

САБРАНА ДЕЛА ОСКАРА ДАВИЧА

КЊИГА ОСАМНАЕСТА

Приредила

Роксанда Његуш

ИЗДАВАЧИ

ПРОСВЕТА — БЕОГРАД
СВЈЕТЛОСТ — САРАЈЕВО

ОСКАР ДАВИЧО

НОВИНЕ НЕВИНО

ЕСЕЈИ И ЧЛАНЦИ

БЕОГРАД 1969

ПОПРИШТА

СА ИЗЛОЖБЕ ФОТОГРАФИЈА О ВЕЛИКОМ ОТАЏБИНСКОМ РАТУ И ЗВЕРСТВИМА НЕМАЦА

У уметничком павиљону на Калемегдану већ више од недељу дана траје изложба фотографија о великом отаџбинском рату Совјетског Савеза и зверствима која су починили Немци у Белорусији, Украјини, Русији.

Тај су рат, са свим његовим штурама, бомбама, тенковима, бацачима пламена — Немци измислили и замислили. Они су све прорачунали унапред, окрутност према противничком борцу, суровост према цивилном становништву, све предвидели, и рат им је у почетку изгледао као полицијска рација ширих размера. Гледајте колоне њихове војске. То су »панџари«, »фликови«, »шупоји«, »карабињери«, сви имају тупи израз оних којима занат убијања ненаоружаних људи ставља на лице печат бездушности. Гледајмо слике: Немци у паради. Они марширају бахато, охолно, као машине или роботи. Немци рањени: дрхтави, плачни. Немци заробљени: покуњени, отпумпани као лопте, безоблични, никад људи. Никад, ни мртви. И кад леже мртви, осећа се да су јели крадено, да су убијали невинне — и то лебди као проклетство над згаченим лешевима.

Пред једном фотографијом застају читаве групе посетилаца. Види се немачки авион у облацима. И пет црних и дебелих бомби како падају. А доле, дубоко још, простире се град. Река, димњаци, улице, бели дим, агломерација дрвећа, редови кућа са сивим беспомоћним крововима. Улице су пусте. Ни пса, ни мачке. Испод кровова, скривени њима, шћућурени у подрумима, невидљиви ћуте људи, дрхте деца, жене крше руке.

Под оним црним и тешким бомбама на слици, кро-

вови доле уз реку чине се тањи од прве кожице преко ране. Кровови се јеже као жива кожа. И, бледи, чекају бомбе. А оне неумитно тону. Где ће ударити? Који ће од ових безбројних кровова пробити. Коју ће кућу разнети? Људи у подрумима дрхте, звиждук бомбе наднео се над њима, пара зрак, срце замире. Експлозија. Али добро је кад је чују. Они који је нису чули, мртви су.

Страховит је овај рат. До у детаље страхаота он је смишљен и организован од стране немачких генерала и инжењера, немачких радника и војника.

И зато не изазива сажаљење онај немачки тенкиста који је мртав испао кроз рупу на челичним колима, замршених ногу у њиховим гусеницама. Он је главом и песницом ударио о тврду совјетску земљу, искривљен и бесан од смрти која га је снапла. Али не делује стравично и не мучи.

У људима постоји осећање правде, неумољиво јер праведно. Кад правда стигне и казни кривца, макар и сурово, срце се не размекша. Смрт треба да буде враћена као правда и одмазда свима који су мучили народ бомбама и гранатама, вешалима и рафалима из машинки.

Сто немачких артиљеријских пукова пуцало је даноноћно на Стаљинград. Две хиљаде летова вршили су немачки пилоти сваког дана над Стаљинградом. О минобацачким батеријама и митраљезима и осталој смрти да и не говоримо. Немци су хтели да виде Волгу, а имали су код куће Рајну и Елбу. И то су велике и лепе реке. Ево сад Немца, видео је Волгу. Лежи на самој обали. Лице му је искључано мецима из аутомата. Не изазива самилост.

Стаљинград. Поколења ће му бити захваљна не мање од нас којима је вратио живот. Графикони показују немачки план. Генерали Рајксвера и Есесвафе тачно су нацртали и написали на картама кад има да падне Стаљинград, кад Кујбишев, кад Москва. Они су довукали огромну армију, на хиљаде тенкова, топова и авиона. И ударили су из све снаге. Али гардисти генерала Родимцева одолели су, а 62. армија генерала Чујкова савлада их је. Низ слика показују красноармејце у борби за Стаљинград. За изгореле зидове, за жрпе цигала. Ено стрелца у још непорушеном димњаку. Млад, голобрад. Из снајперце погодио је Немца који је покушао да се пребаци преко улице. Правда. Црвеноармејац скаче с једног зида на Немце око митраљеза. Снимљен је у тре-

нутку када пада на непријатељско гнездо, нагнут напред са аутоматском у дигнутој руци. Оно што ће задесити Немце крај шарца, правда је. Неколико црвеноармејаца јуриша преко брисаног простора на непријатељско упориште. Осећају се метални звиждуци метака у зраку. Али црвеноармејци јуре. Рекао би се — обично, као људи који журе. А пред њима је смрт. Али гардисти Родимцева су с правом могли касније да уклешу у зид једне куће: »Не поклекнувши, победили смо смрт!«

Каква ли су лица људи који су је победили? Ту су, пред нама, хероји Стаљинграда. Поручник Мартињенко — млад и плав. Има нечег веселог у изразу очију, и свежег у осмеху. Лице — какво има хиљаде младиха једрих од живота, пожртвованих од љубави! Телефонисткиња Ана Коваљ. Глава јој је погнута, израз озбиљан и усредсређен. Снимљена је док преноси примљене заповести. Она је остала хладнокрвна и мирна упркос рафалима који праскају крај ње. Она врши своју дужност. Инжењерац Иван Копејкин. Лице добричине, добар човек, тачније, човек. Инжењерац Зајцев. Лице невиније и несвесније лепоте своје невиности тешко се може замислити. Даље! Група радника. У порушеном холу фабрике радници оправљају оштећене тенкове. Покрети мирни. Лица свакодневна. Нигде непотребне ужурбаности, нигде успаљивости. Храброст, одлучност, љубав за домовину не виде се на снимку. А ипак, оне су ту. Без њих би било немогуће да се, у овој сали порушених зидова, без крова, без прозора, где се зид једва још држи, ради свакодневни посао док се гранате распрскавају пред холом, док се бије најдраматичнија и највећа битка у историји.

Чини се да је обичан људски рад и обичан људски изглед недовољан да изрази ликове ових хероја. Изгледа као да њихови ликови нису довољни за њих. Хтели бисмо да су већи и лепши но што су. А они су људи исто као и ми, исти као ови наши људи који су дошли да гледају фотографије о борбама Црвене армије и злочинима Немаца. Али ови људи на сликама одрасли су у једном свету који им је променио душу, ако им није још променио лица. Он је дао обичним људима велику душу. Он је знао да у срцу сваког човека развије све што је племенито и велико, оно што је најбоље и најлепше.

Има неколико фотографија немачке војске у парадном маршу. Немци су утегнати у каише, сви испеглани, све чизме блиставе, пароле под вратом беле и сјајне, ноге једнако дигнуте, руке на исти начин замахнуте. Шлем нагучен до очију без погледа људског у њима, једна глава као друга и кад су очигледно различите. Шлем им је свима дао исти облик и исти садржај. С њима су тенкови, топови и авиони. Они надиру. Руше и паде. »Ниједна историјска или уметничка вредност на Истоку нема значаја«. Тако им је рекао сам фелдмаршал фон Рајхенау. И тако је то њима, јер је то рекао хер фон фелдмаршал. И одиста, они су »прочешљали« Новојерусалимски манастир, уништили прекрасну ротонду, поломиле њене стубове, разнели све слике. Они су спалили Волоколамски манастир из 1479. године, центар руске средњовековне филозофије и књижевности. Разорили су његове куле, покрали књиге и повеље непроцењиве вредности. Опљачкали су и уништили велики Петерхофски дворач, варварски стргали са зидова фурнире, дуборезе, гоблене, тепихе, слике. Они су запалили двор грофа Бобринскога, који је довршио 1776. с толико укуса градитељ Иван Старов, порушили су чувени базар из XVIII века у Калуги, блок зграда на Кружном тргу у Калињину, летњиковац Гончарових, у коме је становао Пушкин. Од соба у којима је живео и радио највећи песник Русије, Немци су направили коњушнице. Спалили су кућу Чајковскога крај Клина. Јасну Пољану — спалили. Болнице, школе, позоришта, цркве — спалили, спалили, спалили. Стотине хиљада кућа, музеја, институција, лабораторије, универзитете — спалили. Поља, села, градове — спалили. Људе мучили и убијали. Децу, жене — стрелили. То су чинили Немци, без изузетка, сви Немци.

Овде су лешеве. »Durchgang verboten!« Жице, а иза жица, гомиле мртвих. Мршави, с јадно надувеним грудним кошевима, с пуно ребара, с пуно ребара, искривљеним неприродно, с лицима као нечитка, избледела слова. Сваки од њих некад доживљавао је друкчије, кроз свој посебни прелом, исти цвет, исто небо, исту љубав. Сада су мртви, голи, у ритамима. Изједначени, неприродни, и нико од њих нема ништа да нам каже о оном што представља највећи интерес човека, живот сам.

Али лица војника над лешевима — лица су људи који најплеменитијом мржњом мрзе ту насилну смрт, и који се заклинају да ће је гонити без одмора све док је

не савладају. То су совјетски војници над лешевима заробљеника убијених у логору, то су они и над хумком Зоје Космодемјанске. Ево и њене слике. Дивни лик, дечачки тршаве косе, нежних прста, тужних а истовремено пламених очију. То је омаљинка, херој Совјетског Савеза, Зоја Космодемјанска.

На једној фотографији она је под вешалима, окружена Немцима који дувају у прсте и скакућу с ноге на ногу. Хладна је била зима 1941. године. Високи намети снега свуд унаоколо. Црне се грубе дрвене греде и тврда омча. А Зоја под омчом, мирна, чак лежерна, обучена у мушке панталоне и широк капутић, наопако везаних руку — осврће се. Тако је сликао Немац. Она се осврће као да хоће нешто да види још једном, не зна се тачно шта. На слици је ухваћен почетак тог њеног покрета, а лице јој је љупко и нежно. Немци су у полукругу око ње. Један се смеје, заправо смешка, али мутно. Но и без те групе непријатељских војника око себе, који емотивно статирају само, Зоја блиста од унутрашње чистоте, коју даје сигурност у себе кад се бориш за највеће — за домовину. Између полукруга који чине Немци замотани у шалове и ње, Зоје, остаје нешто простора — ваздух, облак и снег. Тај простор је најезен као низ ситних бољи. Хоће ли делати моћи да пређу преко њих?

Погледајмо у Немце: ко ће од њих бити целат. Гледајмо пажљиво. Свако би од њих то могао да буде. И овај са наочарима и онај са зечјом шубаром.

На трећој слици види се целат, омален, широк, кривоног војник. Он стоји на мердевинама уз вешала и ломи палцем врат Зоји. Притом је окренуо главу својим Немцима и намитнуо. А они не гледају Зоју, хероја, патриоту, комсомолку. Немци гледају свог Немца који намитнује. Зоји су предугачке панталоне прекриле ципелице па је, обешена, дошла виша од себе. Немци у полукругу смеше се несигурно. Очигледно нису схватили зашто Зоја гине, ни зашто гине тако јуначки, ни зашто их је тако презриво погледала с вратом у омчи, ни зашто им је рекла оне речи. Али оно намитивање целата у тренутку кад зарива широки палац у врат девојке, то су, чини им се, размели.

Два месеца касније. Још увек је снег. Исто онако чист и невин. Али сад су у Петришчеву поново првеноармејци. Они су га ослободили. Они скидају са вешала, пажљиво и скоро побожно, легендарну јунакињу, ком-

сомолку Зоју. Лед јој се скорео на лицу, зачуо још увек лепом. Задржала се на њему сва мекота прта и онај љушки осмех. Сва је бела од леда, али још увек неодољиво млада. Следећа фотографија приказује црвеноармејце окупљене око њеног гроба. Сумрачно је. Могила је покривена цвећем, венцима. Руски војници дигли су према небу аутомате и погнули главе. Лица су њихова махом једноставна, моделирана шкрто и брзо, с мало планова. Али свако је обузето дубоком тугом. Црвеноармејци су оборили очи, завукали се у себе, концентрисани у болу, пред гробом једне девојке коју нико од њих није живу познавао. Они знају само да се, као и они, и комсомолка Зоја борила за домовину, и да је херојски пала као што се херојски борила. Зато је воле и поштују. Њен пример им даје снаге. И то се види.

Ови су војници били код Петришчева, затим код Стаљинграда. Сад су код Берлина. Они су искусни све врсте пакла. Они су познали све патње тела. Многи су од њих погинули. Али сви, ипак, незадржљиво и стално иду напред, доносећи живот и слободу и себи и свима.

Бити захваљан Црвеној армији за све, па и за те слике, за оно људско што је само њино, за победу и слободу које је она само знала да извојује, то је исувише нормално да би то осећање ваљало изрећи.

Уосталом, је ли изречиво?

Понесимо га као терет дуга, дуга што лакше носе они који су се борили и заједнички победили.

1945.

БЕЛЕШКЕ ИЗ НИРНБЕРГА

Врло рано Нирнберг је стекао назив слободног царског града. Један је од првих који су се ослободили феудалних бурграфова и други у Немачкој који је калдрмисао своје улице. Карло IV обавезао је својом »златном булом« немачке царева да у Нирнбергу одржавају свој први сабор, а Сигисмунд је наредио да се, у том граду, чувају ретастије и реликвије »Светог немачко-римског царства«.

Нирнбержани нису дали велике војсковође ни првом ни другом ни последњем Рајху, али су његови мајстори ковали баварским и пруским ратницима првокласне панцире и чувене мачеве. Они нису пронашли пушку, али су први ставили нишан на њену цев. Иако су ту живели и стварали Ханс Сакс и Дирер, Штоб и Меланхтон, Нирнберг је познат и као град чији су мајстори пронашли челично перо, целни сат и пушчицу на ваздушни притисак. Компас и оптичке справе, прављени ту, били су надалеко чувени. Први глобус, дело нирнбершког грађанина и морепловца Бехајма, проналазача малих Азорских острва, датира неколико година пре Колумбовог пута.

Од септембра 1933. у Нирнбергу су се одржавали националсоцијалистички партијски конгреси.

Откриће Америке, која још није била уцртана на Бехајмовом глобусу, значило је тежак ударац за славни, стари трговачки град, који се тек у XIX веку, захваљујући бурном развоју индустрије у Немачкој, поново пробудио из провинцијске упарложености. Али ударци амери-

чког ваздухопловства били су још фаталнији. Они су потпуно порушили средњовековни и модерни Нирнберг. Данас је то убијен град са мртвим унакаженим кућама.

Кад су 20. априла прошле године, тачно на дан последњег Хитлеровог рођендана, у Нирнберг ушле без борбе јединице III америчке пешачке дивизије, утврђено је да је срушено и потпуно онеспособљено преко 91% зграда у граду.

Седам месеци доцније отпочело је суђење највећим ратним злочинцима.

Ако није дао велике политичаре Рајху, Нирнберг види данас два своја грађанина на оптуженичкој клупи. То су злочинци Штрајкер и Фрик.

Кружећи над Нирнбергом пред спуштање, видели смо под собом град с раскомаданим кућама без крова.

Посматране са земље, мртве куће нису деловале мање језиво. У споредним улицама, још нерапчипћеним, деца су спретно јурила преко гомила камења и цигала, верала се уз искидане зидине скачући са спрата на спрат и провлачећи се између пукотина. Рушевине су им добродошле. Њине мајке, које би с времена на време извиривале из подрума под рушевинама, нису их градиле. Ниједна није рекла: »Доста је ове вечите игре рата«. Ни људи који су пролазили нису замерали ништа деци. Изгледало је да су задовољни што су сами живи. Било их је који су шетали смејући се или гурали дечија колица натоварена кромпиром, брашном или каквим другим шверцом. По главним артеријама града видели су се дуги редови старица пред кобасичарницама и пекарама; људи су унесверено прелазили преко улица у страху од малих и брзих ципова. А они су промицали журећи поред разбијених прифона, отпалих са скелета изгорелих пркава заједно с комадима фриза и сасвим равнодушно крај готских скулптура у благу.

Једна дугачка зграда из XVI века пререзана је од тавана до подрума. Будљивост случаја оставила је у хаосу, на рубу III спрата, подерану плишану фотељу која се клати над понором. Једна јој нога одбијена, наслон скрхан. Спрат ниже — кухиња као да је малочас напуштена, с полицом још на месту, са два лебана тањира пуна малтера и комада цигала за вечеру летећих тврђава. Више лево, у једну каду убацио је притисак ваздуха размрскану шиваћу машину. Од неких кућа, иначе потпуно

порушених, остали су само распукли димњаци, танки и дуги.

Рушевине не видим први пут. Има их и код нас пуно. Видео сам спаљена села, опустеле касаве, зидове с ожигљима рафала, зграде спљоштене под ударцем експлозије, али оно што је наш народ прегрмео као неправду и бруталну обест фашистичких целата Немци имају прилике да у својој земљи отрпе као тешку казну за своје злочине.

Капацитет немачке индустрије претрпео је мало штете од дејства авијације. Према подацима америчке Државне комисије за испитивање улоге бомбардерске авијације у овом рату, произилази да је капацитет ратне индустрије повремено, после масовних инкурзија, смањиван са 3-20%. Немци су брзо успевали да поправе оштећено. Сем тога, услед децентрализације фабрика и постројења, и при прецизнијем гађању ратна производња не би озбиљније трпела.

У време искрцавања, бомбардери су ипак успели да поремете саобраћај, а нешто раније и творнице синтетичног бензина. Међутим, *Сименс-Шукерт*, *М.А.Н.*, *А.В. Фабер* и остале фабрике у околини Нирнберга могле би већ да раде пуним капацитетом. Ако још нису све под паром, разлози су друге природе. У совјетској зони, индустрија, која задовољава мирнодопске потребе, упркос озбиљнијим оштећењима, производи данас местимично с 87% капацитета.

Једно поподне кад суд није заседавао, пошпао сам према тврђави. Старе табле показивале су пут ка средњовековној дворани за мучење, претвореној пре више од једног столећа у музеј. Кад сам стигао до улаза у ту фолтеркамер, видео сам рушевине. Мучионица је добила директан погодак.

Старији човек, који је стајао наслоњен на дебло кестена, приђе ми скидајући качкет, и поче да прича о свему што се некад могло да види у том славном музеју. Био је то чувар који је више жалио за пензијом неголи за средњовековним справама за мучење. »Пре су« — рекао је — »долазили ту странци, који су давали добре напојнице, а бивало је и Немаца и војске увек пуно. Нарочито су често навраћали есесовци. Они су долазили у четвороредовима, парадним кораком. Стручњаци су им објашњавали како се некад мучило.«

Мора да је СС-елита херенфолка с приличне висине

гледала на тај средњи век мука. Њихова Немачка премашила је све векове и на том плану представљала последњу реч »науке и технике«.

Усталом, пре неки дан амерички тужилац изнео је пред суда документе о »експериментима« које је вршио др Рашер над заточеницима ферниктунгслагера.

Тај др Рашер био је пријатељ Химлера и генерала авијације Милха, а сем тога есесовац и затрен поклоник егзактне науке. Али он је експериментисао над људима јер му се журило да докаже како штука-авијатичар који се сруши у море не може ни с појасом за спасавање да остане у животу дуже од 48 сати. Његов рад је оквалификован »с највишег места као посао од велике државне важности и поверљивости«.

Да би »научно документовао« своју тезу, др Рашер је побио неколико хиљада логораша држећи их сатима у леденој води. Он је педантно мењао температуру воде и хронометрирао резултате. Он је чак покушавао да поврати у живот своје жртве извлачећи их из леда, у разним стадијумима обамрлости, и затревао их паром, топлим тушевицама и другим средствима. Једном је тражио да му се ставе на располагање проститутке у циљу продужења »научног рада«. Кад их је добио — а то су биле заточенице из логора, разуме се, а не проститутке — терао их је да, голе, својом »анималном топлотом« затревају слебене жртве. Неколико случајева привремених »оживљавања« било је класирано у рубрику: извучени; а поводом сексуалне реакције једног заточеника извученог из леда и повраћеног на тај начин у живот, др Рашер је забележио: »Субјект је био ванредне телесне конструкције«.

Један Немац, професор хемије, коме сам причао о тим Рашировим псеудонаучним и садистичким експериментима, рекао је:

— Да, да, нацисти су учинили гадости.

И без прелаза, сањалачки загладан у остатке једне од најлепших готских сакристија, додао је:

— У руској зони, знате, дају 1600 калорија дневно, а овде се добија још увек само 1500.

Уздахнуо је дубоко:

— Слабо нас хране, а толико су порушили.

— Најн, најн! — одговорио је ужаснуто младих коме сам пришао и питао га да ли је био за време рата у Југославији.

То је било првог дана. После сам постао опрезнији. Прилазио сам им, истина, и питао их свашта, али то сам већ чинио пажљиво, штедећи им преосетљиве живце, јер сам хтео, кад сам се већ нашао ту, да дознам од обичних Немаца, од немачког човека с немачке улице, шта мисле о прошлости и како гледају на будућност.

Одлазећи раније у суд, сваког сам јутра заустављао понеког пролазника који није изгледао ни премладо ни престар за једну од хипертоталних мобилизација и питао га, рецимо, води ли ова улица ка Диреровој кући.

— Капут! — одговарао је. Одиста, била је срушена. То сам знао. Неко се, одговарајући, смешио тужно, неко тупо, а било их је који се нису смешили.

Разговор се настављао, поткрепљиван цигаретом, коју нико није одбијао. Већ после првог дима човек је показивао воље да прича о свему, а нарочито да се вајка на беду у којој се налази. Отуд до општијих размишљања о рату и његовим страховитим последицама, скупоћи и хаосу — није било далеко. А кад је већ био споменуто рат, питао бих, онако узгред, да ли је господин затекао породицу у животу кад се вратио из војске. Многи су рекли да нису. Били су војници. Да, били су, абер...

Спретно и брзо извадили би из чепа новчаник, а из њега, навикнутим покретом, комад папира с некаквим печатом и нечистим потписом. Текст је био штампан, понекад умножен на гештетнеру. Трипут у току једног дана иста формула односила се на Франца Кошку, Емила Ландбауера и Луавита Вирта. Документи које су ми показали тврдили су да је сваки од ове тројице све време рата био запослен као кувар у дрезденској војној болници (венеролошко одељење). Да ли је то био случај или се иза та три случаја крила творница лажних докумената и других алибија за нацисте?

— Познајете ли Франца Кошку?

— Видите ли — рекао је Луавит Вирт, одевен с неубедљивом елеганцијом самозадовољног банкарског чиновника — има и добрих Немаца. Иако га не познајем, он је сигурно добар човек. Јавол. Нису сви плачкаши и убице. Ја, на пример, нисам за све време рата избијао из Рајха и, према томе, нисам могао да извршим ниједан од оних злочина који се приписују свим Немцима. Мој

је случај, уостаом, очигледан. Имам црно на бело. Али нисам једини Немац који је осуђивао Хитлера. Већина немачког народа била је против његових авантура, јер је осећала да сви ти његови ратови морају једног дана да се заврше поразом. Уопште, требало је поступити много опрезније. Хитлер није имао добре саветнике. Он је сам искрено желео најбоље немачком народу. Али шта ћете. Несрећа је што ми никад нисмо имали добре политичаре као Енглези.

Разговарао сам са много Немаца. Видео сам 46 најразличитијих докумената. Ни у једном случају нисам затражио ни од једног саговорника да ми га покаже. Али Немац је последњих месеци уобичајно да сваку своју реч потврди неком исправом, као што су то иначе склони да раде емигранти и људи неизвесних занимања и судбина. Али занимљиво је то, већина докумената уверавала је да је њихов власник служио вермахт у једном од три неборачка вида: као кувар, болничар или шофер интендантуре.

Било је људи који нису вадили документе. Али таквих је било мање но првих.

Чудновато је да од шездесеторо Немаца с којима сам говорио, свих у годинама које нису прелазиле педесету нити падале много испод двадесете, ни један није био тенкист, тобџија, митраљезац, авијатичар, подморничар, есесовац или бар обичан пешак. Чак ни послани. Него само — болничар, кувар и шофер интендантуре. Такав недостатак фантазије вреба чак и кад је неко, као ја на пример, спреман да на ту тему не очекује друго до пресну лаж. Истина, један ми је одговорио да је служио у трговачкој морнарици. После се изрекао да је његов брод још 1940. претворен у помоћну крстарицу. Био је подофицир. Но тај Хамбуржанин пришао ми је сам и затражио »лаки страјк«.

Дао сам му цигарету и рекао да нисам Енглец.

— Гот зај данк! — ускликнуо је обрадован.

— Зашто захваљујете богу?

— Ми не волимо Енглеце — рекао је с брзоплетом спретношћу жицара од заната. И наставио: — Знао сам. Само Европљани могу да буду племенити. И док се ми Немци и ви Французи не сложимо и не скинемо с врата ове одвратне Англосаксонце, неће бити праве среће и слободе.

— Немојте се мучити, ја нисам Француз.

— Па шта сте? — упитао је скоро увређено.

— Југословен.

Он се одмах снапао. Насмешио се поверљиво.

— Ах, дивно! Био сам ја у пролазу и код вас. Чекајте, како се само звало оно местанце где смо се тако колосално најели ... Шп... Шп... Шпалат...

— Спалт.

— Да, да, Спалт. Фамозно смо се тамо преждрали и напили. Срећна сте ви земља, ја вам кажем, господине! Што имате вина и неког пиваца, просто да вам се после једног јединог штампала не мила никад умрети. Дакле Југословен, мило ми је, мило ми је.

Зашто му је било мило, не знам. Ни знам ни да ли му је одиста било мило. Али чињеница је да се осетио некако угодно и рекао бих да је без икаквог разлога, наједном почео да се понаша мање снисходљиво. У једном тренутку погледао ме је пажљивије, али некако замисљено, као да се нечег присећа.

— Реците што сте ви сви тамо нервозни људи? Брзо планете. Не умете да се чувате. Памтим неке лађе које су гореле у луци. Каква корист од паљења бродова?

Тај човек, који ни стојећи није престајао да миче ногама, да се љуља у боку и магара рукама кад говори, није имао ни једног папира да докаже да је служио у »трговачкој морнарици«. Чему? Окупационе власти у Хамбургу дале су му пропусницу за Нирнберг, а она је била довољна да задовољи радозналост овдашњих војних полицајаца у случају рације. Он је, писало је, допутовао да потражи породицу. Али прави разлог био је други.

— Код Американаца се боље једе неголи код Енглеца. А то је главно. Код Руса је још боље, али тамо опет има других незгода. Чекисти итд. ...

— Али Чека не постоји већ око 20 година.

— Мислите? — упитао је с неверицом. — Свеједно. Бољшевички комесари незгодан су свет, не зато што су Јевреји... Ја лично немам ништа против Јевреја, има их, кажу, свакојаких, али ипак, знате, боље је бити подале од њих после свега што се десило.

— После чега?

— Ах, ништа. Знате, политика. Мене то не занима. Занимало ме шта ће на све то рећи Лудвиг Вирт, ко-

га сам срео још неколико пута. Он је тужно климао главом.

— Такви су вам они, есесовци. Само ти људи могу бити у толикој мери дрски! Зауставити једног новинара, и то страног новинара на улици због цигарете, то може само прави нациста! Сви ми немамо дувана. Али ми, антифашисти, имамо поноса. Ми не просимо. Друго је кад нас господа странци и новинари сами понуде. Одбити нећемо. Хвала. Баш су добре ове ваше цигарете.

То је све што је Лудвиг Вирт имао тог дана да каже.

У његов стан спуштао се кроз рупу у зиду порушене куће. Косо положене даске водиле су у подрум. Из прве влажне подземне просторије улазило се у неко загуљиво и мрачно одељење пуно сандука. А одатле, у пријатну сутеренску собу с два прозорчића која су гледала на нераскрчено, хаотично двориште.

Прозори су били застрти провидним завесама, а под је био паркетан и застрт ћилимом. У дну собе додиривала су се под правим углом два нова кауча, а лево, иза шпанског зида, налазио се електрични шпорет у минијатурној кухињи. Десно, један од три ормана био је отворен, крчат постељином. Падали су у очи различити монограми на новим јастучницама и чаршавима од дамаста. Хер Вирт, ухвативши мој поглед, поста меланхоличан и, показујући главом на ормане, рече:

— Успомене! Све што ми је остало од брата.

— Погинуо?

— Да. Пред крај, у Холандији. Био је то вредан човек. Шта ћете, ни он није био нациста... нико то, заправо, у мојој фамилији није био. Па, богме, мало ко — и уопште. Зле смо вам среће. Ми смо, Немци, у ствари преварени.

Тај ме закључак, признаћу, изненадио, иако сам био навикао на изненађења. Рекох опрезно:

— Значи, ипак сте му веровали?

— Веровали! Веровали! Ко не би поверовао? Тромпете, добочи, победе. Могућност да будемо први у свету. Да имамо довољно животног простора. А затим луксуз, сјај, брилијанти срасли за прсте и све остало што није за бацање. Једном речи, угодан живот... Уосталом, ја први нисам веровао! — закључи он неочекивано, мада енергично.

Донео сам му флашу вина и корнедбиф.

— Штета што моја жена није код куће! — говорио

је отварајући конзерву халаљиво као да су му руке гладне.

— Она се враћа врло касно. Већ недељу дана ради у Гранд хотелу као певачица, док ја чиновникујем у Општини. Пре рата, ах, пре рата био сам прокуриста код Кредитанштаата.

После друге чаше био се расположио.

— Сад сам члан социјалдемократске странке. То је оно што нама треба. Комунисти су непопуларни. Коначно, међу нама буди речено, Руси су нас и поразили. Нелогично би било да их волимо.

— Па ви нисте били хитлеровац!

Он намигну: »Пре свега, ово није руска зона. Затим, и сами сте имали прилике да видите и чујете да наш свет не мари за политику. Наше нас новине гледају што смо политички незаинтересовани. Али после свега што се десило, паметан Немац једино може рећи: Nie mehr Politik. Те речи најбоље изражавају наша осећања. Партије висе у ваздуху. Ја сам социјалдемократ зато што мислим да се од нас то тражи сад да будемо. Иначе, пљујем ја и на све то...

— После прошлог рата социјалдемократи су говорили: »Никад више рата«...

— Глупост. То су илудије. Друго је рат, а друго политика. Боље не водити никакву политику неголи водити лошу. Ми Немци не унемо да водимо добру. Зато смо овога пута и пропали. Закључак је јасан: никад више политике!

— Пљачкашки ратови нису једина врста политике.

— Слажем се с вама. Али немојмо говорити о политици. То су шкакљиве ствари и сад кад је демократија и кад се вели да се све може рећи слободно и тако даље. Јер хлеб вам је сладак.

Он зажмури и мљачну уснама:

— Сладак! Нећу ја да због неке речи изгубим место. Политика и није интересантна материја. Ја бринем само за своју породицу и вада сам тако чинио.

У међувремену застро је сто чистим чаршавом, подгрејао месо и донео га у порцуланском тањиру.

— Извол'те! — понудио ме, бацивши се истовремено сам на јело. Гутао је несажвакане комаде меса и журио као да га јуре. Кад се заситио, налио је нову чашу вина и замислио се:

— Сад ваља бити социјалдемократа. Молим, ја сам

њихов човек. То је као кад се радио-апарат преплаћује на друге таласе. Окрене се дугме и — готово. Ако сутра буде требало нешто треће — не прејудуцирам, претпостављам само — у реду, ево ме, ја сам ваш. Нећу бити ни последњи, али ни први. После искуства са нацизмом, једно смо научили: не ваља се претерано загревавати за општу ствар. Општа ствар? Фраза! Ионако је све — ганц егал. Не?

Код четврте чаше, кер Вирт је постао у толикој мери говорљив да ми је без колебања објаснио откуд толико војноболничарских и војнокуварских уверења.

— У Минхену се код попова може кушати докуменат као мој за 30 марака. Овде су много скупљи. Највише коштају они о концлагеровању. Пре неки дан могао сам да набавим један за 100 марака. Фина ствар. Црно на бело стоји штампано да си провео три године у фернхтунгслагеру као политички противник нацизма. То се данас добро котира. Хтео сам да га узем, али после, помислио сам: зашто трошати паре? Ионако све је то жмурка са обе стране. У заробљеничке логоре више не одводе. Доста им је и оних наших људи које већ имају на врагу. А ја политичких амбиција — више немам. У почетку документи су ваљали. Сад им је и цена мања. Мале и средње људе, чак и кад имају понешто бутера на глави, власти не дирају више. И сами видите каква је њихова судска процедура. Да осуде Геринга, за чија дела и недела зна цео свет, потребно им је брадо доказног материјала. А замислите колико би им тек требало да докажу кривицу неког средњег нацисте, каквих има на десетине и стотине хиљада. Прозит! Богат свет, па има времена. Код нас се увек брже судило. Ха-ха-ха! Сем тога, видите, пораст криминала апсорбује све више пажњу полицијских власти. Нацизам је већ застарела кривица.

Враћајући се од Лудвига Вирта у Гранд хотел, где су били смештени чланови наше Државне комисије, прошао сам покрај дугог реда старих жена које су стрпљиво чекале на божићне следовање кобасица. Једна старица изађе из реда и журећи приђе ципу који је у том тренутку застао пред тротоаром. Поред принца за воланом седела је млада плавуша. Она се пољуби са старицом, даде јој нешто новача и махну руком. Цип одјурн, а старица се врати у ред.

— Моја кћер! — рече с наглашеним поносом. Ни

једна од присутних жена не примети ништа заједљиво на рачун плавуше или њене озарене мајке.

Проституција је у западним деловима Немачке узела страховите размере и свет се с њом морално помирио. Број жена које се само у Берлину баве тим послом премапа 250 000. То је много, ако се узме у обзир да у Берлину има данас мање становника неголи пре рата. Читав милион и по мање.

Енглески новинар који је отуда дошао тврдио је да »све иоле пожељне жене хране мајке, мужеве и децу тим занатом, чак и кад им он није главно занимање«. У америчкој зони склапало се још јесенас по 100 бракова недељно. У *Newsweek*-у, познатом америчком часопису, изишао је поводом тих америчко-немачких бракова не-обично помирљив чланак под насловом: *Рат који су Немци изгубили добијају њихове госпођице*.

После венчања, те госпођице одлазе у Америку. Оне дезертирају браком из мизерије у којој се својом, па и њиховом, вољом обрео цео немачки народ. А и док су још код куће, оне не престају да причају свом окупационом мужу и његовим пријатељима како су Французи — барабе, Пољаци — вапљивци, Енглези — нецентмени. Свака фројлајн има прилично искуства и стално се позива на понеки догађај из своје прошлости. То звучи уверљиво. Али тим причањем фројлајн врши и други прецизан посао, можда и одређен задатак.

У неким немачким новинама изишао је тих дана чланак у коме се прво констатује да фамозни Химлеров »*Wegwolf*« — није нимало активан и затим закључује да су све приче о организованом отпору у Немачкој после капитулације биле обичан нацистички блеф.

Чини ми се да је закључак преурањен. Гебелс је из броја у број свога *Das Reich* завађао савезнике. Енглезима је доказивао да су их Руси преварили, Американце убеђивао да Енглези нису искрени према њима, а Русима је скретао пажњу да су им Англосаксонци бацали љуску од банане под ноге. Ни најнајавнији човек ипак не би могао помислити да је Гебелс савест Уједињених нација и да би савезници без његових забринутих упозорења одавно већ покарабасили. Па ипак...

Гебелс се отровао у свом подруму арсеником као пацов. Али и 8 месеци после његове смрти прилично велики број Немаца и Немаца покушавају да новим и старим лажима наставе његово дело сејања неповерења

међу савезницима. Мислим да би и сви они Немци који се понекад матаморски питају шта ради фамозни Werwolf, могли сами да одговоре на своје питање размишљајући мало о смислу и циљу оног што им је малочас још отцвркулало нека фролајн или шапнуо портир или, више као узгред, рекао сам бранилац Штрајхера или можда чак и Сајс-Инкварт.

Браниоци највећих ратних злочинаца старија су господа, угледни правници; има их који су и професори неког универзитета. Разуме се, сви су, веле, антифашисти. Штрајхеров бранилац, с ким ме је упознао један француски новинар, рекао је, чим смо остали насамо, да је «за нас Европљане амерички судски поступак комичан и инфантилан, једном речи несхватљив...»

Неко може рећи: Дозволите једном адвокату да има своје посебно мишљење о америчком судском поступку. То је минимум који себи може да дозволи демократија.

Дозвољавам, разуме се, дозвољавам.

Али пустимо претходно старијег господина, лица унакаженог буршевским шмисовима, да заврши своју мисао: ... »Исто тако несхватљиво нам је што савезници не третирају Француску — победницу — друкчије од поражене Немачке.« Ово већ није само резервисано мишљење о судском поступку. У овој реченици инсингуиран је и суд о поступку једне од уједињених нација према другој. Верујем да је бранилац нацисте Штрајхера мало квалификован да о томе говори. Али не само он, превелики број Немаца заборавио је да је Трећи Рајх пре пола године изгубио рат.

Бранилац Сајс-Инкварта био је са мном исте среће као и онај незапослени Хамбуржанин, »тобџија трговачке морнарице«. Ни он није могао да погоди отпрве из кога сам краја. И Бечлија је рекао исто »гот зај данк« када је чуо да нисам Енглец, иако је час пре тога рекао да им се одувек дивео. После је тврдио да воли Американце, односно Пољаке, пардон, Французе. А кад сам му коначно казао одакле сам, човек се необјашњиво одушевио. Да се код нас купује рог за свећу, можда бих остао и тронут. И бечки хер доктор, као и хамбуршки тобџија, био је у Југославији. У Загребу и у Скопљу. И он је причао како се фино наждао »ин Југославиен«, како је јео »шевапшине« и пио »слифофиц« и »прима вино«. »Kollosal, kollosal war's in Jugoslavien!« И он је

закључио да смо сребрна земља! Само је додао да би убудуће требало да створимо здраве односе са Аустријом, јер Аустрија, Мађарска и Југославија представљају јединствен геополитички и, једном речи, економски простор и да је он свим својим старим верним срцем за потпуно зближење наших комплементних земаља и народа.

Био сам слободан да подсетим господина доктора да од смрти Гебелсове нисам чуо за формуле о животном простору.

Моја га је примедба, изгледа, увредила, можда и узнемирила.

— Ја никад нисам био фашист — плануо је. — Уосталом, изволите прочитајте.

Уверење које ми је поднео уверавало је да је доктор имао од аншлуса до капитулације низ непријатности и да је чак једном био зват на саслушање у Гестапо.

Међутим, ја сам већ био имун на документе, па смо ускоро наставили разговор о процесу.

О Сајс-Инкварту рекао је да је невин и да верује да ће бити ослобођен. »Он је добар Немац и добар католик. Све што је радио, чинио је из најплеменитијих побуда«.

По мишљењу браниоца, оптужба није поседовала довољно материјала против његовог клијента.

Неколико дана касније, оптужба је имала прилике да увери Сајс-Инкварту и браниоце у супротно и, нема сумње, да ће и клијент бечког хер доктора на крају процеса висити као и остали његови нацистички саучесници.

Суђење траје већ два и по месеца. Продужиће се, по свој прилици, до маја. Ипак оно се одвија с највећом могућом брзином. Но безбројни су злочини оптужених, а број најаутентичнијих доказа толико је велики да је збиља скоро немогуће изићи брже накрај с тим материјалом.

Проблем који се на почетку поставио пред тужиоце и судије био је овај: преки суд или нормални процес? Потпуно правилано, преовладао је, на енергичан захтев совјетских и америчких представника, ово друго гледиште. Јер није важно само ликвидирати нацистичке вође и ратне злочинце.

Овде није реч о пукој примени права јачег. То су

чинили оптужени док су имали силу. Реч је о правди. Геринга и његову разбојничку дружину треба осудити зато што су се опрешили о писане и неписане законе човечности за време мира и током рата, зато што су бестијално терорисали и истребљивали народе у окупираним земљама, зато што су конспирисали већ од 1933. године противу мира и зато што су извршили злочин агресивног рата. На страну политички значај тако схваћеног задатка Нирнбершког процеса, први пут у историји овим се суђењем ударају темељи, и то солидни темељи, међународном кривичном судском поступку и законодавству. Свака изречена оптужба и свака пресуда створиће преседан од далекосежних последица ако мирољубивим снагама света побе за руком да своју вољу спроведу у дело.

Важност свега тога не треба нарочито доказивати, мада је у својој уводној речи представник америчке оптужбе Цексон хтео унеколико да ограничи могућни домет преседана који се стварају, изјавивши да је овлашћен да дигне оптужбу само против подстрекивача овога рата. Чињеница је ипак да се у Нирнбергу стварају закони који ће, буде ли снаге и правде, моћи да вежу и казне сваког прекршитеља међународних уговора, сваког освајача, ратног авантюристу и љубитеља »политике«, »динамике«, једном речи, сваког империјалисту. Очигледно је да се у Нирнбергу кује овог пута првокласно оружје за заштиту мира и демократије. Али убојитост оружја зависи и од чврстине, чистоте и јунаштва руку које ће се с њим служити. Од политичке и војне снаге истински демократских елемената у свету зависи и правилно и пуно примењивање ових закона, зависи хоће ли се у њихово име судити само онима који су спалили Лидице у Чехословачкој и Керенину у Југославији, или свима који, можда, још данас или сутра имају намере да лидицирају и искорене не једно него стотине хиљаде села ради осигурања интереса реакције.

Као што се то може и очекивати, Нирнбержани, који сервилно или дрско, још увек има и таквих, промичу нераскрченим улицама свога града, о свему говоре више но о самом процесу, док њихове новине без коментара преносе необично скраћене записнике са суђења. Нигде није у граду одржано предавање о процесу. Нигде се о њему није водила дискусија. А било би и те како важно упознати Немце с чињеницама које излазе на видело. Ако ни због чега, било би то важно због раскривавања на-

цистичких главешина на које приличан број Немаца још гледа с илудизијама.

Говори се о денацификацији Немачке, али ако се буде чекала за тако што иницијатива од самих Немаца, протећи ће много времена узалудно.

Не зна се где се чуло да савезници мисле како сем рђавих Немаца постоје и добри. Од тада су сви уобрази, многи и многи неоправдано, да спадају у врсту добрих и имају специјалан начин да пиље у странце, као да све код таквих Немаца, и уста и уши и нос и очи и руке и држање врата и леђа, хоће да вам каже: гледајте ме, гледајте ме, ја сам добри Шваба! Ту је и сервилан осмех, и понекад блесав поглед. Као да баш тај исти добри Шваба никад није хистерично викао хај! и пуцао, палио, силовао, убијао.

Немци знају да су напустили изгубили рат, зато сваки изјављује: »Ја никад нисам био нациста«.

Лажови се увек позивају на сведоке и дају часну реч пре но што им је ко затражи. Немци ваде документе на којима пише да нису били чланови нацистичке странке, да су били у концентрационом логору или да су припадали некој од антифашистичких партија. Католичка странка самозвано се прогласила за антифашистичку и како јој нико досад није затражио доказе, она неуморно дели и продаје какве год хоћете документе и алибије.

У Италији се такође трговало документима. Нема мало фашистичких »ћерарка« који носе у цепу потврду сумњивог манастирског порекла, која жели да увери да је њен сопственик био савезнички шпијун или бар организован антифашиста и завереник. А кад се утврди да је, у ствари, био у служби Овре или Гестапоа, он ће се залањати да је то чинио само зато да би боље користио »идеји«. Деморалисани фашисти Италије, кичме преломљене надвоје капитулацијом, постали су мутни шампиони дупла игре »del doppio gioco«.

Али оно што се данас види у Немачкој односи се према италијанској проститутсаности и »дуплој игри« као занатска производња према индустријској. Слушајући извесне Немце, човек би могао да помисли да се у Рајху играла дупла игра на текућој траци. Да су и Геринг, и Гебелс, а није искључено и Химлер, па и сам Хитлер, били савезнички агенти и шарже антинацистичке подzemне војске. Па ипак, Хитлер није побеђен због тога. Да није Црвене армије, он би, уза сву ту »дуплу игру« »на-

цистичких антифашиста», владао Немачком до своје природне смрти.

У сваком случају, документи се производе не само на гештетнеру него и на шпел-преси, чак и на ротацији. Несносна општа проституисаност јавља се не само као последица фашизма и неизвршене денацификације него и као узрок који омета њено спровођење.

Немци с којима сам говорио уверавали су ме да их политика углавном не занима. Известан мањи број међу њима био је ипак уписан у католичку или социјалдемократску странку. Реда ради, и због, богзна каквих, приватних комбинација, јер убећених припадника једне од тих странака нисам срео. Нико од њих није знао да изложи програм партије у коју је формално ускочио и да објасни њене циљеве.

Странке постоје само у врховима. Доле цвета ситна, устараска и крухоборачка комбинаторика која се неретко налази на границама криминала. Или — у њима.

Немачка је била хиперорганизована и хипериндустријализована земља; сада је њена администрација разбијена, а привреда парализована. Незапосленост је готово општа. Али њу овог пута прати пометња и потиштено-ност која је, можда, и страх од казне. Те чињенице гоне људе да се сналазе како знају, а то је чешће мимо поштеног начина. Укус за екстремнија решења као да је за догледно време нестао. Са ширег друма колективних напора бежи се у мишје рупе у којима се проблем свакијег живота решава посебно, кришом, у страху и неизвесности, од данас до сутра.

Али постоје многобројне банде дезертера које још пљачкају по друмовима. Огромни комплекси рупевина у градовима представљају савршена склоништа за масу људи који су се ставили или остали ван закона. Немогуће је контролисати хаос развалина и докумената. У Минхену је у тим рупевинама донедавно радила »Висока школа за депаре и обијаче«.

Трговац продаје на бон муштерији марамциу, омах затим вади испод тезге шверц-свиљу и нуди је другом купцу по црноберзијанским ценама.

У шверцу учествују беспризорни, дезертери, СС-овци који се крију, фратри који фабрикују документе, проститутке, неки окупациони интендантс. Сви су повезани, сви заједнички обрћу исту робу украдену из немачких

и америчких магацина и троше или згрћу исти безвредни и прљави новац.

Према извештајима енглеских и америчких новинара, ситуација у совјетској зони је друкчија и у том погледу. Криминал не узима такве размере услед енергичних репресивних мера и смањења незапослености. Пуна слобода дата политичким странкама и интензиван политичко-васпитни рад делују у правцу дисциплиновања и организовања стихије, тако скватљиве после катастрофе.

У Нијрнбергу политички живот још је у повоју. Општине у Баварској далеко су од тога да представљају самостална политичка и самоуправна руководства. Председник општине једног од нијрнбершких предграђа, иначе социјалдемократа, у суштини је »аполитичан« као и хер Вирт. Но откад се »поново активизирао«, брине само да у његовом кругу не буде комуниста. Чим чује за неког »таквог«, одузима му дозволу боравка: »Комунисти воле да праве експесе«, говори он, »а сада није време за то. Треба радити«. Међутим у његовом рејону ни једна фабрика још не ради.

— Верујте — уверавао ме је он — није у питању лична амбиција. Нисам нимало расположен да управљам. Има човек исувише својих приватних брига. Али ипак, власт не можемо предати комунистима. Нека дође представник ма које друге партије и нека каже: »Уступите ми место!« Ја ћу га братски пољубити, потапшати по рамену и рећи: »Сервус. Слуга покоран!«

Међутим, масе немачког народа, ошамућене догађајима и збуњене, препуштене углавном саме себи и политички индиферентне, још увек пролазе кроз најдубљу и најопштију кризу економије и морала. Тешко је веровати да ће се из хаоса који је захватио ову област моћи у догледно време подићи нова Немачка, она која је скватила своје злочине и разумела у какву су је кривицу бациле најреакционарније снаге немачког друштва.

Требало би и више строгости и самокритике. А Немци их према себи самима никад нису имали. О себи су они неговали увек најбоље мишљење. Задржавају га и дан-данас, усред Нијрнберга, у јеку све општије проституисаности, у трећем месецу суђења највећим и најнаказнијим ратним злочинцима, вођама Немачке која је капитулирала.

1946.

НИРНБЕРШКИ КАВЕЗ

Дрхтао сам од узбуђења, у коме је било помешано среће, бола, гнева, осећања правде која тражи задовољење, обичне љубопитљивости и још десетак мање разволетних нада и примисли, у тренутку кад сам, после двочасовног пробијања преко бирократских препона, најзад задужио за собом врата Секјурити Офиса и обрео се у сивомрком холу нирнбершког Јустицијаласта.

Одатле су се бескрајни ходници гранали на све четири стране глаомазног лавиринта са слепим завијуцима, еркерима, стубиштима и одајама, с којима не би изишао на крај ни човек кудикамо мање ужурбан. А ја сам био грозничав од жеље да што пре уђем у дворану где пред већем Међународног војног суда одговарају Хитлерови маршали, министри и лајтери — Геринг, Хес, Рибентроп, Кајтел, Розенберг, Франк, Фрик, Штрајхер, Функ, Шахт, Дениц, Редер, Ширак, Саукел, Јода, Папен, Сајс-Инкварт, Шпер, Нојрат и Фриче, за злочин и заверу против мира и све оне неизрециве нацистичке монструозне злочине овог рата, који су они хтели и повели, и у ком је тешким, насилним смртима уморено 57 милиона људи.

Зато, нестрпљив и врућ, не задржавајући се, завио сам првим ходником лево, појурно, завио по други и трећи пут и — после четврт сата трке нашао се на полазној тачки. Журећи, ударио сам, овог пута, десним правцем, али нисам стигао да прећем ни двадесетину корачаја кад ме стражар, који се као чудом, како то већ бива, створио преда мном, ухватио вешто за раме и окренуо као читру.

Док сам тражио исправе по свим цеповима, он ме је, преживајући »чвин-гум«, гледао с подсмешљиво наглашеном стрпљивошћу. Кад сам их нашао и показао, почео је да сумњичаво врти главом. А кад их је узео у руке, стао их је разматрати с тако очито априористичким неповерењем да бих му најрадије скресао... Јер нема честита и мирољубива човека ког не би у сличној прилици спопала неодољива слична потреба, без обзира на евентуалне неугодне последице. И било ми је збиља врло горко и тешко не учинити срцу по вољи, па пукло куд пукло. Но хитао сам сувише да бих могао губити време на задовољење својих врло разумљивих жеља.

Папери су били — »о ке«, рекао је пошто је престао да мрљава по њима.

Али следећи агент чешкао се испод белог, лакираног шлема, ломећи се дуго да ли да ме пропусти или не. Прошао сам, ипак. Он је гледао за мном клатећи се колебљиво. Није ме позвао натраг само зато што је рачунао да ће ме следећи свакако задржати.

До судске дворане било их је распоређено још петнаестак, а процедура — свуда иста. Просто сам зажалио што одиста немам лажне исправе: да бар знам зашто ме сумњиче. Жена Хитлеровог министра полиције Фрика јуче је с фалсификованом пропусницом прошла као од пале све страже, и, неузмиренa, с галерије за публику, измењивала не знам какве погледе са супругом на оптуженичкој клупи.

Али код пандура обично су погрешно упућени — изливи небудности и напади ревности. Ако је њихова јучерапња лакомисленост према фрау Фрик — пропуст, због ког су добили преко носа, не значи да је правилно искупљивати га шефобојазно претераном сумњичавошћу на моју штету. Поготово не доводити до очајања оне који су годинама сањали о том процесу као о састанку... Састанку мржње? Састанку љубави? Нисам осећао потребу да прецизирам; чинило ми се да су и мржња и љубав зраци исте светлости која је узбудљиво струјала мојом крви, снагом која није била само моја.

У сваком случају, стигао сам до судске сале, где ме је пуни, бубуљичави стражар последњи пут легитимисао.

Отворио сам врата и ушао, осећајући да бледим.

Ниска решеткаста преграда од ораховине делила је свом ширином судницу на два неједнака дела. Већа по-

ловина, галерија и партер, са седиштима као у позоришту, били су већ пуни публике која је с пажњом пратила расправу. Многи су кроз дурбин посматрали судије и оптужене, као што се у позоришту гледају глумци. Други, са слушалицама на ушима, бележили су у блокче оно што им је изгледало значајно или необично.

Позоришној атмосфери доприносила је и чињеница што је онај мањи део дворане био, попут сцене, обасјан млечном, раскошном неонском светлошћу и пригушеним рефлекторима. Показујући своје профиле публици, судије, за високим столом, на подијуму с десне стране, бацали би с часа на час који поглед на оптужене. Совјетске судије — још млади људи — носили су походне униформе. Француске — традиционалне тоге.

Одмах иза оградe, додирујући је, налазили су се столони за тужиоце, а на средини — мањи пут, за којим је, окренут леђима гледаоцима, говорио, у часу кад сам ушао, амерички тужилац, неким као навлаш свакодневним, тихим канцеларијским гласом. Али упркос пословности с којом је изрицао оптужницу, осећало се, по напетости која је стезала све присутне за грло, да се у оном осветљеном делу суднице, као на сцени, догађало нешто неповратно важно и судбоносно.

У дну сале, ограбени дебелим плочом стакла, четири млађа, слични касирима, преводили су брзо и спретно сваку изговорену реч. Они су шапутали у шкољку пред собом, али свако од судија, чиновника, стенографа, тужилаца, новинара и остале махом униформисане публике, имајући крај себе мали, црни детектор с прекидачем и слушалицама, пратио је процес на једном од четири звучна језика.

Изнад глава преводилаца белело се биоскопско платно.

Тужилац је желео да своја данашња излагања документује филмом о логорима смрти.

Монтажу тог филма, рекао је, извршили су амерички стручњаци, али највећи број сцена снимали су есесовски сниматељи у време кад се веровало у победу Рајха.

У левом углу, тачно лицем у лице са судијама, седали су оптужени на ниским клупама.

Утисак који су остављали био је поражавајући. Чињило ми се да сам преварен, иако не бих одмах знао да кажем зашто.

У гомили, један уз другог као на хрпу бачене ствари,

кад се при улазу још издалека угледају, деловали су неинтересно, уплашено, непроветрено и подбуло, њихове косе или ћеле имале су све одреда исту, плавичастосиву боју бући, а њихова тела, под привидним или војничким оделима, тако су се чудно спихтијано држала да се морало помишљати да су већ лежали под земљом, где су се напили трулежи и ваге.

А згужвани, мада у испегланим оделима, остављајући утисак да заудару на прљаво, иако опрани, у толикој мери нису били налик на себе, тачније на представу коју су имали о њима сви које су морали, сви који су се борили против њих, да је у први мах изгледало немогуће да се и једна једина реч оптужбе може односити на ту гњизлу гужва несварене беде.

Можда то нису били — они? Можда сам погрешно и ушао у дворану где за своје грехове одговарају ситни фалсификатори стотинарки или банда некаквих претрављених кокошара, а не највећи злочинци овог и свих ратова. Како тако јадно и којекако, тако никако смеју да изгледају људи који имају на души толико ђубистава, толико проливане крви, толико смрти, смрти, смрти!

Узлауд сам се тешио. Ипак су то били они, освајачи света, јунаци 6. априла, хероји крагујевачког покоља, Катинског масакра, јунаци Освјенћима, инспиратори Јасеновца, подстрекачи шофера свих душегупки, наредбодавци механичара свих гасних комора, организатори лажних научних експеримената и експизија здравих мишића руку, то капетани ампутација здравих ногу и стерилизација заточеница у Равенсбрику, то команданти целатских студија о прогресу рака вештачки пренетог на хиљаде младих људи у Аушвицу, то адмирал тифуса у Бухенвалду, болести срца у Нацвајлеру...

То су били они. А својим чиновничкопензионерским изгледом и држањем нису одговарали језивој величини својих недела.

Ово сазнање није само разочаравало. Вређало је. Како се усубују да тако никако изгледају! У мени је настајао необичан мук. Типина се ширила изнутрине, однекуд где сам као дете веровао да се налази душа, и плавила је мене и људе око мене и део суднице налик на сцену, где се још увек са свом могућом напетом одигравало нешто од судбоносног значаја по живот и смрт, по мртве и живе, нешто што више нисам могао сасвим јасно да разаберем.

До малочас сам осећао свет, и себе у свету, своје присуство неодређено као здравље. Знао сам шта у ком тренутку осећам и мислим. А сад — тишина. Празно. Као да сам сав, по души и месу, истушпиран, лаписом, па сам се следио, утрнуо, отупео, постао неосетљив.

Колико је то трајало? Неколико секунди? Дуго?

После извесног времена почео сам да, гневан, долазим себи. Људи и предмети израњали су из магле, а бестрага, иза зидова, иза брда и долина чуо сам поново шумове свог срца. Они су постајали све јаснији, ближи, срдитији.

И заједно са ритмом била причинило ми се да чујем и глас старца Јерка, као наметљиво шуптање липша пибаног ветром између свака два откуцаја дамара...

Модар и мокар, бануо сам око трећих петлова њему у колибу да се угрејем.

Он је дугом варљачом од сирове буковине мешао скроб у казану под којим је горела танка, шиштава ватра од ракете и суве балеге. При сваком кружном покрету његове суве руке, избијао би му испод мишке и из лоше штављена кожуха задах овчијег лоја, пресног меса и хлебног теста које на топлом кисели.

Јерко није имао много зуба, а лице му је било покривено густом мрежом безброј попречних и уздужних бора, стално у покрету. Оне су се вечито мрсиле, укрштале, упитале, правећи чипкаст вео пред његовим лицем, чије је прте било готово немогуће сагледати. Док би говорио, и усне су му се борале, распитале и безубо мрсиле.

А волео је да прича и умео. Сладио је полако сваку реч, и изговарао је тако да би увек изненађивала, мада си баш њу само, на том месту приче, очекивао. Оне ноћи, почео је изненада да ми говори о свом сину — орлу партизанском — кога су Немци стрељали.

Тешко рањена, донели су га другови на носилима кући. »Али — недељу дана тек минуло, ране набоље кренуле, а Немци у само свитање хрупили у шталицу где је лежао, без речи га подигли са сламе, извукли на двор...«

Тужно старачки зашуптао је глас друга Јерка.

»Знао сам сина као што се душа зна, до испод дна. Леп је био он свима и сви су волели његових двадесет и пет година, једрих као чокот грождја и чистих као суво злато. А мени је увек било довољно да га погледам само

па да се од радости насмејем. Чинило ми се, ја га и не гледам, ја га оком као усном љубим.

Девојке су волеле његову снагу, а другови његову храброст.

Има храбрости... Различитије су него јунаци. Његова је била као здрава јабука. Ништа да бацаш! Глатка храброст, и радним даном и недељом једнако орна, обла, од једног излива, без превоја и слојева у којима се може некад да нађе и код ваљаних јунака труње слабости.

Нико га није знао као ја. По ојцу његовом.

Одвукли га Немци до дворишног зида, све лепо, без речи и кундака, и дигли га на ране, на ноге. И стаде момак, цветићу мој млади! Ни жмирнуо није, нити се ознојио. Од пркоса неће ни да се наслони на зид. Стоји, здрав човек, а кост му пребијена у једном буту, гелери још — у другом.

Гледам га кроз маглу у очима мојим. Цветићу мој љубазни, не гледам, маглом у очима га љубим по свакој од шест рана, и по лицу још нерањеном!

Жена његова Милка, пре годину доведена, стисла дете на груди, стоји скамењена, а сва је још врућа од сна.

А он, мила, дигне мирно, прибрано и лепо, као да не жаали, као да га ни кост ни месо не боле. Ја, старац, гледам у њега и не могу да се од љубави не смешим, иако ми у срцу пелин. Судбину видим, јутро у прном, али не могу другојаче — навикао сам да му се лику смешкам, јер ми је радосно од његовог изгледа. Очи се радују само оном што виде, и не мисле на после.

Немци — све полако. Онај кашлар, прџасти, рић, као да га је рба јесења осула, припао сину, загледа га, њупка пропетим носићем, врти се око њега, и ни реч не говори. Пути човек.

Бутке се постројало и пет војника. Нико од њих да мрморне. Дигли само пушке и почели да узимају на око, некако полагаано, врло споро, као да су им руке — пужеви. А ја не скидам радосне очи са сина, иако видим, брижан, пушке како се дижу, мало-помало, ситњем одскоцима, цвете мој весели, као да бирају и шипкају где да га љубе саставе. А види се, нису радосни ни војници, који се све опасније коче, ни рићи кашлар, који се тромо враћа. Гледам и сина и знам да и он све то види. Али занима га то као да се не односи на смрт његову, ни ичију, па равнодушно, зато и гледа само, рекао би то и

ти да си му и дупманин био. Није се препао ни за најтањи листић бледола. Сасвим му ништа није жао било младости коју ће излити. Мирно му ојце, благо, прибрано. Гледа у сунце које се страшно утом стало да помаља, без туге гледа, као да ће сву вечност само светлост гледати.

Птицу по перју познаш, цвет по мирису, шуму по листићу. Свако биће има свој изражај и знак одавања. Ја њега по оку хватам. Не би то свако могао. Али ја сам му очи одувек гледао. Ех, лептирићу мој жењени, знао бих да му је то све падало тешко, таман да му то тешко није било теже ни од латичине сенке у подне.

Смешак некад ништа не значи. Али он се смешно не да би шта скрио, него мени и свету сав да би се открио. Смешни се он, ветрићу мој бистри, и прибраним оком види како Немци коче лице од пакости изнутра, и нишпане, померајући полако циви малим, све краћим трзајима, док се нису укочиле, као да је већ свака напишала рану коју ће задати и унапред грлом ушла у њу.

А њега не вреба та спорост циви. Чак у једном тренутку, као прави стрелац који је био, жмирићу на лево око. Рекао би и сам нишпани у њихово нишањење: он је то, братићу мој, проверавао како је који Немац цев у њега наперио. Две циви је тако испитивачки оценио, а кад је био код треће, он се намршти као командант који је укваливо војника у греху војничком. Ништа не рече, сам се помери за прст-два, исправи војничку прешку и стаде прав и тој циви на метдан.

Кад је завршио све то проверавање, погледа мило, сав зрачећи од силине, у жену, сина и мене. А очи... једно му светлије од другог, једно млађе од другог, једно цветније и мирније од другог. Ни капљице туге. Толико младости у телу човечијем још никад није било.

Капаар зарбала лица није све то видео. А и како би? Грицкао је влат траве, почео да је сише од беличастог колена њеног, где је слатка. Кад је изједе сву, стужи му се, пљуну, обриса уста рукавом и више уснама но шпатамом рече: »Los!«

Сину мом тад синусе очи као илински кресови, црне очи, здраве, велике, снажне и ведре, лаке као верице у скоку, благе као срне, младе као извори. Заискре из њих неке благородне брзине као да су тркнуле некуд, жену да виде још док је цура била, и некуд другде синчића да угледају — већ као момка стасалог. Нико још није тако лепо смрт у свих пет циви погледао.

И тачно кад су прсти Немаца притиснули обарач допола, па су, као сви стрелци, узели дубоко ваздуха у плућа и затим задржали дах како им дисање својом игром не би габање омело, тачно тад син мој викну жени, детету и мени, оцу свом: здраво! а Тигу, слободи и нашима — живели!

Мени старцу осмех се заборавио на лицу и кад је јунак пао.«

Тог истог јутра су му Немци стрељали ђука и снају. Њега су оставили да их сахрани, што је и учинио. А одмах затим отишао у одред »да синовља пушка не дангуби«.

Управо пред полазак за Нирнберг дознао сам да је у јуришту погинуо још у лето 1944.

Преда мном су се налазили руководиоци свих злочиначких смрти ових година: смрти мог најмлађег брата закланог у Јасеновцу, погибије браће од стричева, Луја у Њижкићу, Еде на Космају, смрти сестричина на Сајмишту, стрељања другова Огњена и Отокара, погибије друга Борба, погибије друга Крсте Бајића у офанзиви која је ослободила Србију, погибије друга Јерка, стрељања његовог сина, и смрти и погибија свих знаних и незнатих другова. На шест корака од мене седели су кривци за смрти милион и седам стотина хиљада Југословена, кривци за милионе погинулих првеноармејаца у борби за слободу свих народа, за десетине милиона смрти деце, жена, људи које су ови ту, преда мном, уморили гађу, батинама и страшним мукама. Они су псима раздирали своје жртве, давили их гасом, вешали, стрељали везане револверским метком у потиљак, премлаћивали аповом, разносили бомбом, газили гусеницама тенкова, палили у пећима крематорија и кућама које су сабласно дуго палмасале.

Ниједну варијанту познатих и дотле непознатих смрти нису оставили неискоришћену. Све су истовремено запошљавали шест прозних година од таме до таме, на крвавој текућој траци уништавања младости, снаге, љубави, ума и наде људи. Они су пујдали све псеће сенке подземља на цео људски живот, претећи му истребљењем. Које чудо ако су им народи у заједничкој машти убијених и преживелих придали језиви лик смрти замислајући их као њу саму, са косом и кошпачом шаком

халаво пруженом над топлом земљом и друтовима у пвету? Шта је једна једина мала смрт на коју правда може да осуди сваког од њих? Ако је она казна, бедна је то казна.

Али није реч о казни. О правди се овде говори. Она није освета за мртве, ни накнада за бол ојабених. Не постоје спојни судови између смрти и суза, између суза и правде. Правда не теши. Она штити преживеле.

Кад мрзе — људи маштају као и кад воле, јер су љубав и мржња подједнако видовите. Откривајући истину, љубав види добру страну лепог, мржња — ругобу рђавог. Зато истине љубави и мржње нису никад равнодушне, ни кад су саме ни кад се уједине. Али ако те истине страсти виде и добро и зло већим но што су можда, постоје за то оправдања која су и добри разлози. Како бисмо се одрвали зау и постали достојни доброг ако не бисмо, чинећи их већим од нас, приморали себе да и сами порастемо у напору да будемо јачи и будемо нежнији?

С великим страстима не може се као са електриком: пали и гаси, по вољи. Притиском на дугме не могу се збрисати љубави и мржње које је разгоре овај рат. У машти која уобличује снагом страсти, Геринг је још увек штука која пикирајући спушта своје четири веће и пету мању бомбу на невиност живих. Отуда врећа неподударност између оног што је он био и што још увек јесте у нашој свести и — овог знатно смршалог али још увек дебелог Геринга, који као расентименталени вепар седи на клупи, главе тужно наслоњене на длан ватиран салом. Вратите му луфтвафе — престаће да тугује! Пошљите штуке на отворене, незаштитене градове, повратите изгубљених 20 килограма масти.

Били су још зима и рат кад је омалени одборник неког од заселака Имљана, опустошеног села на ветровитом Петровом пољу, царајући ватру неизгорелом главњом, рекао, онако више за себе: — Ех, да ми је ући у њихову душу... да видим могу ли они да мисле иједном мрвицом наше људске мисли...

Једна другарица која је имала да реши практичнија питања, ушата га има ли кога од Афежеа у селу. Одборник тужно махну главом:

— Ја једини...

Разумели смо ужас његових речи и лудог смеха који нас спопаде тек кад је, сачекавши мирно да престане

наш кикот, додао: »Ја сам једини жив остао. Сви други су заклани, Афеже и људи...«

Шта рећи? Шта могу речи? Сви смо занемели, а он је царао ватру неизгорелом главњом и не погледавши нас, жмиркајући од дима, додао, одједном се створивши крај мене у овој сали:

— Тамо их треба довести, да чују како спрашно крклају заклани...

Говорило се, пре тога, оне имљанске вечери, баш о овима што су, сада, на оптуженичкој клупи, тако мало личе на себе.

Наш водич, сед а крепак сељак, умешао се у разговор. Мотајући нешто зеленог сељачког дувана у комадић папацира, трудио се да измисли најсвирепију казну за њих:

— Ја бих њих све стрпао у кавез за звери, као што звери и јесу, па бих их водао од села до села, нека их цели свет види. Јер ни ради спаса душе, да је има, не би ваљало толико крви и нерета нанети, а немоли због пљачке и власти, што и јесте посреди...

После капитулације Италије чуо сам сељаке Абруца како причају о том кавезу. И њима се он чинио једином казном и правдом. Али први који ми је причао о крлеци био је Немац, који је 1937. успео да из Дахауа побегне у Југославију. Живео је с нама неколико месеци болујући и не дижући се из постеље. Умро је изможден глабу и патњама које је претрпео. И њему је онај кавез изгледао једина могућа казна за све свирепости нациста.

И свима који су причали о правди, стењући у ропству, борећи се за слободу, рабала се та мисао. Изгледа да се јављала истовремено на разним странама, свуда где се трпело и војевало, а увек иста као једино могућа освета за сузе и смрт које су бахати нацисти сејали.

Јуче, у Нирибергу, један Ци Ај, с америчком је практичношћу излагао своју варијацију о кавезу.

— Ја бих судио њима без цифрања. Угутао бих их све у кавез, ставио га на цемс, па возај преко континента! Гледање бесплатно. А ко хоће да их пључе — нека плати. За Геринга — 20 центи. За Шахта — само 5. Шта мислиш, колико бисмо зарадили за годину? Да пола поклонимо ратној сирочади, с остатком бисмо купили бар још три облакодера у Њујорку и један у Флориди.

Преведено са сликовитог говора људи на језик правних узанса и формула, ово суђење у Нирибергу, са пр-

вим тимом нацистичких целата на оптуженичкој клаупи, управо представља остварење оног кавеза о коме се толико маштало по свету.

У правом кавезу били би ови оптужени можда ближе својој природи звери, »као што звери и јесу«, него у овој дворани под јарком светлошћу неона и рефлектора. Али правда мора рачунати с временом. Кавез би био преспор.

Многи од оптужених сакрили су очи и поа лица слепачким црним наочарима. Оне су их обезличавале некако и униформисавале. Изгледало је да им је лице у короти, и чинило се као да су сви они поворка уцвељених за мртвачким сандуком у кишни јесењи дан.

Истовремено, та два црна испуњена стаклена круга, као инкрустирана у млохавост неких лица без реалности, изазивала су поновне наступе неверице, враћајући упорно иста питања. Како се могло десити да ови ситни млохавци ухвате командне полуге једне од најмоћнијих државних апаратура и индустрија? Зар нису могли бити онемогућени на време, пре но што су опасно ојачали, јер је још пре 1933. било јасно шта ће учинити у случају доласка на власт?

Та питања су сврдала по глави, смиривала се и настргала поново, никад задовољена одговорима који су се могли дати. Како се све то смело догодити кад се свака њихова жртва, и она коју су из дубоког сна дигли и стрељали, достојније држала пред смрћу но ови целати, огрезли у 500 милиона литара крви, пред судом који ће изрећи само правду, дајући им месеце времена да се за смрт припреме и тако анестезирају свој животињски страх од ње свакодневном мишљу на вешала?

»Будите без милости. Заробљеници нам не требају. Убијте сваког који вам падне шака. Као Хунци, који су пре хиљаду година, под командом краља Атиле, стекли име страшно и дан-данас, и ви треба да учините све потребно да, од данас па за хиљаду година, Кинези са ужасом спомињу име Немца...«

То су речи кајзера Вилхема (Crapouillot, 1931, стр. 7 — *Niveau spécial: Les Allemands*) изговорене пред немачким експедиционим корпусом уочи укрцавања за Кину — много година пре рођења већине Хитлерових војника.

Жеља да се буде страпан изгледом и поступцима типично је пандурска. И као што су се краљевски панду-

ри поносили кад би њих неколико у групи премлатили каквог грешног самичара, тако су се и пренацистички и нацистички Немци гордили тајанственим »концепцијама« свог генералштаба, које се од фридриховских теорија »о изненадним нападима« до Лудендорф-Браухичевих »о тоталном муњевитом рату« своде на пандурско батинање везаних и слабих.

Браниоци оптужених тврде да је у питању *Geltungstrieb*. Псеудонаучно надевање имена не може ипак да сакрије траг империјалистичке баканце потковане клинцима. Ови ту били су његови агенти прво, па профитери после. Не желим да тиме поједноставим проблематику.

Нека су »идеолози« хитлеризма и независно дошли до свог погледа на свет с Немачком *über alles*. Но је ли случајност да је баш тај неетнографски, независни, модерни — њихов *über alles* — поглед на поробљени свет тако апсолутно и потпуно одговарао интересима Крупа и осталих носиоца »виших интереса немачке крви«?

Чињеница је да су ти »виши интереси«, уз помоћ фон Папена и фон Хинденбурга, дали Хитлеру власт да их спасе од унутрашње »антифашистичке опасности«, а затим да те спасене камате промиале, измиале немало по читавој земљиној кутли познатим гестапо методама. Сама нацистичка идеологија не садржи елементе који би се супротстављали таквим прохтевима или ма у ком виду значили нешто још незнано.

И *Mein Kampf* и Розенбергов *Мит двадесетог века* представљају неоригиналне зборнике текућих скватања немачких крамера, од ситних крајзлера до крупних банкара. Антисемитизам и антисловенство до истребења само су делићи оне зоолошке мржње која, уз кромпир, успева у земљи педантних и акуратних Немаца као нека врста културног наслеђа преношеног с колена на колена вековима, још од доба кад су теутобуршке плуме биле актуелне, па преко теутонских јункера до савремене индустрије, и, одатле, уз помоћ »револуционарне нацистичке идеологије« до опште барбарске својине одсудне већине Немаца.

Чудити се можемо само моралној лабилности и некртичности способности расуђивања толиког дела немачког народа, који се углавном добровољније дао завести но што би био силом заведен.

Оптужени, који сад крију очи црним наочарима, говорили су још недавно: »Капитулирати — никад«, у же-

љи да приспособе свом лудачком укусу »отпора по сваку цену« стањену позадину и смањена бројна стања дивизија. Они су у ту сврху пустили у саобраћај парољу, дајући од себе онај глас на који, изгледа, непогрешно реагирају срчани мотори херенфолка убрзаним радом: »Будемо ли приморани да сиђемо с историјске позорнице, ми ћемо тако треснути за собом вратима да ће се о томе причати док је света, остане ли кога да о томе прича и остане ли света«.

Мислили су на атомске бомбе, вероватно, али су а-пеловали на ону пандурско-вилхелмовско-јункерску страст Немаца да задају страх, како би се осетили јаким. Истински јакима нису потребни докази те врсте. »Јесу ли Немци деца бабароге« — питао је једном неко дете које није знало за Geltungstrieb, али је видело есесовске батаљоне.

Тражећи дозволу да носе црне наочаре, оптужени су правдали своју молбу: »...прејака рефлекторска светлост штети очима« ...

Проводећи дане под истом светлошћу, судије би имале више разлога да брину о својим очима — пошто ће, нема сумње, надживети оптужене. Ипак ни судије ни тужиоци их не носе.

Зашто су нацисти тражили наочаре? Шта су желели да скрију црним стаклима? Грижу савести? Помањкање кајања? Или можда су хтели, »штитећи очи«, да ставе суду до знања да су уверени у немогућност смртне пресуде? Је ли то одбрамбени маневар? Или потреба да, разголићени оптужницом, не открију панични страх који је признање грехова? Наивност, у сваком случају.

Стражари причају да се готово сви после устајања посвећују неутралној шведској гимнастици. Десет минута — свакодневно. Врло су чисти. Зубе перу после сваког јела, а руке пре оброка и после.

»Није ли свеједно у каквој ћете кондицији поћи на вешање?« — питао је један стражар Розенберга у часу кад је овај био забављен прављењем великог чучња.

Розенберг је погледао у њега беличастим очима као што би слепац — у поноћ. Прекинуо је вежбе тог дана. Али их је сутрадан већ наставио.

Није само гимнастика на дневном реду. Штрајхер је ишао на пломбирање зуба. При најмањој прехлади гута бајерове аспирина, а тражи и пеницилин. Фриче,

танкокости заменик главнолагајућег Гебелса, редовно гута четири врсте пилула. Неке, превентивно — за сваки случај.

Американци загревају њихове ћелије коксом. Функ, бивши министар нацистичких финансија, покрива се са осам ерарских ћебади.

Није забележено да је и један оптужени пропустио да се јутром увек обрије, да се два пута недељно окупа и једанпут месечно подшипа. Заточеничку храну нико од њих не презире. Порције су као полизане кад их враћају. Али сем бесплатне хране имају права и да купују нузужитак за своје паре. У Пост Ексенбу набављају слаткише, чоколаду и гуму за жвакање. Али међу њима има и таквих који о души брину. Сајс-Инкварт, а нарочито Франк, показују знаке растуће побожности.

Овај последњи, крвник побожних, веле, Пољака, ухватио се тако давањенички прчевито за веру, као да је она заиста сламчица из пословице. Обавештен о том чуду, бискуп је изјавио да ће се и сам преузвишено молити за спас Франкове душе.

Док Хес чита криминалне романе, а Геринг књиге о лову, Франк устаје најраније и, после гимнастике, прања до појаса и грлаовања, стиже још да до доручка измоли 30 пута круницу. Он је пронашао негде неку молитву светом Алојзију која доноси сваки пут кад је верник скрушено изговори 800 година индивидуалности. Зна је напамет, и то на латинском језику, којим су свети водили како своје светске тако и своје свете разговоре. Током сваке расправе он ту молитву светом Алојзију очита бар педесет пута и педесет пута после у ћелији. Дневно му се на тај начин отпише с рачуна грехова по 80 000 година испаштања, што месечно чини 2 400 000 паклених година робије. Једино је незгода у томе што се, при савременом познавању астрономско небеске математике, не уме да оцени ни приближно курс на основу којег се на тим свемирским берзанским таблицама прерачунавају наше девалвиране године сунчаног система у здраву валуту година вечности. Али за пет месеци, колико се рачуна да ће још процес трајати, Франк ће ухватити десет милиона година амнестије. Узме ли се у обзир да на души има само седам милиона побијених пољских и јеврејских подљуди, ствар није за бацање, без обзира што би он интимно радије отишао у Бразилију него чак и у сами рај, и тамо, у Бразилији, провео остатак својих

земних година макар, у Ресифе, на полућару, где није ништа мање паклено вруће но у самом паклу.

Пре 1941. видео сам им безброј пута фотографије на насловним странама новина које су им популарисале главе, снимане под необично пажљиво проученим углом, кадрим да потпуно изразе »марцијалност и мужевност« ових »великана немачке крви«.

Али посматран са свих страна и из непосредне близине, гросадмирал Дениц подсећа на збрчану бабу, а »вечито лепи« Балдур фон Ширах на пребрзо остарелог Коридона. Напудерисан и напомаћен, долази он у судницу да одговара за своје злочине; чак не заборавља да стави облачић ружа на увенуле образе и нешто кармина на спарушене усне.

Геринг се одмах препознаје. Пре рата, по киосцима нашим с неизбежним немачким илустрованим журналима, виђали смо га како жовијално отвара пољопривредне изложбе, стоји на подијуму пред кадетима, инспицира рурску ратну индустрију уз закуску и полаже безбројне камене темелце тако спретно као да то не размазује мистријом малтер по цитли него сребрним ножићем — бутер по хлебу. Али сад од његовог славног касарноског вишмакераја — ни трага. Ипак, кад не седи скљокан у нападу апоплектичне депресије, он једини још налази дрскости да стави покоју неучтиву примедбу на рачун оптужбе. Смрпао је доста, али лице му није изгубило задригност, ни покрети — брзину. С нечим од вепра у бесним погледима које баца на све око себе, он често, налаћен на ограду која дели оптужене од бранилаца, хвата главу у огромне шаке. Но никад не остаје дуго у једном положају. Уз трзај, он се заваљује и дебела храстова клупа дуго шкрипи под њим. Убрзо се усправља, надима широка прса, онда се опет врпољи. Често завлачи кратки кажипрст, дебео као сарфалада, у широки окорватник доламе, као да га и он дави. Обучен је у своју сасвим светлу луфмаршалску униформу, која без шпирита, ордења, ознака, чина и ленти подсећа на мало упрљану куварску блузу.

Иако пуно успаљеног сала, његово тело је набијено оном врстом неотпорне снаге која чини да су освајачи и гангстери свирепи док их служи срећа, а малодушни у невољи. Он би хтео да дисциплинује своја велика, ујасно растегљива уста, која један не скорашњи риктус стално развлачи. То му не полази увек за руком. Ето

сад, док бележи нешто на хартији, крупним и одсечним рукописом, какав имају обично само они чије се писање ограничује на потписивање пресуда, одлука и наредби, крајеви уста растегли су му се до самих ушпију.

Пошто је прибележио шта је хтео, он, трзајући, диже главу, скупља брзо усне и баца дивљак поглед на ограду пред собом. Нагло, без прелаза, окреће се стражару до себе, усана посувраћених као заврнут рукав. Горња му се усна, боје запаљене ресице, удвостручила. Он се љубазно, с осмехом који му прави гужву од лица, смешка стражару. Пружајући му лист, његов високи, тенорски глас испуњује читаву дворану:

— Bitte schön, geben Sie das dem Verteidiger. Bitte, bitte schön. Ja? Brav also.

То »bitte, bitte schön« као да диже завесу која је дотле скривала од посматрача оно што се зове »унутрашњи свет« Герингов, његов интимитет, приватни живот, луфмаршалство у папучама, његов лик кад не позира.

Баш тако посувраћених усана, мора да се смешио женама, Хитлеру, Крупу фон Боле, гостима у неким од својих ловачких двораца у Алпима или Пруској. И та завеса, која се начас само дигла и брзо спустила, открила је, под рефлекторским снопом с таванице, један припрости, примитивни, пургерски душевни ентеријер, који не познаје компликације. У тој је души све било прављено по мери практичног живота, у ком страсти не могу да се развију и стврну до металне чврстине потребне да би се њима као полугама подигао живот на вишу, човека достојну разину. Све је ту било прилагођено, условно и померљиво, срачунато само да послужи оној животној кривуљи која је, на пример, њега, 1918. године, као отпуштеног »roug le mérite« кајзеровог капетана, одвела у санаторијум за живчано оболеле у Шведској, међ макрое у минхенски Bierbräu, и после, дижући га све стрмије, у министарске фотеље, да га након двадесет година крваве власти, индустријске свемоћи и штуча-самовоље баца на тврду оптуженичку клупу.

Али и успон и пад били су пребрзи да би стигли да преформулишу његов унутрашњи садржај. Идеале му је диктирао кроз све то време његов животињски апарат за варење: најести се добро тепшких масних јела, с пуно месипта »und Kartoffel dazu«, попити, уз то, што више врчева црног пива с коњаком — и певај, шта те за друго брига!

Али не седи он ту зато што је идеалисао о месишту с пивом, него због свега што је чинио да би те идеале остварио, а што, ни с њима, ни с могућностима њиховог остваривања нема много везе, јер није било потребно бацити Европу у пепео и прину да би се сваког дана појело два-три-десет, па и педесет бифтека више но што се може. Не говорим о ономе што га је одвело у националсоцијалисте и уздигло у фирере. Занимљивије је, само, «какав је он у себи», какав је, у ствари, морални лик првог на листи највећих ратних злочинаца?

Морални лик? Потпуна морална неосетљивост, импотенција, равнодушност. Пола сата пошто је наредио да се «аурадира» Београд, узео је своју кћерчицу на дебело колена и певао јој бучно:

»Хопла, хопла, рајта!»

А могао би, кад је реч о моћи, и више. Он би могао да, придржавајући кћерчицу једном руком, десном потписује смртну пресуду читавом граду, његовим људима и споменицима и пева:

*Wenn die Soldaten
Durch die Stadt marschieren,
Öffnen die Mädchen
Die Fenster und die Türen.*

Не треба мислити ту на Фројда, који би као кебу иза паса исукао одмах неки Едип-комплекс, па да се разуме тај «*pour le mérite*» пилаот, који се већ током 1914—1918. дрогирао морфијумом да би се мање бојао смрти. Његово образовање није никад прешло ниво гарнизонских касина за официре, чије је пруске предрасуде заувек учинио својим, надмашујући притом, мада антисемита, све семите тананим смислом за послове и комфор. Он је у највећој мери поседовао сналажљиву продорност проби света и одговарајућу безосећајност себична човека, без скрупула и нежности за оно што извесне *roules de luxe* зову «моралном сентименталношћу».

Он је сасвим природно причао свом ћудљивом и импотентном фиреру масне вицеце и правио притом гримасе, на којима би му позавидео сваки клоун. Он је сам, без устручавања, терао спрдњу са својом циркусанерски наказном дебљином, појављујући се на парадама увек у

некој новоизмишљеној униформи, скројеној намерно тако да га чини још незграпнијим и деформисанијим. Тај луфтвамаршал допуштао је фиреру, кога није волео, да оштри исту мршаву духовитост на рачун ордења, «ферцајдунга» и лампаса, којима се он све луфтерскије китио. Зар је био у толикој мери *црнац*? »Што ми се више смеје, то сам му ближе« — одговарао је сам себи Геринг, који је мислио да је у руци држао калауз који отвара срца могућника. На дан напада на Пољску, Хитлер га је одредио за једног од својих заменика.

»Наивни, верни и добри Херман« имао је увек горње и доње речи и мисли. Он је током рата постао један од најбогатијих људи света, служећи се горњим, а мислећи доње. Он се користио притом својом ругобом, као извесне жене својом лепотом. Од тог женскиња он је имао још и пасивну прилагодљивост према «онима горе». Све своје квалитете, грубост и интуицију, лукавост, сналажљивост, интелигенцију, смисао за сирови виц, вештину дискутанта, говорнички дар и способност организатора он је ставио у службу тријумфа «националсоцијалистичке идеје», према којој је био, и остао, интимно равнодушан. Њега је интересовао само лични успон, а не успутне авантуре, иако је био авантуриста. Али ако му је требало, он је умео да се претвори у наципредиканта, знајући да се свим потребним «идеолошким» елементима послужује спретно као Гебелс и Розенберг, чак тврдоглавије но Штрајхер са својим вечитим туцетом сионских мудраца, јер је и Геринг знао за пословицу: «Ако желиш да гучеш зеца као да је коњ, а ти га прво поткуј».

Није му поткивачки посао увек полазио за руком. При паљењу Рајхстага намерио се био на Димитрова.

У оном кратком двобоју пред Лајпцишким судом 1933, истински мудар, и истински храбар, истински човек победио је ново новцаотог пруског представника Министарства, иако је овај располагао свом материјалном силам III Рајха. Па ипак... Бедан и осрамоћен Геринг изишао је из своје лајпцишке суднице.

Кад је оборене главе напустило место крунског сведока и удаљио се из сале уз звекет свог ордења, он је мало личио на себе. Дрски, неоодољиво безобразни и у себе сигурни Геринг, с посланичке клупе, годину дана раније, подругљиво је певао Клаари Цеткин, која је, као најстарији посланик Рајхстага, председавала првој послеизборној сесији 1932. г.:

*Das kommt nur einmal,
Das kommt nie wieder,
Frau Klara Zetkin.*

Клара Цеткин је убрзо умрла и није двапут председавала Рајхстагу. Али Геринга зато не треба сматрати далековидним пророком. Оно »das« ипак се догодило. Првена армија истакла је заставу победе над рушевицама Рајхстага, а Геринг, у гомили оптужених, опет је, као и у сукобу с Димитровом, поражен. Дефинитивно овог пута.

Неспособан да се наметне снагом убеђења, коју дају велике страсти, он је освајао покровитељску наклоност »питајућих се« барона индустрије, савијајући тришципу своје кичме. Према »онима доле« био је увек окрутан, спремнији од сваког нацистичког доглавника да тргне револвер и пуца на први миг свог фирера, да удари, да изгази, да дреком и претњама заплаши. Он је савијао леђа и педалирао као бициклиста од класе. На дипломатским пријемима, уз значајан кикот »антр нус«, пијучкајући шампањ, мезетишући ајвар, он је промогласно уверавао у потребу »спасоносне бруталности«, играјући улогу »јака човека«, ренесансног принципала и коадогтера који воли све што живот пружа али познаје и тајну кампације.

Правило је да такви људи, неосетљиви за туђе болове, необично осећају своје. Он није био »јак човек«. Једног дана појавио се на суђењу с огромном мрљом јода на образу. Намацкао се због неке разгребене чибуљице. У том клоновском мазању јодом било је жеље да се судијама додвори својим »смешним« изгледом, али и панике од евентуалне инфекције.

Кукавичлаук и дрскост, и сав тај унутрашњи бесмисао носиоца оптужнице сусрећу се дружије преломљени темпераментима осталих са оптужнице као неки свима заједнички најмањи нацистички садржатељ, без кога се, изгледа, није могло постати ни SS-генерал, ни гаулајтер, ни министар III Рајха.

Бесмислено дрска кукавица је Саукел, који личи на палира, коже огрубеле од сунца и кише, и Шахт, који подсећа на ролну плада, толико се сав увио у себе. Он има пажљиво извучен разделака над ниским, кошчатим челом, уста наниже савијена као они мали »салчићи«, а нос, прилепљен на сред лица, као потпуно страни и ауто-

номно тело. Одиста, изгледа као да је не баш успело трансплантиран с лепша. Федер има око усана, одвајкада премазаних горчином, израз гађења на себе и цео свет. Штрајхерова глава и чело као да су слупани од нерендских дебелих дасака, док Сајс-Инкварт личи на тирољског младомисника с језуитски наивним и плованско-добрашним изразом, који му се разлива по руменом лицу као маст по печењу. Фриче је нервозан и блед тек дипломирани филозоф који је, изгубивши Гебелса, изгубио сигурност, а ипак...

Фон Нојратова лепа, сада глава човека коме је она током целог живота служила више за украс неголи за размисљање — не казује апсолутно ништа. Његово чело, упркос врло поодакним годинама, нема ни једне боре. Време није оставило трага на том лицу, али оно не оставља нарочитог утиска. Леп старац, а ипак...

Фон Папенава кошчатост није само докејска него и рахитична. Његове очи гледају стаклено, укочено, искочено. Зато он, који прорачунава све ефекте, гледа саговорника увек искоса, главе окренуте мало у страну. А то накривљено држање главе даје му изглед лукавијег него што он у ствари јесте лукав. И то је прорачунато. Прорачунато је и тобож неопшалантно извучена свиlena марамица из горњег левог дела беспрекорног плавог одела. Оно је од најбољег енглеског шефа, шивено код кројача који зна да излије истински сако, лак, неупадљив, ни широк ни узак, ни дуг ни кратак, а као срстао за тело, чије облике следи као вешта плесачица која, повињавајући се тек наслућеним покретима свог мање вештог кавалера, успева да исправи његов погрешан корак и да, вођена, води. Стари шпијун, дипломата, намазан свим мастима, дистингвирани члан Херен-клуба, интригант, председник владе пре Хитлера, његов први потпредседник, касније немачки амбасадор на неутралним тачкама од Беча до Анкаре, он одскаче плаћованошћу од својих саучесника, од којих ни генерал Јода не може да свуче с лица оно специфично немачко пургерство, онај шампански недостатак укуса и смисла за форму. Поређ фон Папена, чак и фон Рибентроп, који држи много до свог изгледа, подсећа на неочешћану жену у плафрону поред даме у балској хаљини. Па ипак...

При томе фон Рибентроп је Рајнланданин. Некад, још као дечак, утврдио је преда огледалом да му је глава само кад је држи мало затурено достојна драгонерског

лепотанера, и да му смех квари хармонију прта, које повраћају своју лепоту само кад лице мирује, а нарочито кад изгледа задубљен у мисли.

Отад он изгледа увек необично замишљено, ако не и мисаоно, а глава му је вазда господски нешто мало забачена.

Као младић студирао је, канда, у Паризу, али у време Вишија, његов француски биограф, место имена факултета, сматрао је за довољно да цитира прозор на првом спрату неке отмене куће. С тог је прозора, вели биограф, Рибентроп изволео да у неглижеу искочи, будући да се муж у невреме вратио с пута. Једном речи, интелигенција није његова јача страна. До тридесет и треће он је углавном продавао вина. Посао је био осредњи. После је постао амбасадор, затим министар, али израз лица није морао да промени. Оно му као маска мирује и сад кад су му очи — наочаре је скинуо — уплашене. Његове стиснуте усне, с крајевима обореним наниже, по пруском официрском канону лепоте, имају исти арогантни израз као и Кајтелове. Овај »kapitulieren — nie!« капитулант труди се да личи бар на привремено побеђеног фелд-маршала.

Жеља да изгледа као војсковођа, који у глави има готов план реванша, толико је чита да се неоодољиво осећа потреба да се свести дозове његова слика у часу кад је потписивао безусловну капитулацију. Онаквог каква је овековечен у журналу. Тад кад је, поздрављајући Жукова, смешно и немоћно махнуо последњи пут маршалском палицом. Филм је добро ухватио вакуум који се створио између њега и победника. Тај вакуум он једини није био у стању да осети ни кад Жуков није отпоздравио, тако да је Кајтелов тричетвртински валдерски покрет палицом, пре тамбурмајорском неголи маршалском, лебдео у ваздуху некако страшно глупо за све време процедуре капитулације.

Узалуд му се лице кочило под моноклаом који је падао, узалуд сав напор да остане достојанствен, трагичан и истовремено лукав, мудар, војсковођа-стајним-великим-планом-у-глави. Пред очима свих који су гледали журнал остао је заувек само онај његов диригентски гест који није извукао ни један тон Хероике.

Тог дана је Радио-Лондон последњи пут дао свој Морзев V, свој последњи први такт Хероике. Али он је био упућен Жукову, освајачу Берлина.

Кајтел се сада видљиво само боји. И уједно плаши да не ода свој страх. Он ставља слушалице на уши, слуша оптузбу, али не чује. Паника га заглашује. Скида слушалице с ушију и наређује рукама да се играју шкољкама или жицом, али руке не слушају. Онда, сав срећан, примећује да последње дугме на копорану недалеког стражара није закопчано. То му долази као спас. Његове првене, запаљене очи обливају се новим таласом првенила. То је конјунктивитис, али оне су као ушљакане. Он не плаче, мада би имао разлога за сузе. То је разлог што сад тако инсистирајући фиксира незакончано дугме и празну рупицу. Стражар не реагира. То Кајтелу омогућује да прикрије страх другим узбуђењем. Ко је још видео тако нешто непрописно! О, што би га он научио памети! Згазио као прва, као стеницу! Обузео га је аутентични капларски гнев. Груди му се бурно дижу и спуштају. Већ се спрема да скочи. Али у том тренутку тужилац изговара његово име.

Кајтел брзо хвата слушалице и намешта их на главу државом руком. Напето слуша. Више није »фелдхер« који је из тактичких разлога потписао безвредно парче хартије, чак ни малочашњи каплар. Лице му је сасвим круто од превелике пажње. Свака прта лица, бора, жила, повучена му је наниже и укрупњена као руке у ставу мирно.

При првом прекиду пришао је стражару и шапнуо гласом који би било тешко одредити:

— Ваше дугме ... ваше дугме...

Па ипак ...

Розенберг стално бележи. Све време пише. Он је био нацистички филозоф и »шрифштелер«.

Било је филозофа који су тврдили да је истину немогуће објективно познати и да је оно што зовемо истином — конструкција, низ условних и произвољних споразума, а не одраз, па не ни израз стварности, објективан као и она. И за Розенберга је објективност спознаје била наивни реализам. Балтички јункерчић-пљивар, револуцијом протеран из родног краја, хтео је својим *Митом двадесетог века* да негира по њега горку истину аграрне реформе, пробијајући врата која воде у солипсистичко »ништа«, где се изједначују истина и лаж. Силогизми му за то нису били довољни. Он је парафом одобравао успеле нацрте крематорија. На спаљеним костима људи који су гинули за истину слободе, он је хтео да констру-

ипше лаж о супремацији немачке такозване крви. Док је немачка војска постојала, могао је да се бави том филозофијом спелењене крви, том гробарском метафизиком физичких лица, тим злочинима. Али после капитулације... он послушно и пасивно и скромно као стенограф бележи сваку реч оптужбе, која је првенствено критика криминала тог Хитлеровог филозофа.

Он није »ученик« Буржеов, који убија јер мисли да натчовек има право на то, ни Раскољников, који гази бабу-вашку ради својих наполеонских потреба за њеним златом. На Розенберговој виолини све су жице погрешно штемоване. Он није натчовек, он није филозоф, он је убица. Словени нису баба-вашка, Рајхсвер је поражен. Тај Наполеон интелекта, натчовечански Заратустра, тај генијални митолошки месија, обичан је бајачки погромшчик и черносотник, који током расправе бележи и пише, пише, бележи с упорношћу графомана.

Током рата водио је врло педантно дневник. Почетком 1944. забележио је кратко, али језгровито: »Ах, какав срећан дан. Овог ми часа јавља Хитлер да је шестмилионити Јеврејин ликвидан. Хаја Хитлер!«

Нежна душа, нема шта! Оно »ах« — као у фрајлице са папилотнама.

Кад не записује своје безглаве прибелешке, он гледа утучено у совјетске судије. Други га не занимају. Његове су очи бледе, скоро белих дужица, које свирепо одскачу од масних, тамносмеђе пигментираних очних капака и подочњака. Али утученост не траје дуго код њега, ког често споминују тужиоци. Он би да сам запише сваку њихову реч о себи, иако му сваког дана дају, као и свима осталим, званични стенограм. Он верује себи више и бележи. Понекад одаута, не схвати, не ухвати реч, па се окреће онима до себе:

— Шта је казао? Шта каже?

Онда хистерично, сигно, искидано пише.

Увече, у ћелији, све ће то на миру прочитати, упоредити са стенограмом и дознати шта му се ново импутира, заправо шта је још ново откривено.

Много он има на души, али за њега је важно само оно мало што се зна.

А некад је важио за духовитог диспутанта. У доба зборов и полемика, кад је био сигуран за своју главу.

Али, са сигурношћу да му је глава изгубљена, јер он не крије да је у то сигуран, изгубио је све своје

остале сигурности. Зато тако често, при најмањем узбуђењу, губи главу, а оловку, која му је у десној руци, тражи левом по џеповима, не налази је, позајмљује другу од суседа, примећује да има две, враћа једну, своју, тражи је на траг, губи време, заборавља шта је речено, запиткује и бележи, бележи, бележи. Па ипак...

Хес је жутоблед, кажу да има стомачне грчеве и одскора трагове амнезије. Обрве су му густе и широке, састављене као сељачки брци, а вилице, широке код врата, завршавају се танком, слабачком брадом, као од хрскавице.

И он је, као и Геринг, био један од фирерових заменика. Заједно са Гебелсом пао је на Бранденбуршком тргу ломаче књига и сликао се над тим пожаром, руке осветљене бакљама бескрајних колона Хитлер-југенда, које су му клицале. У енглеском ропству оћелао је на темену и навикао да чита детективске романе. Откако се сам проплашио нормалним, почео је да прати процес, али с мање интереса од осталих. Када мисли: — Мене се то не тиче у толикој мери! Пошао је у Енглеску 1941, напада на СССР. Равнодушно може да прелети погледом преко руских судија.

Али амнезија, од које делимично још увек пати, али не одскора, као да је у његовом памћењу збрисала чињеницу да је из Аугсбурга полетео у Енглеску с предлогом за сепаратни мир. Требало је да на Западу привремено престане пуцњава, како не би Хитлер ратовао на два фронта. Њихов идејни ток био је следећи: прво победити Русе, а онда свршити с Енглезима.

Но то је већ тада био заборавио да каже Черчилу. Делимична амнезија изгледа да није баш тако одскора?

Па ипак...

Па ипак све те различите главе, сви ти пољуљани нервни системи, сав тај мање или више видљиво исписани страх у гестовима, у очима, око уста — не може да избрише с њих онај најмањи заједнички садржатељ нацизма, оно заједничко свима, оно нагањачко, себично и грубо што се код сваког открива у понећем другом, али што се код сваког открива.

Лафатерове чеоне грбе саме се демантују пред глатким образима и олимпијским челима ових највећих криминалаца свих времена. Нико од њих ни у чему не посећа на једног од рођених злочинаца из Ломброзове галерије типова предестинираних за насиље, убиство и крађу.

У поређењу с овим ту, Ломброзови злочинци клемпавих ушцију, неандерталских чела, спљоштених носева могли би да буду анбелчићи с крилима, уколико се не може замислити нешто још невиније.

Злочини могу да оставе мрље крви на руци, ако и труп савести допре до ње. Али лица злочинаца не морају бити наказна. Постоји веровање да сваки човек има свог двојника. Хитлер га је, као што је познато, имао. Али двојник Герингов, пљунути Херман, иако наказно дебео, сангвиник, као и луфтмаршал, не седи на оптуженичкој клупи. Нема разлога да се не верује да се и с лицама истоветним као у ових највећих злочинаца уопште не мора да буде злочинац. Физиономистика би се свела на шарлатанство хиромантије кад би се, попут ње, пијано држала плота и живице — хоћу да кажем облика главе, и лица, свега што више скрива човека но што га открива. Ако су црте лица довољне да се утврди идентитет, оне су недовољне да израсе потпуни лик човека, иако се он добрим делом огледа у њима. Али више него цртама лица, човек се открива својим делима; конкретно, делима.

Нису злочини ових уплашених и погружених на њиховим лицима. Њихове су жртве под земљом, посејане од Ченстокове до Ел Аламејна, од Бордоа до Стаљинграда, оне су на дну океана, на дну безброја проваља по читавом континенту, у Маутхаузену, Освјенћиму, Равенсбрику, свуда где је нацистичка чизма допрла, свуда где су јој они наредили да оде и свуда где је могла да стигне. И ако се хоће да добије потпуна слика о њима, не треба их само гледати, ваља обићи и спити и бити свуда где је допрла њихова смртна пресуда и њихово: »Los!«

Оптужница систематиче њихове злочине. И у њој су они. Кроз злочине се могу упознати боље неголи ако се гледа, разочаран, како мизерно и бедно изгледају ти колоси смрти, који су је дванаест пуних година сејали по туђим њивама. Права физиономија, первертирани карактер и сиротињске душе тих љубица налазе се у злочинима Немаца. А оно што се види у овој судници више подсећа на њих но што их представља и приказује. Справе за мучење у неком шпанском музеју нису исто што и инквизиција, али ни инквизиција није исто што и инквизитори. А њихова тела у судници, њихова лица заправо су као прашњаве музејске справе за мучење, оно што они више нису, оно што је од њих остало неактуелно.

Отуда и онај осећај преварености, али и онај одвратности при погледу на њих, као и при погледу на справе за растезање, воловску жилу и игле којима се боде испод ноктију. Мањи од бола који су задали, такви какви су, они нису самим тим што изгледају такви, морали бити све оно што су били.

Али били су то што су били, и сад седе на клупи с које ће на вешала.

Нигде код њих чврстине, нигде чистог погледа, нигде храбрости.

Између њих не постоји другарство које зна тако присно и узбудљиво да веже борце за слободу и пред самим мучилиштом.

Ови се ту не воле између себе.

Једни према другима равнодушни су као звери, иако су заједно били у пљачки, иако ће заједно бити у смрти. Али кад су пљачкали, сваки од њих грабио је за себе, а кад буду умирали, сваки ће издахнути сам, киван на све, без везе ма с ким.

Па ипак оно заједничко њима свима, што их је предредило за вође највећих злочина, онај недостатак осетљивости за туђи бол, бескрајна себичност која прати ту неосетљивост, изражава се и у њиховим снажним гласовима харангера и команданата, у оној лакоћи с којом формулишу речи у реченице којих се нису никад стидели, ни кад су биле најбесрамније и најглупље.

Постоје разлике међу њима. Јода и Кајтел, просадирали Дениц и Редер, можда су најнадменији кад нису најуплашенији. Шахт се прави туђ њима и презриво се односи према сваком. Геринг, опет, спада у ред оних који ташпу све одреда по рамену. Идеолог Штрајкер изводи лудака, а Розенберг је толико збуњен да нема снаге ни да изводи. Дипломати Папен и Нојрат сачували су манире своје професије, но то су учинили сви, и војници и политичари и идеолози и технички стручњаци, па било да је реч о полицајци Фрику или о Шперу, градитељу бункера и атлантских бедема. Но страх од смрти исписан је државним словима не само на оном што им је заједничко већ и на оном што их диференцира по професији и на оном остатку сваког од њих који се јавља као лични прелом и приватно-индивидуална својина сваке од тих индивидуа.

У једном тренутку сви су дисциплиновано, као под команду, смакли црне наочаре с очију. У истом часу

светлост се у сали угасила. Загледан у њих, ја нисам чуо тужноца кад је објавио да почиње приказивање филма о догорима.

Бележим само неколико сцена које сам, ужаснут, могао да забарем.

Сочива прислоњена на стакло испод ког се налазило купатило, гњецавих зидова и расквашеног пода, камера је иза тог херметичног стакленог заклона снимила неразговетну гомилу голих тела, која су цептала под хладним тушевицама. Нејасно као кроз сумрак и маглу, одвајали су се стасом и бистом — мушкарци од жена, старца, девојка и деце.

Вода није дуго цурила низ бевбуре тушева. По покретима глава које су се обазирале, по уплашеним упитним погледима, гледаоцу је постајало јасно да је тамо иза стакла већ почела драма. Филм је нем, али се чинило да се разабере сиктање отровног гаса. Крици се нису чули, али су се видели.

Они су мање убедљиви кад смрт хвата за гушу неголи кад се глуми умирање. Прави ужас нема времена да увек исколачи очи и раздере уста, као што то могу да учине добри глумци, јер остају живи и јер је њихов задатак да у једном тренутку мимички изразе и прошлост и садашњост и оно што ће смрт да учини тек с временом које је преотела живима.

Руке ових у гасној комори дижу се увис, хватају за влажне зидове, хоће да се извуку одатле, гребу бетон, падају на грло, грч се утискује у пролазу на свако лице које нема времена да га задржи, јер се тела као кошена рупе једно на друго, гомиланце на све већу хрпу голих и мокрих костура. Камера есесоваца бестрасно бележи до краја све конвулзије. Деца се прво смирују. Пала случајно преко дугачког, мршавог човека, једна девојка се дуго мучи, трзајући ноге, расклопљене као шкољке.

Следећа сцена отвара се над гомилом људи које тољагама и кевтавим уједима паса хаотично гоне једне преко других у бараку с хангарским вратима. Бичеви немилосрдно шибају, појачавајући хитлеровску реалност кундачења, псећих лавеза, уједа и општрих команди. Изблиза, у гроптану, једно увеличано око се затвара, отиче и прни после удараца.

Камера се премешта и снима исту сцену с лица, трудећи се да створи и одржи утисак како ту гомилу која се тиска око улаза бараке не чине заправо прави

људи, већ огромне жуте ларве и сиви црви, дакле, људи-црви, људи-ларве, подљуди који се грче у неком гњилом месу или миле преко комада сира.

Гомила куља кроз отвор, дочекивана сталним ударцима кундака и гвоздених шинки, који јој остављају слободним леви правац и гоне је да продужи ваљање дугим уским ходником, који у први мах изгледа да се завршава слепо — зидом. Али одмах затим, слепи зид се диже као застор.

— Следећи! — као да је неко викнуо.

Врата се спуштају и дижу, а гомила која се гужва и таласа, пред овим тајнственим улазом почиње да се смирује. Стражар крај њих без потребе виче. Пред прним прагом свако остаје сам, иако га сам не прекорачује. Али свако неми без потребе да саопшти што од свог немира, да не би узнемирио друге, чији немир не види.

Не зна се шта је иза врата. Не зна се шта бива с онима које помрчина иза њих гута. Оператор је успео да неизвесност напне до неподношљивости.

Међ публиком у сали већ се чује плач. Једна америчка болничарка пада у несвест — износе је. Многи напуштају своја места и одлазе. Остаје, поред оптужених, судија, тужилаца и стражара, врло мали број новинара. Настају тренуци таквог ипчекивања да се чини: немогуће је живети даље!

Есесовац који је снимео ову сцену одлучује да је кунуо час да открије тајну врата.

Камера се опет преместила. Врло изблиза снимана, појављује се узбудљиво лепа девојка, која је прекорачила праг. Она види већ тајну коју ми тек слутимо. Страх који је обузима у магновењу прелази прео дијапазон, немајући времена да јој награди лице, ужасно лепо и у ужасу.

С унутрашње стране врата, углављена под углом од 90 степени, штрчи широка плоча, заправо неколико гвоздених траверзи дугих скоро метар. Али врата која падају чим смо их уочили, ударају тим траверзама девојку по глави, лобања се распрскава, мозак пуцсира.

Девојачко тело пало је одбачено напред, на под — и то тек сад уочавамо — начињен од челичних плочица које се крећу као широка трака, одвлачећи мртву девојку — у тајну откривену — у разјапљену челоуст крематорија...

Врата се поново дижу. Пред нама је кржљав мла-

дић, који зна шта је у питању. Али куд? Бити птица! О, како би полетео да је птичица, лептирић, вилин коњиц... Целом ширином од прага до отвора пећи води спора трака, као стопа невиђеног још тенка, полумусијана од сталног пролаза кроз огањ. Младић се беспомоћно окреће леђима објективу, узмићући од врата, али га греда стиже, удари по рамену; и он пада на колена, текућа трака га захвата. Опшамућен покушава да се дигне... Већ је — и он у пећи...

Поново смо између жица пред ниским језивим баракама, у сивом пејзажу мочвара и тресетишта. Из масног невисоког димњака крематорија излази густ, црни дим, пун гари и чаби. Пред зградом која, не знам зашто, изазива слику тајанствене вечернице, у којој се крију злочинци заједно са жртвама, лежи гомила мршавих лешева, можда двеста костура. То је јутрошња жетва смрти у болници и баракама. Два заточеника, главе опшипане само с једне стране, дугим танким клештима, налик на машице, односе леш по леш до пећи, из које су се као језик пружиле четири гвоздене шпике. На њих заточеници слажу мртваце као пекари хлебове на танку лопату.

Негде по свој прилици близу те бараке, оркестар састављен од људи опшипаних допола, као и она два заточеника, нечујно свира. Судаћи по покретима диригента, по гудалима која весело прелазе преко жица, музика је лака. Једна се корачница намеће. Пред оркестром на ледини двадесет и два заточеника, мршава као костури, играју фудбалску утакмицу. Њихова лица и тела црна су од гари која не престаје да пада из димњака крематорија. Суди стражар. Утојени есесовци посматрају игру с уживањем. Тим који победи неће данас бити убијен.

Игра је у почетку млака, али судија прети, удара лење играче пендреком и труди се да оживи утакмицу. После првог гола, игра престаје да буде фер — у питању је глава. Двобоји око лопте претварају се у рвање и тучу. Иако је постигао што је хтео, судија пендреком више но шпштаљком раздаја играче. Вратари се бацају међ танке цеванице навалних играча, који немају снаге да пуцају на гол издалека. Дрибловање је праћено међусобним ударањем играча, гребањем, кидањем ушију, што публици на трибинама необично годи.

Не зна се ко су ти фудбалери. И зашто играју ту утакмицу у главе. Да забаве есесовце и судију, који се

углавном смеје? Којој нацији припадају такмичари, поудели од глади, муча и батина?

Ништа се не зна. После утакмице сликају, као што је то ред, изблиза победнички тим, који није мање за жаљење од оне једанаесторице коју одводе пут крематорија.

Победници тешко дишу, свим разглављеним костима. Њихова лица, умрљана од гари и чаби, изгубила су облике, облике и израз људи.

Један есесовац показује прстом на димњак. Сасвим излишан покрет! Чаб и гар издашно попао по знојавој кожи растројених играча, то су последњи остаци њихових другова заточеника. Можда су баш они које су ова једанаесторица јуче победили.

Есесовци се смеју, ударајући се по бедрима и округлим, истакнутим трбусима. Они праве гест пољупца, приносећи три прста уснама које су прокнуде и показују опет на димњак. По начину на који је један напућено усне, рекло би се да је казао: «кус! или можда: грус! што је опет код свих чувара изазвало дуготрајан, дивљи смех.

Реконструисати реченицу после свега није тешко. Показујући на чаб на лицу једног од играча, они им саопштавају да је то, можда, последњи пољубац или поздрав њихових жена, сестара, мајки, робака, другова или побеђеног тима. Високи фудбалер гледа их огромним лудим очима, а дисање му постаје све теже. Одједном, неочекивано, он се сагиње...

Сцена се ту прекида. Је ли скочио да удари, покушао да бежи или пао у несвест, умро?

Немогуће је даље гледати филм који мирно пролази да се одвија уз онај метални шум пантљичке.

Два Американца крај мене нашпи су решење. Они посматрају оптужене и бележе њихове реакције. Одлучујем да и ја урадим исто. Ево шта сам даље видео:

Херман Геринг покрио је лице рукама. Сцене мучења као да су нарочито биле неагодне некадашњем проповеднику »спасоносне бруталности«. На моменте дизао се с клупе узрујан. Онда, ухваћен у клешта, пробубњеним интересом и неком слабошћу, спуштао се на седиште и фасцинирано пратио одвијање филма.

Рудолф Хес показивао је све време осредњи интерес. Пишио је у платно без нарочите воље, без нарочитог гнушања, без икаквих примедби.

Јоахим фон Рибентроп, угучен, гледао је често и

упорно у таваницу или још упорније у врхове ципела. На платно би тек с времена на време бацио који поглед, као да је већ гледао филм, па хтео само да види »где смо сад«.

Вилхелм Кајтел, нервозан и напет, играо се жицом слушалице и често брисао зној с чела.

Алфред Розенберг, крајње нервозан, збуњен, искидан, окретао се око себе, тражећи узалуд неког коме би саопштио нешто значајно и, не налазећи га, покушавао у мраку да забележи своје опаске у блок. Али, нове сцене, изазивајући нове примедбе, потискивале су старе у забрав. Он се бунео и беспомоћно буљео белом, претећим очима у платно.

Ханс Франк држао се као човек изван себе, човек који ништа одједном не успева да разуме. Новопечени конвертит с омчом у перспективи, гризао је нокте, узбуњено кршио руке, безбројно се пута померао, обазирао, вртео, не успевајући да се скраси на једном месту. А сенке које је гледао нису коначно представљале ништа друго до мали део оног што је сам, пуних шест година, са положаја лајтера гувернера, наређивао да се ради с људима.

Вилхелм Фрик, министар пруске полиције, понашао се као рутинер. Пред сценама какве је видео хиљаде и хиљаде пута, имао је професионално закопчано безизражајно лице присутног грађанина и церемонијалмајстора. Он је понекад стезао чељусти. Код слепоочница су му играли павови лобање, али ритам те игре био је равномеран, као кардиограм правичних удараца срца које куца неузбуњено и здраво.

Јулијус Штрајкер жвакао је гуму и посматрао филм, пребацивши ногу преко ноге и скрстивши прсте преко десног колена. Држао се као човек који је платио улазницу и сад с правом гледа необично занимљиву представу. Ни трага од узбуђења. У једном тренутку, кад се приказивала сцена у којој језиве данске доге растржу заточеника доведеног пред другове, распоређене у каре, он се сетио да ноктом малог прста прочачка кутњаче. И док је тако дугачким берберским ноктом малог прста чачкао по усима, он је гледао филм с интересовањем које није пропуштао.

Је ли он нормалан човек? Његов адвокат је још новембра месеца уверавао суд да није. Совјетски тужилац дао је тад пристанак да се Штрајкер комисијски прегледа.

Разлог због кога је оптужба била склона да посумња у његову нормалност (што не значи и одговорност) била је изјава коју је Штрајкер дао иследнику за време једног од првих саслушања, рекавши да читав његов рад треба тумачити са стајалишта ционизма. Рекао је, даље, да су његово писање у *Штирмеру* нацисти наопако тумачили. Намера му је била да псеудопогромистичким ставом убрза одмукну великих сила »у питању стварања јеврејске државе«.

Комисија није образована, јер се сам Штрајкер успротивио. С правом. Он није луд, иако није уман. Не би се погрешило кад би се рекао да није пуноуман, али тај злочинац и малоумник био је угледна личност III Рајха, гаулајтер Франконије, СС-генерал, идеолог и директор листа. Није био једини злочинац и малоумник на руководећим положајима III Рајха — то је све што би се, уз најбољу вољу, могло рећи њему у прилог.

Његова изјава ипак више је цинична но малоумна. Без обзира што се тај цинизам праничи с глапошћу. Рећи за себе да је циониста, кад је више од двадесет година хушкајући писао да треба сваког Јеврејина убити зато што је рођен од оца или мајке који су имали родитеље Јевреје, може само онај који се у битном не разликује од страшног јасеновачког душебрижника и кољача. Тај фратар, заривајући нож у грло своје жртве, редовно је говорио: »Радуј се, сино, лишавам те земаљских мука. Буди срећан. Пре мене ћеш видети бога у његовој слави.«

Валтер Функ, ружан је човечуљак, лоптаст, дебелих усана, скоро хоризонтална чела, што се одмах изнад обрва почиње да пружа у истој равни с теменом, неравномерно оћелавелим. Он је сав изван себе. Батрга кратким облим ручицама. Леба му се тресу. Неочекивано се руши с танким женским криком и удара звонком главом о наслон клупе.

Али филм се не прекида. Допавши себи, он тихо плаче. Од страха, зна се. У Трећем Рајху важио је за финансијског генија и био организатор и инспиратор нацивиртшафта, оне масовне пљачке коју су војници Немачке вршили по целој Европи.

Хјаалмар Шахт демонстративно окреће леба платну. Лице му не показује ни трага узбуђења, ни напор с којим га је, евангуално, сакрио. Не само што хоће да стави до знања да нема везе са ужасима које филм приказује него,

изгледа, сматра да је одиста нема, па је миран и спокојан. Он је троструки или четвороструки доктор и једини савршено равнодушан човек у сали. А све време је био Хитлеров министар и саветник и један од његових најсолиднијих и најуноснијих веза са тешком индустријом давно, пре 1933.

Карл Дениц би повремено бацрио летимичан поглед на платно. Гросадмирал је љутило стискао песнице или покривао лице длановима. Као да је хтео да протестује што га пртљају у ствари које никад нису биле у његовој компетенцији. Он је водио тотални подморнички рат, и против бродова Првог крста. Није само топио бродове, изглађивао је Европу.

Ерих Редер је од напетости добио наказан, конвулзиван израз око уста. А потписивао је пре Деница наређења о митраљирању свих путничких бродова које су подморнице торпедовале, »јачко се не би губило драгоцене време за нове акције«.

Бадур фон Ширах гледао је филм с интересом и напетости. Местимично с изразом грозе на лицу, које није било у стању да сакрије извесно специфично уживање у призорима крви.

Фриц Саукел био је врло немиран. Уз сцене ужаса климао је прекорно главом. А био је главни лиферант заточеника логорима и ловац на људе у окупираним земљама.

Франц фон Папен није бацрио ни један поглед на филм. Гледао је у плафон. Он је све време рата провео у неутралној Турској, он је племић, он је дипломата, он — нема везе са свим тим вулгарним ексцесима. Али, боже мој, као да мисли у себи с досадом, рат није исто што и устоличавање светог оца папе. У рату се свашта дешава. На филму су, међутим, убијали, из чиста мира, саме цивиле...

Али на крају представе није могао да нађе снаге да се дигне с клупе.

Алберт Шпер, најмлађи ту нациста, гледао је филм с тугом на лицу. Он је гутао пљувачку, загрцавао се и капљао. Он је, заправо, градио само бункере, тј. правио нацрте за њих. А зидали су их заточеници... Ни он, дакле, нема везе с тим... неугодним ексцесима.

Константин фон Нојрат, протектор Чешке, пратио је филм некако акуратно, као да гледа по стоти пут »Мадам

Бетерфлај«, разгледа акта или потписује смртне пресуде. Он је такође дипломата по струци. Он зна да држи здравнице које ништа немају да кажу. Па и сад док благонаклоно посматра злочине за које би требало и сам да се осети одговоран, био би, да га ко упита шта мисли, у стању да одговори: »Ја, ја, sehr interessant! Jawohl, sehr interessant. Друга сцена је изврсно снимана. Вешто. С пуно смисла за детаље.«

Артур Сајс-Инкварт прати филм с простудираним изгледом невиног језуите, кога је рација сасвим случајно затекла у боравлу, па стоички подноси и ово искушење. Уздаће му је свевишњи. А бог му је сведок да он...

Ханс Фриче, некад звани Окавезондербрихт, био је ватрени љубитељ и популаризатор акција чишћења које је вршила немачка оружана сила, али сад је бледео пред тим акцијама све више и више, из сцене у сцену, као некад Лили Марлен под једном лантерном која је трнула и утрнула и о коју ће, можда, он сам ускоро да виси.

Када су их изводили из суднице, највећи ратни злочинци били су попружени. Розенберг је посргао. Први пут је, можда, имао прилике да у себи ревидира свој берклијевски, не, целатски солипсизам. Јер речи су речи — с њима још и којекако — али како убедити судије, руске судије, да су сцене које су есесовски оператори снимали — митови, конструкције необјективних, чулних сазнања, а не мужички упорне чињенице. Снимци лешева припремљених за паљење, а неспаљених, заточених у логорима после наплог повлачења, отворени пробови с не затрпанним лешевима на гомили, неубијени заточеници — све су то сведоци против њега и његових митова. Чуvari — и они су сведоци. А сведоци говоре другачију истину од оне коју је он хтео да конструише. И сви ти сведоци ушли су одједном у салу, скупа с милионима сабласти побијених, да причају о сабласним злочинима његовим и ових његових камарада који, погружени и смањени, одлазе у хелије, главе оборене као да одлазе у ноћ, која је пребрзо пала (један дан мање!), сваки са својим лешом, са својим лешевима у себи, сваки већ у свом мртвачком ковчегу...

Стражари који су их допратили до хелије први пут су мрки, с гневним уживањем, забравили за њима врата, с осећањем да су у кавез затворили звери.

ПРЕСУДА ЗА ОСУДУ

ПОВОДОМ ПРЕСУДЕ НАЈВЕЉИМ РАТНИМ ЗЛОЧИНЦИМА
У НИРНБЕРГУ

Већ само суђење највећим ратним злочинцима треба схватити као успех истинске демократије и једну од озбиљнијих тековина сарадње четири највеће државе антифашистичке коалиције.

Организовањем Међународног војног суда у Ниρνбергу покопан је мит о неодговорности државника и војсковођа како за припрему тако и за вођење нападачког рата.

Зато је почетак суђења најодговорнијим нацистичким разбојницима свуд по свету дочекан с уздахом олакшања. Прве дане и недеље процеса пратиле су демократске и мирољубиве масе с напрегнутом пажњом и с осећањем задовољства које обузима људе увек кад правда тријумфује. Чињеница да су вођи хитлероваца довучени на оптуженичку клупу представљала је за сваког појединца у милионским антифашистичким армијама, за сваког грађанина света приврженог слободи, за сваког ко је осетио хитлеровски терор, неку врсту интимне и истовремено колективне, опште људске сатисфакције.

Али први праворек изречен у НиРНбергу, поред дванаест праведних смртних пресуда, донео је и низ других, које не само да значе порицање сваког од елемената на којима може да почива међународно законодавство већ и гнусан атентат на правду и мир, на демократију и слободу.

Они који су гинули, борили се на фронтovima и у логорима, нису лили крв да данас, после толико смрти, напора и бола, тројица између двадесет и двојице највећих ратних злочинаца буду проглашени за невинне, да седморица буду осуђени на сумњиву робију, где неће ни зепсти, ни гладовати, ни истински тамновати, и да три криминалне нацистичке организације, Хитлерова Ваада, Врховна команда и Генералштаб као правна тела без љаге и срама изиђу из суднице на својим кривим ритерским ногама.

Истина, совјетске судије издвојиле су своје мишљење и изнеле битне критичке примедбе на пресуду, донету и у судском већу прегласавањем, које је жарко љубљена пракса у међународним односима англоамеричких реакционара и њихових, у реакционарном надицитирању независних, али доминионских дисциплинованих гласачких легионара. Било да се уздржао или гласао за напрт пресуде англоамеричких судија, француски јој је представник стварно алаелујисао и допустио да и на њега падне црна срамота за саучесништво у завери спасавања највећих злочинаца против човечанства од праведне, брзе и најстроже казне.

Иступ совјетских судија представља зато једину светлост у мучној и муклој тами којом је завршено ниРНбершко суђење. Као и свуда, и ту су представници СССР-а доследно бранили мир, који може постојати само у слободи — смртном непријатељу отвореног или и у разне стањоле демократске фразеологије прикривеног фашизма.

Савест на коју би се англоамеричке и француске судије могле позвати изгледаће, бар нашем свету, прилично неуверљива. Ми смо имали прилике ових дана да чујемо фразу о мирној савести из уста усташких кољача и издајника Лисака и Степинца.

Ако и допустимо да се савест судија, који пуштају злочинце на слободу, унеколико разликује од савести самих зликоваца, ипак нико у Југославији неће бити толико наиван да не буде начисто да између тих бандитских и за бандите саосећајних савести и савести поштених људи постоје тако основне разлике у грађи и квалитету да их никакви мостови не би могли прејазити.

Реч савест означава и добру и рђаву савест и све варијанте које се добијају спајањем добра и зла у најразличитијим размерама. И, као што је савест доброг

света мирна кад чини добро, тако је савест рђавих — блажена кад чини зло, а средње поганих срећна кад саосећа с фашистима. У сваком случају, не може се порећи искупише уочљива временска и садржајна подударност између бернског курса ка »дизању нивоа немачке индустрије« (ратне?), тезе о обнављању »француско-немачког пријатељства« (у духу Вишија?) и нирнбершке пресуде, која »с мање вештине, а више суштине« ослобађа баш оне нацисте који би могли да послуже тим — како то трговци на Западу кажу — »идеалима«. Врло неидеалним. Несумњиво је да су англоамеричке судије биле пријемљивије за те штутгартско-пиришке гласове неголи за речи правде. А она је, као и мир, недељива.

1946.

ИЗЛОЖБА СЛИКАРСКИХ РАДОВА УМЕТНИКА ПАЛИХ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ

Питање које се поставља пред посетиоце ове изложбе гласи: шта је нагнало добре и велике уметнике да напусте радне собе и атеље и побу у борбу из које се нису вратили?

За уметнике живот престаје с часом кад испусте из руку перо и кичицу, а ови су пошли и, пре но што су јуначки пали, жртвовали су свој живот уметника, једини живот који није припадао само њима. Зашто је Јурица Рибар, сликар, који је тако узбудљиво знао да изрази своју љубав за нежно и тихо, оставио штафелај и постао 1941, у Ужицу, уредник *Омладинске борбе*, зашто је као члан политодела IV црногорске бригаде сматрао да треба да с борцима јуриша на Колашин у јесен 1943?

Те је јесени, неколико дана пред своју погибију, Јурица Рибар, загладан у липше које се осипало, рекао друговима: »Ништа, само рат да се сврши! Ех, онда ћу сликати цео дан, а кад се уморим од боја — бићу баштован!« Ово »ништа« којим је почео да говори друговима, у ствари је одговор на нешто неизречено, што је погинуло заједно с њим за слободу. То је можда слика којој рат није дао да је свет угледа. То је, можда, одговор слици која је гинула у њему од устанка и погинула с њим у јуришу. Можда значи само: »Стрши се, биће времена и за сликање. Данас су, видиш ли, на реду — важније ствари«.

За уметника, субјективно, његова уметност требало би да буде најважније на свету. Барем кад је све у

реду, кад народи живе у миру. Али кад беда и рат поремете ту претпостављену хармонију, која је услов за постојање уметности и изражавање лепоте самог живота — онда? шта онда?

Онда — борити се. То је и урадио Јурица Рибар, то — Иво Новаковић, то — Бора Барух.

Бора Барух био је, неоспорно, најзрелији и најснажнији сликар своје генерације. Он је умео мајсторски да решава најтеже проблеме своје уметности и да наслика, готово играјући се, снажне и дубоко доживљене портрете и пејзаже, у којима нарочито боја носи, поред свог сопственог значења, и једну моћну психолошку вредност.

Немци су га ухапсили као Јеврејина. Но, пре Немаца, још за старе Југославије, хапсили су га Космајци, Вујковићи, тадашњи полицајци и будући издајници. Још 1936. у Паризу Бора Барух схватио је да фашизам значи рат и ропство, и да рупци хармонију живота неопходну уметности. »Борба против фашизма значи за нас и борбу за уметност«.

Кад је побегао од Немаца с присилног рада, отишао је у гору, партизанима. Космајац је служио Немцима, и хапсио даље по Београду, а српска планина Космај била је пуна партизана. Јуначки се борио Бора Барух. Два његова брата већ су били погинули. Његову сестру и зета, инжењера Симића — стрељали су Немци.

Замислимо: Немац, Дража, Недић пљачкају и убијају по Србији. Кроз ноћ треште плотуни код Јајинаца. Од Ужича до Рашке букти рат за слободу, а Бора Барух или Јурица Рибар седе у зашећку и сликају као да се ништа не дешава, као да је све онако како треба да буде да би се могло сликати. Јесењин је питао:

*Ако је песник вал, а океан —
Русија,
Може ли песник бити миран
Кад је немирна стихија?*

Јасно, не може. Јер уметник изражава живот свог народа и кад мисли да изражава само себе. Реч је о правим уметницима. Говорећи о себи, они говоре о ономе што је у њима интензивно заједничко са осећањима њиховог народа. У часу кад земља крвави у ропству и пламти у зори устанка, како сликати мирно и лепо некакве ланд-

шафте? У уметнику се као у жижки сусрећу лепота и величина народа. Како насликати шумски пејзаж кад шуме врве од устаника, како — мртву природу кад људи умиру да би преживели и дочекали слободу.

Уосталом, ево, питајмо Шупута, који је имао толико осећања и разумевања за ширину и обиље карловачких пејзажа, питајмо га да ли их је сликао под Маџарима? Њега су до рата занимале искључиво слике. Под окупацијом престао је да слика, да би могао да се бори. Јер је и он разумео да има ситуација кад уметнина престаје да значи једини смисао у животу уметника. У ропству нема живота, нема смисла. Није случајно 27. марта 1941. највише извикивано »Боље гроб него роб«. У том поклику садржана је мудрост нашег народа и његово гледање на последња питања. Зато што су тако мислили, народи Југославије могли су се и тако јуначки борити и победити. Четврта годишњица 27. марта слави се у ослобођеном Београду.

Али данас нема више Јурице Рибара, нема Боре Баруха, ни Шупута, ни Новаковића, ни Данијела Озме, ни Стипе Пекића, који се пуне три године у самом Београду борио против окупатора и издајника. Ухапшен и интерниран, Стипе Пекић је почео у логору на Бањици да црта поново, пркосећи смрти. Уочи стрељања нацртао је мирним потезима главу Страхине Драшковића, студента технике, осуђеног на смрт и убијеног 9. јуна, истим плотуном којим и Пекић.

Има у тој глави, коју је Пекић гледао косо, баш у тој њеној искривљености, страховито много пркоса, јачег од оне трагике сакупљене у мрљама очију које нису тужне једино од смрти, него су пуне воље да пред њом остану мирне упркос горчини, и тврде упркос болу.

Пут којим су ишли ти сликари-борци, као и они њихови другови који су остали смртима упркос — живи, једини је пут за наше младе уметнике који желе да створе уметност достојну величине свог народа. Ми смо сведоци тренутака и година кад људи и све људско, и земља и гора, мора да се боре. Борба је тад једини могући облик живота, а победа једини његов смисао, једини услов.

У условима народноослободилачке борбе није било могуће, нарочито с почетка, да се слика. Не значи да касније, на слободним територијама, није уметницима

пружена могућност да стварају. Али и тад многи од њих нису хтели да се одрекну оружја. »Док сева, и ја ћу грмети«, рекао је у име многих један уметник.

На прво и најважније питање које се поставља преа посетноце ове изложбе одговарају сами уметници погинули у борби против фашизма чистоћом свог примера и снагом својег стваралаштва. Они нас уче да нема уметности одвојене од конкретног и живог живота. Они нам причају: истина је на путу којим смо пошли слободи. Ми нисмо препали целу стазу, али истина је била с нама од самог почетка.

Ми им верујемо и наше нове генерације уметника учиће се код ових својих јуначких другова истини: без слободе нема живота и нема уметности.

1945.

НАРОД ТРСТА ОСТАЈЕ МИРАН

ГЕНЕРАЛНИ ШТРАЈК — ОДГОВОР ТРШБАНА НА КРВОПРОЛИВЕ
У ШКЕДЉУ

Све док се не изиђе у сусрет жељама антифашистичког Трста, могу се са сигурношћу очекивати нове и нове провокације крваве Цивилне полиције.

Трст, марта

После рафаала у Шкедњу, Трст је освануо тих као никад. Трамваји нису тутњали, нити су промицали с моторима под гасом камјони натоварени робом. Ни гласови продаваца поврћа, новина, дувана нису реметили необичну тишину.

Ниједан се фабрички димњак није димио, пијаце су биле пуне, све радње затворене, млекарнице и бербернице, дрогерије и пекаре. Све што се купује налазило се иза спуштених гвоздених ролетни. А радници који се не продају и самостални народ Трста који се не купује, стајали су на улицама, свако испред своје фабрике, радње, канцеларије.

У пристаништу, тешки теретни бродови, привезани за моло, љуљали су се мртво на уским, плахим таласићима.

У Сан Бакому, радничком предграђу, улице су пуне омладине и жена, од којих су многе уплаканих очију.

Али са прозора сваке куће, са сваког прозора многих кућа блистају заставе са петокраком. Са врха фабричког димњака, са високих дизалица које мирују, оне се љескају непомично и свечано.

Дан је пролећни, преливен бодрим, младим сунцем. Чак је и ветрић престао. Све је мирно. Само са брада, свуда око Трста, виде се огромна слова од белих каменних плоча: »Хоћемо Тита«.

Те снажне камене речи и многе друге које говоре о вољи тршћанског народа да живи у Југославији могу се читати и на зидовима кућа.

Италијански полицајци, којима, веле, командују енглески официри, премазују их ноћу кречом. Али већ сутрадан, оне су опет ту, упадљиве, још гласније, бело обојене.

Али нешто доцније, док је цео Трст, руку скрштених у генералном штрајку, мировао како ниједан градић на свету није знао да кључајући буде миран, војнички камиони почели су, празни, да крстаре улицама. Команда града није знала друкчије да разбије тишину, која јој је, због присуства Међусавезничке комисије, постала још неугоднија. Камиони су бректали и стрмоглаво јурили горе-доле, али нису успевали да створе утисак живог саобраћаја. Док сам стајао са групом Тршћана на улици, покрај нас је трипут прошао тешки камион бр. 553392. А ипак нисам се задржао у разговору са људима на том месту више од десетак минута. Таман колико је требало радници Ани Солдани да нам исприча све о провали полиције у њен стан, ноћас док је још лежала. И како се борила да одбрани заставу на прозору. И како јој је черини — тако народ зове цивиле полицајце — рекао гушајући се с њом:

— Добро зарађујеш — 20 000 лира — што Тито плаћа за сваку истакнуту заставу!

А она му је, бесна и увређена, одговорила:

— Три буџета Југославије не би била довољна у том случају да плаће заставе са петокраком које висе са сваког прозора Јулијске Крајине. Али и не треба. Ми их истичемо бесплатно, из љубави и захвалности.

На то је черини отишао псујући и претећи...

Ана Солдани слушала је сад на улици, нешто узнемирена, средовечног човека, који је уверавао да није тре-

бало одговарати »псу фашистичком, јер не заслужује да се и једна људска реч на њега потроши«.

Амерички новинар који је био са мном није долазио себи од дивљења које је покушавао да прикрије: »Нигде не би било могућно организовати такав апсолутни штрајк«, рекао је. »Ја сам видео генералне штрајкове у Паризу, Барселони и Бомбају, али тек ми је данас у овом вашем Трсту јасно какав је ужас генерални штрајк. Сила! Страшна сила скрштених руку целог народа у обичан радни дан! Она је у стању да потресе и живце најкљадокрвнијег центмена«.

Већ уочи доласка Међусавезничке комисије, омрзнута Цивилна полиција почела је систематски да изазива народ палећи славолуке које је подигао и премазујући натписе које је исписао. Упадима у станове, цепенем застава, хашчењем и батинањем — хтело се постићи оно што се досад није успело, захваљујући дисциплини Тршћана, који су наслутили смисао свих ових провокаторских маневара. Остали су мирни, по цену страховитог напора воље. Јер само су слободу у Југославији Титовој могли да желе више но да распаде по белим племенима Цивилне полиције. Због ње су савладали жељу својих руку стиснутих у песнице, које би једним ударцем биле кадре да сможде черине, у чијим се редовима налазио велик број познатих фашистичких крволока.

Дан пре масакра у Шкедању ушла је група полицајаца са машинкама на готовс у основну школу, хрупила у учионицу другог разреда и претећи затражила заставе, »све заставе«, од учитељице која је управо испитивала једног малишана.

Пре но што је учитељица схватила какве то заставе траже од ње, један полицајац је опалио из машинке. Метак није, срећом, никог погодио, јер су две мајке, Вирпинија Муклавец и Клементина Борнати, стигле да ухвате злочинца за руку и да оборе цев.

Исто то поподне дошла су у Шкедањ четири камиона полицајаца спремних да пуцају.

У јучерашњем броју *Борнале алеато*, који издаје АИС (Савезничка информативна служба), писало је да, упркос спремности виших полицијских официра да прибегну изванредним мерама у случају демонстрација, »вије ипак било нужно да се употребе полицијска коњица ни наоружане покретне јединице«.

Ипак — како то сами кажу — ипак, били су спремни. Видело се у Шкедњу на шта су то већ били спремни »виши полицијски официри«.

На крв су били спремни.

Да нису већ у суботу употребили коњицу, артиљерију, борна кола и остало »своје« наоружање, има у првом реду да се захвали тршћанском народу, који им није дао повода за крвопролиће већег стила. А такво су, очигледно, судећи по цитираној спремности, желели.

Истог дана кад је објављена ламентација на тему о неискоришћеној коњици и наоружаним, покретним јединицама, стигла су одмах по подне два камиона цивилних полицајаца пред цркву у Шкедњу, и без речи, без опомене, мучки, стаали да пуцају у масу.

У гомили је било људи, жена деце, било је Словенаца, Хрвата, Италијана, Фријулана. После »два рафала без речи«, рањено је 26 људи, међу њима 12 жена и деце.

Једно дете од 4 године тешко да ће преживети. Али убијени су на месту Бована Бенца, мајка троје деце, и Борбо Бонифачо. Према вестима пристиглим овог часа, у градској болници су умрла током ноћи три рањеника.

ЗАШТО?

Зашто је убијена Италијанка Бована Бенца?

Ова мајка троје деце убијена је да Трст не би припао Титовој Југославији.

Зар се мисли терором данашњих черина да помере уверења народа који се није бојао ни јучерашњег Гестапоа?

Муж Боване Бенца подигао је тело своје мртве жене и однео га у Пучки дом. Затим је отишао кући и на заставе са петокраком које су висиле са прозора његовог стана ставио флор на италијанску, јер је Бована била Италијанка, и на југословенску, јер је Бована хтела да јој деца буду срећна у Југославији.

Тела убијених данас су изложена у Пучком дому а све заставе са петокраком имају флор жалости.

У знак жалости и протеста сви Тршћани, Италијани и Словенци штрајују. Почело је тачно у поноћ. Не раде чак ни ресторани, кафане и барови, упркос прогласу *CLN*, који позива »свесне Италијане да побу на посао и

развију штрајк«; упркос новим провокацијама фашиста који развијају излоге без гвоздених ролетни.

У званичном извештају Војне окупационе управе о »инциденту« речено је да је »пуна истрага у току, али да се већ сад може рећи да је полиција вршила своју званичну дужност«.

Том изјавом Војна управа потпуно покрива злочин Цивилне полиције, на чијем су челу сквадристи Калор Енрико, Папо Пијетро, Факни Бовани и многи други фашисти »della prima e della ultima ora«. Има их који су били чланови Републиканске фашистичке партије, основане после септембра 1943. на територији коју су још држали Немци.

У вагри рафала испалиених у Шкедњу ове старо и неофашистичке цивилне полиције, бива јасно да су њени поступци имали одређен циљ: изазивање нереда. Да би могли полицајци »спремно« да пуцају. А пуцало им се из жеље да омету рад Међусавезничке комисије. Јер, кад би се дало да пуца на све стране по Јулијској Крајини, не би Међусавезничка комисија испунила свој задатак, не би била у стању да ради, отпутовала би из Трста. А то је оно што се, изгледа, жели постићи: омести рад Комисије, стварањем климе такозваних распаљених страсти.

Али ако су страсти Тршћана распаљене, оне су то у смислу жеље да се што пре реши питање судбине тога града у смислу правде, његовог интереса и срећне будућности, јер он неће Италију. Зато је ових дана тај народ толико миран. Он хоће, насупрот Цивилној полицији и шачици лумпизираних студената, да Комисија ради у миру.

И мир влада данас у Трсту. У први сумрак престала је неуверљива јурњава празних камиона. Све су ролетне спуштене. Улицама промичу танке групе фашиста у лову на неред. За њима се благонаклоно вуку цивилни полицајци са машинкама и пендрецима. Они би хтели да пуцају и ударају. А за њима мали цип са два полицајца у црвеним капима. Они нису наредбодавци него »пучки објективни посматрачи« ...

Али народ Трста, комплетан, уједињен и дисциплинован, хоће мир. Он захтева да се фашистичка Цивилна полиција која изазива неред и убија распусти и замени

новом, која ће се образовати од демократских елемената.

У том смислу је формулисан захтев који је, у име антифашистичког Трста, Акциони штрајкашки одбор предао Војној управи и Међусавезничкој комисији.

Међутим, све док се не изиђе у сусрет жељама антифашистичког Трста, могу се са сигурношћу очекивати нове и нове провокације крваве Цивилне полиције.

1946.

ПЛЕБИСЦИТАРНИ КАРАКТЕР САХРАНЕ ШКЕДАЊСКИХ ЖРТАВА

Трст, марта

Већ од саме зоре почело је дефиловање Тршћана поред одра шкедањских жртава, изложених у капелици Оспедале Маборе, а одмах после поднева, огромна маса света закрчила је покрајне улице Пијета, Јакобо, Кавало и Гатери.

Редари с црвеном траком прилазили су људима и тихо им говорили:

— Другови, у редове по десет!

И на те једноставне речи људи би се сврставали,

Било је много девојака и жена, али нарочито многобројни били су млади људи, нигде тако горшгачки крепки као на овом Словеначком приморју.

Народ се обукао свечано. Жене — у тамне хаљине, све тамније уколико су биле старије, а девојке, као заставе, у лепршаве плаве сукње и снежно беле блузе с црвеном краватом.

Младићи су носили неспретно кројене, уске и кратке конфекцијске капуге.

Навикли на ширину радионица, на бескрај тршћанских докова, они су с муком кротили, збијени у тесне редове по десет, своје моћне гласове и мишићава тела.

С децом испред себе, жене су одвојено образовале своје редове. Приспевши из побочне улице хитрим, војничким кораком, иза њих су се распоредиле четири радничке блех-музике.

Један радник који је седео на високом зиду оближњег приватног врта звизну у прсте. Он руком указа преко пута, на вежу из које су извиравала три цивилна полицајца наоружана машинкама.

Чинило се да се чуо покрет којим су се десетине хиљада очију подигле и упериле на черине, који су као одгурнути њиховом страшћу, нестали тако ненадно као што су се и појавили.

Звиждауци и пљескање на тргу Имперо.

Дуж пута којим је требало да прође поворка, скупили су се непрегледне гомиле и читав сат унапред и стрпљиво чекале, свако чувајући најљубоморније своје место.

Штрајк је још трајао, све радње су биле затворене, чак и барови, биоскопи, позоришта и школе играња. Ни продавци »илегалних« цигарета пред тржницом — нису радили.

Неколико отворених ципова прохујали су пут источних предграђа. У њима су седели војни полицајци с првеним капама и цивилни полицајци с белим шлемовима. То су черини, који су, после неколико дана систематских и узалаудних изазивања, пуцали у недељно расположену групу народа пред црквом у Шкедњу. За циповима су се дизали звиждауци и гневни повици:

— Черини — асасини (убице)!

Али звиждауци још нису били легли кад читава маса с тротоара, као на команду, коју нико није чуо а сви послушали, појури преко улице. Нико се није обазирао на камионе и кола. Појурило се слепо с једне стране трга на другу. То је било као у некаквом чудном масовном јуришту. Али шта се хтело постићи? Шта заузети? У први мах је могло изгледати као да се пошло на полицијске ципове, понето неочекиваном експлозијом мржње која вапи за осветом.

Преко су се створила два густа реда која су подртавала од неког радосног очекивања. Главе су се окретале у правцу Виа Кавур, као да је оданде требало да се појави нешто што би оправдало ту неразумљиву трку с једне на другу страну трга. Људи су се пропињали на прсте или се нагињали кривећи вратове.

И док сам се још распитивао чему тај шпалир, шта се то очекује, слуги, види, народ поче да кличе и пљеска. Разарагане мајке дизале су децу изнад својих глава и говориле:

— Гледај их, Бибино, гледај!

Мушкарци су скинули шешире или качкете и весело махали, окренути осмесима према Виа Кавур, одакле су наилазила три аутомобила, возећи опрезно кроз гомили која се затварала иза њих. Кола су имала таблице са југословенским ознакама. Евива! које се проломило кад је народ препознао неке од својих руководилаца, присна добаљивања и радосни узвици упућени њима, испунили су и мене, новинара у гомили. Гордо је бити Југословен, данас свуда по свету. Али нигде тако као у Трсту, који сав хоће да буде Југославија, та интернационала у малом.

Пред изливима љубави и верности Трићана за оно што јесте већ наше, немогуће је не бити срећан што се припада народима који су, малени, голоруки и сами, успели да извојују славу и место међу најчаснијим, ничим толико колико својом храбром вољом за слободу, својом упорном оданошћу њој. Једном речи — Титом.

Његове слике и његово име и овде су на сваком зиду. Слова која га чине исписивале су десетине хиљада разних људи уз опасност да буду премлаћени или ухапшени. Јер у Трсту сада слобода није за све иста. Њу најмање уживају они који су својом борбом помогли да се он ослободи од нацифашиста.

Повици и пљескање изумирали су у даљини. Опет стиснута у два густа реда, гомила као да је ушла у јелове, заузевши стара места. Иза првог угла избило је чело погребне поворке. Људи су се умирала и поново добили празничан изглед, тужан да, али одлучан свакако.

— Венци! Венци! Quanti ci sono! Колико их је! — усклићивала се једна старија Италијанка у излизаном крзеном капуту.

Девојке које су их држале пролазиле су и нестајале, али наилазиле су друге, с новим гирландама од свежег цвећа, плавог, зеленог, белог и црвеног, распоређеног у југословенске и италијанске расцветале заставе с огромним петокракама на белим пољима од каранфила и висибабара.

Тужна по пригушеним покретима, по оном што су лица говорила о осећањима и мислима, ова поворка је, од јединства воље која ју је прожимала, зрачила снагом своје младости. Лепота девојака и младића који су носили венце од шимшира, борових гранчица, ловора и један од трња, деловала је као свака лепота — радосно и тужно. Упркос флору на развијеним панталонима ве-

наца, у jakim бојама, с натписима организација, рејона и предграба, млади људи који су их носили и девојке крај њих давали су поворци толико живота упркос њеном погребном смислу, толико нечег неукротно животног, непобедиво вечног, да се неминовно морало помислити: Бована Бенца и Борбо Бонифачо убијени су мучки и њих сахрањују данас; али у мртвачким сандуцима прекривеним заставама са звездом, сандуцима које су сад пронели крај нас, они нису могли читави да стану; сав живот који је још био у њима, и који су могли дуго година још да троше да нису паали као жртве фашистичке убилачке мржње, истекао је из њихових жила с крвљу; крв је још на плочнику пред црквом Шкедња, али њихов живот, као да је жив још, богатио је својом снагом све који их прате на последњем путу, све који ће наставити да се боре за идеале демократског братства Италијана и Словена у Трсту.

После сахране, масе су продефиловале кроз град певајући партизанске песме. Непрегледне поворке које су се спуштале из предграба ка центру окупиле су се пред зградом у којој је заседала Међусавезничка комисија. Ту на тргу изабрана је делегација са задатком да пред Комисијом изложи захтеве грађанства у борби за демократизацију (укидање цивилне полиције) и објасни разлоге и циљеве штрајка.

Али стража на улазу добила је наређење од официра Војне управе да не пропусти представнике народа. Из зграде префектуре изајао је одред коњичке полиције, који је галопом пошао у правцу гомиле.

Народ се склањао од коња и коњаника, али је звиждао и викао:

— Убице! Доста с провокацијама!

Један неспретни «окоњени черини» пао је са свог кулаша, који се пропео. Људи су спонтано направили широк круг око њега, да их не би могли да окриве да су оборили полицијота, али су му се гласно подсмевали, јер су веровали да се због подсмеха неће наочиглед Међусавезничке комисије пучати у њих.

Али убрзо главна пажња света била је управљена на прозоре зграде у којој је заседала Комисија, чији су чланови прекинули рад.

А народ у клицао Југославији, Титу и Трсту — седмој републици!

То пише на зиду куће пред којом су јуче покушали да демонстрирају педесеторо италијанских студената, још увек фашистички оријентисаних, певајући краљевску химну Савоје. Али око њих се брзо створила група радника који су, истина, држали руке на леђима, али су гледали мрско. И мамини синови су умукли на средини прве китице, а кад су стигли до првог угла, заједно с радницима који су их нерасположено и даље држали на оку, они су дали петама ветра, таквог ветра, ни кошава му не би равна била.

Певање су радници узели под своје — били су такође Италијани. Само — песма је била друга. Место о краљу Виторе Емануелу — певало се, на мелодију »Партизанке«; о долинама и горама земље поносне. Која то нема разлога да буде кад се бори за слободу?

Јер италијанско-југословенско братство у Трсту је једина реална политичка снага. На тој платформи окупљено је не само целокупно словеначко становништво и италијанско радништво него и добар део демократски расположених занатлија, трговаца, интелектуалаца, па чак и извештан број мањих индустријалаца.

Нема сумње да је крвопролиће у Шкедњу било унапред организовано, како би се, у недостатку стварних аргумената, створили од праве крви невиних — вештачки, за тезу о »неиздржљивој напетости између разних струја«, а све то с циљем да Јулијска Крајина не добије оно што њен народ хоће — Југославију.

На извесним местима у Трсту долазак Међусавезничке комисије схваћен је као нежељена неизбежност.

Војна управа има пуно право да тумачи не само тај долазак комисије него и све што год хоће, у пуној слободи и независности од мисли и осећања истински демократски расположене већине Трпћана, који су радосно поздравили комисију. Они су својим дисциплинованим миром хтели да јој створе што повољније услове за рад. Али тај мир нису желели они који су систематски слали Цивилну полицију у провокацију. И кад ни рафал испашен у учioniци над дечјим главама није извео из стрпљења становнике Шкедња, онда је наређено Цивилној полицији да пуца у месо. А фашистичким целатима то ни сад, као и некад, није било тешко да учине.

Но поред черина, у духу су повукли за обарач и њи-

хови претпостављени, а просута крв невиних не може да не падне и на њих.

И да је све то тачно, доказују сви брзоплето и љигаво срочени коминикеи, који, узимајући Цивилну полицију у заштиту, покушавају да генерални штрајк пребаце са плана борбе народа за распуштање ове банде убица, на план борбе народа против Војне управе. Сервиране лажи о »пуној истрази у току«, о »метку испаљеном из масе«, о »непријатељској гомили која је окружавала полицију«, о »њеном правилном вршењу дужности« и друге приче — могу само да девалвирају ауторитет личности које их изговарају и ништа више. Генералске плетенице и официозност не знам каквих тела Управе могу само да учине мизернијом кратконогост утврђених неистина о истрази у току, о метку из масе и свему што се, мање или више неуздармане савести, износи како би се отежао или чак онемогућио рад Комисије.

Дисциплинованост тршћанског народа разбила је све бартоломејско-ноћне снове оних који су били сигурни да ће доћи до шарже коњице и топовских плотуна. Остајући на ничим поколебљивој црти свог уверења да ће питање Трста наћи своје срећно решење, Италијани и Словенци Трста нису скинули своје заставе с петокраком, сахранили су своје шкедањске жртве, испративши их до гроба у поворци која је добила и нехотице плебисцитарни замах, и остали, упркос свему, спокојни, свесни своје снаге и свог права.

Ако генерални штрајк у тренутку проглашења није био политички усмерен него схваћен искључиво као протест против злочина Цивилне полиције, он је, захваљујући свом пуном успеху, добио огроман политички значај, утолико већи што се збио у тренутку кад су очи читавог света биле уперене у Трст, који је показао своју једнодушност у борби за демократизацију, у борби за прикључење Југославији. И то је оно што данас зна светска јавност, и што се више ничим не може затајити ни сакрити.

1946.

ЧИЊЕНИЦЕ

ПОВОДОМ АТЕНТАТА НА МАЈОРА ЦУНДЕРА У ТРСТУ

Седам метака је испалило непознато лице — према коминикеу Војне управе — из непосредне близине на мајора Станета Цундера, члана Југословенске комисије за ратну штету у Трсту. Цундер је одмах пао, тешко, можда смртно рањен, а оно лице, нама бар непознато, пошто је испалило последњи хитац, бацило је револвер и побегло аутомобилом.

Представник Војне управе изјавио је да је Civil Police, којој је поверена истрага, до сада већ пронашла револвер типа берета, калибра 9 милиметара, какав су некада носили Мусолинијеви официри у гнусна времена агресије на Етиопију, Шпанију, Албанију, Француску, Енглеску Империју, Грчку, Југославију и СССР, и прни ауто марке фијат, али да лица која су учествовала у нападу нису још утврђена.

Но — истрага је у току.

То да су чињенице.

Погледајмо их све скупа, једну по једну.

Чињеница је да је мајор Цундер, члан Комисије за ратну штету, виши официр Југословенске армије, званични представник савезничке земље и војске на важној и деликатној дужности у зони под контролом енглеске Војне управе, нападнут на улици и тешко рањен са седам револверских метака.

Чињеница је да је за последњих неколико месеци три пута већ пуцао на југословенске официре у Трсту и да су

трипут отворане истраге поводом »непознатих лица«; трипут су те истраге текле својим узалудним током, увек у неком лажном трагу, и будући у току лажних трагова, »непозната лица« нису идентификована и истраге нису донеле такозване »жељене резултате«, иако су остале и даље у току са тонама канцеларијске прашине која је попадала на тај ток у месту, на акт у префектури.

Чињеница је да је атентат на мајора Цундера четврти у низу напада на наше офицере, и, према томе, четврта у току истрага која је пошла својим паралитичким током.

Чињеница је да и овог пута Војна управа води истрагу преко Civil Police, исте оне Цивилне полиције или »черинерије« чије распуштање захтева већ подуже време на сав народ Зоне »А«.

Чињеница је, дакле, да је истрага над злочиначким нападом на југословенског вишег официра поверена Цивилној полицији, која је пре недељу дана, неизазвана, пуцала у становнике Шкедња зато што су истакли југословенске заставе.

Чињеница је да је сав народ Зоне »А« на рафале Цивилне полиције једнодушно одговорио 48-часовним генералним штрајком захтевајући њено распуштање.

Чињеница је да Цивилна полиција није распуштена, иако је над њом као целином отворена истрага с циљем: 1) да се утврде кривци крвопролића у Шкедњу, 2) да се »провере опшгужбе становништва Зоне, која мотивише свој захтев за распуштање черина тврђом да у њиховим редовима водећу улогу играју познати фашистички зликовци и провокатори«.

На свим зидовима по Трсту пише »Хоћемо Југославију и Тита«, а Цивилна полиција убија људе који украшују прозоре југословенским и италијанским заставама с петокраком. Народ Трста и Зоне »А« штрајкује 48 сати са захтевом да се Цивилна полиција распусти, над њом се отвара двострука истрага и истовремено се поверава тој изразито антијугословенској и антидемократској полицији истрага над атентатом на југословенског Титовог официра, који је свакако извршио не »непознато« него полицији знано антидемократско лице.

То је све прилично нејасно и необично чудновато. Али је нејасније, необичније и чудноватије понашање пуковника Робертсона, који је изјавио да одобрава рад

Цивилне полиције. Те је речи пуковник-центамен изговорио још док су лешеве Бенце и Бонифача лежали на одру, а 26 шкедањских рањеника на операционим столцима. Трпћани су на њих одговорили — римом која се могла још јуче прочитати на зиду саме Префектуре, а која каже једноставно да су цивилни полицајци — убице. На италијанском је стајало:

Cerini — assassini.

Пуковник Робертсон је рекао својим пентаменским конзервативним језиком да одобрава рад Цивилне полиције (cerini — assassini), али сами черини протумачили су их својим малобројним пријатељима у граду Друкчијим, својим ликторским, ричинусарским језиком пендрекалија: »... Рекао је да се могу убијати Словенци и Италијани који су за Југославију«.

Да су тако и никако Друкчије скваћене пуковника Робертсона речи у асасинским круговима, доказује и прексинаоћни оружани напад на мајора Цундера.

Не мислим инсистирати да су и овог пута пуцали цивилни полицајци (cerini — assassini) јер нисам ни рекао да је изјава пуковника Робертсона била искључиво смишљена ad uso policistico. Његове су речи објављене преко штампе, а у Трсту, разумљиво; има фашиста и изван редова Цивилне полиције (cerini — assassini).

Ко је пуцао? пита се *La voce libera*. И одговара — »неки Словенац, противник Тита и црвене звезде«.

La voce libera орган је CLN, реакционарног комитета такозваног националног, такозваног ослобођења. Мучки атентат на југословенског официра послужио је том листу као повод да заспе Југославију, југословенске народе и Владу — псовкама какве су биле у моди у фашистичкој штампи у доба четврте и пете офанзиве окупатора против наше војске, али које су после капитулације Италије сасвим изишле из употребе.

Не мислим да полемишем са таквим носталгичарским листом, али бих само узгред приметио, на његово »алармно звоњење«, против опасности »балканизације италијанског Трста«, »у који Словенци уносе своју културу револверских хитаца и кама«, да су још током рата, у ослобођеном Риму, фашисти, али Италијани, како је истрагом утврђено, бацали бомбу на зграду Југосло-

венске војне мисије, и да ниједном југословенском новинару није пало на памет да поводом тога пише да је тај злочин дело италијанске културе, иако је више од 20 година народу Јулијске Крајине »култура«
тадашње фашистичке Италије наметана пендреком, рипинусом, камом, плотунима и паљењем кућа. Толико о балканској и италијанској учтивости, али вратимо се злочинцу, непознатом убици (хоће ли међународна реакција да му подигне споменик кад ипак буде ухваћен?). Јасно је да је непознато лице могло бити и Словенац — белогардиста, Хрват — усташа, или Србин — четник, али је вероватније да је био реакционар Италијан, можда на служби у Цивилној полицији (serini — assassini), можда новопечени Тришћанин родом из Калабрије. Агента је могао бити неки намалани »демократ«
della ultima ora из CLN или јавни фашиста из Lega Nazionale. У сваком случају, био је фашистички разбојник, који се инспирисао дивљавим понашањем Војне управе према Civil Police после крвопролића у Шкеању, кад ју је та Civil Police узела у заштиту, узела у наручје, тако рећи, тепајући јој и одобравајући њена недела.

Агентат на мајора Цундера вероватно није замишљен као последњи у низу некажњених злочина непријатеља истинске демократије који, у сенци демократије черчиљанског кова, дижу из прашине згажене заставе фашија, под којима ће, нема сумње, уз толеранцију пуковника Робертсона, необично хуманог кад су у питању искусни »демократи«
с фашистичких универзитета, наставити посао који знају — мучки убијати.

Али нека се не мисли да је народ Јулијске Крајине остао равнодушан према овом злочину. CLN је био заказао демонстрације за данас у подне. Били су уверени да су добро организоване и да ће окупити бар хиљаду људи. Али кад се прва стотина скупила на тргу Унита, наишла је ривом група младих радника с првеном звездом на реверу капута. И демонстранти су умукли и — нестали пре но што су успели да дрекну: Abasso la Jugoslavia.

Трст је миран. Тришћани нису заплашени, ни поколебани. Демократско становништво, скоро цели град данас је у мислима крај постеље мајора Цундера у агонији. Телефон у сали дежурног лекара не престаје да одговара на питања грађана у бризи за судбину свог официра,

јер га својим робеним данас сматрају не само Словенци него и Италијани.

Трст је миран, али гнев и срџба уступили су привремено место љубави којом окружују постељу Цундера. Његов живот је у питању. Не престане ли ускоро крварење, неће користити све трансфузије које је досад примио.

А сад...

Нико не може знати како ће благородни и јуначки народ Трста реагирати на метке испаљене изазивачки у Југославију и Трст, који је хоће.

Чињеница је да он овог пута неће примити приче о непознатом лицу за готов грош. Он добро зна где се могу наћи сва прошла и будућа непозната лица и они који их врло добро познају.

Али засад око мајора Цундера, који се бори са смрћу, цео један град престаје да дише.

1946.

ОБИЧАН ИНЦИДЕНТ

Вратар обучен полувојнички, с револвером који му је вирио из унутрашњег џепа раскопчаног копорана, упути се лево, некако с неверицом, у правцу барака у којима су биле смештене канцеларије бродоградилшта Сан Марко.

Под нама, као у неком бескрајно великом прокопу, који се лепезасто ширио стремећи пут мора, пружали су се докови, заправо оно што је од њих остало после прошлогодишњег налета либератора, уочи самог ослобођења Трста.

Срећом, експлозије нису разориле све хангаре, машине и суве докове. Оне су овде-онде направиле дубок левак у ледини, пресекле висок димњак као што се реже салама, савиле гвоздену конструкцију крова токарске радионице, разлупале нешто зидова од армираног бетона, преврнуле и згњечиле десетине вагонета и фантастично изломатале пругу.

Али осам великих кранова остало је неопштећено. Они су управо преносили бродске вијкове и огромне челичне плоче које су дигли са складишта уређеног под ведрим небом.

Лево, у дну прокопа, нагнути над банк, нереално мали радници изгледало је да не раде, него играју марљиво неку необичну игру. Нешто даље од њих, исто тако мали ковачи распиривали су мехом жар. А одмах под нашим ногама три радника гурали су вагонете натоварене шљаком.

А заставе с петокраком које су лепршале на врху

оног другог неопштећеног високог димњака будиле су осећања драга и присна.

Вратар нам приђе и саопшти да дирекција жали, али да је новинарима забрањено да посећују бродоградилште у радно време.

Три радника која су завршила истоварање камиона пуног дрвене грабе, прибоше нам чим су дознали да смо Југословени. Без речи, најмањи међу њима одјурџи страном низ стрмину пут прокопа, а старији, човек необично широк у леђима, поцрнелих, кратких зуба и седих, неколико дана необријаних чекиња, поче да псује »фашистичку управу«, која, разуме се, не даје новинарима из Југославије да говоре с радницима — »Зна се зашто!«

— Пишите, другови, обавестите свет! — додаде из баса, развлачећи речи, други радник, висок, с лицем покривеним тврдом, као штављеном кожом.

Али му онај старији, широки и жустри, не дозволи да заврши.

— Зна се зашто не пуштају новинаре док су радници на послу. Мислите ли да се баш тако прекидамо на послу па као — смета!

Широки пљуну, и разгази пљувачку.

— Суботом добијамо по 1000 до 1500 лира — рече мршави.

— Је ли то живот? — прекиде га опет старији. — То је, у најбољем случају, 6000 месечно. А знате ли колико треба? Најмање 23.000. И више. Али толико је проценила неутрална енглеска комисија, за коју се не може рећи да је неутрално расположена.

— Треба знати — умеша се онај високи, с лицем као од штављене коже — треба знати, рече тај мршави радник, да је већина наших домова избомбардирана. До коже смо оголели. Нема се у чему ићи на рад... погледајте... а да не говорим, кад је свечано... На манифестације и слично.

— Не постављај лично ствари! — опомену га широки.

— Ја сам казао да смо сви избомбардирани. То није лично.

Али није важно. Важно је ово: килограм масти — 700 лира, а шећера 1600. Без 250 лира не може се добити брашна или макарона. Како хранити породицу, себе, а радити тешко? Како? О томе нико не брине...

— Свети отац брине...

— Остави папу на миру. То је виша политика — причајмо друговима шта од нас раде власти.

— Не, нека чују и како се папа брине о нама. Послао је по 100 грама бомбона — сваком од нас. Будите добра деца! Но, но! Немојте правити нереде. Не? То је хтео да каже. Као да се уверење купује за 100 грама свилених бомбона, наивчина, а?

Отегнуто јави се сирена из докова. Из радионица и хангара почеше да излазе радници, свако како се у том часу затекао. Неко с чекићем у руци, неко с ексерима у зубима. Сви су јурили стрмом страном к нама.

На звук сирене изађе из једне од барака — канцеларије близу улаза — крупан човек обучен у тамно одело. Биаставо бела уштиркана кошуља одударала је од тамнила његова глатка, влажна иначе лица.

Наслоњен на рагастов, он нас је мерио тешким лепљивим погледом. Онда као да је донео одлуку, одвоји се нагло од врата и приђе нам брзим корацима, трудећи се да сачува достојанство, а истовремено да покаже презир.

Он се обрати чешкој новинарки, која је носила бунду.

— Шта слушате, госпођо, ове бунције. То нису прави Италијани, то су пролетери. Они немају националну свест. Зато су за Тита.

Стари плану:

— Шта каже? Пас фашистички! Ја немам националне свести! Ха, псина! Овако матор, био сам годину дана у партизанима. Тукао сам Немце. А он? Италијан. Служио је Хитлера, издавао раднике, продавао Трпћанина за 1000 лира Тоту.

Црни човек није слушао радника. Избацио је груди, раширио ноге и говорио само Чехињи.

— Госпођо, ја сам италијански официр. Питајте мене за кога сам.

Оба радника почеше да лармају. »Издајник си ти!« »Уа!« »Забушант!« »Барут ниси омиришао. Жене си јурио и полицији одавао трагове. С гестаповцима се опиао!«

Црни човек подиже глас и запрети руком. »Није истина«, викну. »Ако смо за демократију, пустите и мене да говорим!« Онда се обрати Чехињи: »Ја зарађујем мање од њих, па нисам незадовољан.«

Стари се разгоропадио. Жиле на врату су му искочиле, лице му је помодрело. Викао је.

— Три плаате примаћ. Плаћа те Косулић, Енглези и полиција.

— Погледајте га како је обучен! — грмео је високи радник.

— Са платом од пет хиљада не би могао ни кошуљу да купи. Изгледао би траљав као и ми, а не овако нацифран.

— Ја сам за демократију, госпођо — тврдио је упорно црни човек. Али он је говорио само чешкој новинарки у бунди. — Ето видите, не дају ми да говорим. То је њихова радничка демократија.

Задувани, ознојени, пристизали су радници.

— Шта хоће овај ту? — ушита риба пегава момчина и, не сачекавши одговор, продужи:

— Губи се, фашисто! Он ми је, другови, брата Тоту продао. Сутра ће пред судом да одговара.

— Је ли то истина? — ушита чешка новинарка црног човека.

— Истина је само да сам позван да сутра дам извесна објашњења у вези са денунцијацијама ових овде.

И он презривим покретом руке показа на раднике, затим продужи:

— Али ништа ми неће бити јер сам невин.

Неколицина повика:

— Не зато што си невин, него зато што судије нису боље од тебе.

Стари се смејао изазивачки, пљескајући се по бутинама. Одједном се уозбиљи и цикну: »Невин? Крвава му је свака влас! Невин! То ми се свиђа. Може ли бити невин човек који и дан-данас стоји на челу илегалне фашистичке студентске организације?«

Црни човек поче да се зноји, али је и даље упорно говорио обраћајући се искључиво чешкој новинарки.

— Лаже, јер сам за демократију. Пањкају ме да не бих могао рећи да је Трст најиталијанскији град.

— Нема демократије за фашисте, а о Трсту одлучиће народ, већина.

— Народ! — повикало је неколико људи.

— Већина је за Тита!

— За Тита смо сви!

Неколико стотина, колико их је било око нас, поче да скандира: »Тито, Тито!«

— Чујете ли — продужи црни човек и плућу — као марша. То је славенско хорско певање, а не демократија.

— Ја видим — рече Чехиња — ви сте сами, а њих је много. Демократија је управо...

— То је терор! — рече црни човек.

— Ко их сили?

— Озна.

— Овде? — Чехиња се једва савлађивала да не прсне у смех. — Па ово је Зона А. Ваља нећете рећи да енглеска полиција сили раднике да кличу Титу?

Црни човек поста још презривији:

— Аха. И ви сте Титов плаћеник. А ја сам мислио да ви нећете као ови овде да нападаете савезнике.

— Чије савезнике? — викну стари. — Твоје или наше? Ти си био фашиста, а ми партизани. Од оних неколико стотина младића које си послао у Немачку, 24-ица се нису вратили. Разбојниче!

Људи су се узрујавали. Није се више могло разазнати шта ко говори. Свако је имао нешто да каже. Домини, тако се звао црни човек, канда је то и хтео. Јер поче да се повлачи и нестало у канцеларији.

Неко од радника викну:

— Живео Трст, седма република!

Наста поново клицање Југославији и Титу.

Кроз гомилу радника проби се до нас један опаљен средовечан човек у плавом комбинезону. Он диже руку.

— Полако, другови. Искористимо прилику и рецимо словенским новинарима шта хоћемо.

— Тита! — грмнуше сви.

— Јесте. Сви ми Италијани и Словенци хоћемо Југославију. На страну остало, Југославија нам једина може сада загарантовати рад и хлеб. За који дан истиче законска забрана за отпуштање радника. После петнаестог, управа предузећа почеће масовна отпуштања. Направљени су већ спискови. Још која хиљада радника придружиће се армији незапослених, која само у Трсту броји преко 20 000. У Титовој Југославији било би хлеба за све нас. Овде влада самовоља газда. Ништа се не обнавља. Дознали смо да је Југославија наручила од нашег бродоградилшта толико бродова да би било рада за неколико година, и то у три пикте. Али управа је одбила. Не само зато што неће ни

индиректно да помогне Југославији него и зато што мисли да ће нас глабу натерати да променимо своја уверења. Наши другови Трпшани који су пре годину дана отишли на рад у Сплит пишу нам. Ми знамо каква је срећа за сваког радног човека — социјализам. Доста смо робовали. Борили смо се и ослободили се, да и ми моћемо на миру појести свој комад хлеба.

Домини се опет појави на вратима бараке и претећи повика:

— Губите се, продане жуље! Скупно ћете све то платити!

— Прети фашиста! — забезекну се стари. — Видите каква је ово слобода код нас. Фашисти прете. Фашисти су елегантни. Фашисти се уписују у демократске странке. Фашисти имају банке и предузећа. А ми гладни, подерани.

— Живела Титова Југославија! — одазваше се остали.

Пред улазом, брехћући, застаде камион с полицајцима. Домини се залети у гомилу и псујући поче да удара еластичним челичним корбачем немачког порекла. Маса се заталаса.

Полицајци који су дојурили имали су сад повода да праве ред — дрвеним пендрецима.

Ми смо се умешали. Рекосмо им да смо странци. Гнев полицајаца испчезе као ружом однет. Домини је шапутао с официром полиције. Овај нам неколико тренутака касније приђе и саопшти да морамо да платимо глобу »с обзиром да смо својим доласком у радно време изазвали овај неред, који је за жаљење«.

Пошли смо вратима.

— До вибења! — викали су радници за нама. — Хоћемо Југославију!

1946.

КАО 1948, КАО 1941

Придружујући се демонстрантима, пре неко вече, сетио сам се 27. марта, упркос очигледним разликама између оног некад и овог сад. Можда због њих. А можда и зато што је у силовитој одлучности покрета људи, с којима сам попао према енглеској амбасади, било нечег коначног и јасног, нечег од узбуђења и решености који су ме 27. марта изјутра одвели пред Хитлеров Verkehrsbüro. Тада је г. Черчил рекао: »Југославија је нашла своју душу«.

Нашла? Је ли била икад изгубљена?

Јесте, бивали су поробљивани. И јесте, бивали су угњетавани од влада којима су интереси овога народа били гуђији од иностраних кабинета с којима су одређивали унутрашњу политику земље. Али, ми сад имамо руководство чија се спољна политичка линија инспирише где треба, извирући из срчике једне хуманистичке унутрашње политичке концепције. Друг Тито казује пуну истину у свом одговору Кингсбери Смиту: »Мој лични став у погледу англо-америчке одлуке да се Зона »А« Трста да Италији једнак је ставу свих наших народа«. И представља промишљено формулисање одбрамбеног рефлекса којим нација брани себе и не налази, него испољава своју »душу«.

Као 1948, као 1941.

Та се »душа« манифестовала и у приликама камуфлиранијим и мање цинично угрожавајућим но што је ова, 8-октобарска, и није никакво чудо што сви часови испољавања »душе« Југославије личе једни на друге.

Упркос разликама они представљају наш отпор у суштини истом посезању за интегритетом и независношћу ових крајева. И тај је отпор, видели смо већ пре неколико година, неодржив кад га надахњује слободарски идеал нове социјалистичке демократије.

Повукао је руке себи свако ко је покушао да оспори тој »души« право да буде своја на своме. Али и италијански генерали, и не само они, знају да она није много пријатна ни много нежна према непријатељима.

Али савезници знају да цене њене људске и борацке врлине. И г. Черчил је чак, за време прошлог рата, имао разумевања за лепоту њене неустрашивости.

Истина, тада су и Британску Империју угрожавали исти душмани, исте однедавна тек отцрнокопуљене и префарбане Пеле, и жалосно је да г. Черчил не схвата да нема разлике између оног што је хтео и сањао онај који се одазивао на име Мусолини и овај на изглед само питомији син хаалапљиве вучице, која можда мења боју коже, која се италијански каже pelle, али не зверску грамзиву ћуд. Тачно је да је тад сваки метак испашен у бивше Бенитове од још небившег Пачелија благосиљане аспирације према Југославији олакшавао и положај британских војника. Али рат је завршен. Пели није предата цела Југославија него само једна зоница. И шта хоћете? Врло важно. 70 000 Словенаца.

Чуано је што некад оштар и интелитант предратни антиминхенац г. Черчил, једностраном и не много разумном одауком од 8. октобра, инаугурише нови минхенски курс. Јер Пела тражи и Зону »Б«. И острва. И целу обалу, и Истру. И Котор.

Малту још не.

Али шта је то један Которчић. Ваља нећете због тога у рат?

И шта је то онда нама Малта? Или Фокландска острва? Шта?

У питању није онај или овај камен, овај или онај Трст. У питању су демократски принципи самоопредељења, независности, слободе, без обзира да ли су у питању малобројне или многобројне нације, мала или велика острва.

Истим се метром мере микрони и километри, једном правдом треба судити свима. Иначе би изгледало да су г. Черчилу принципи нужни само кад се боји.

Мусолинија удруженог с Хитлером он се бојао, и тад је био за оне демократске принципе и... савезнике.

Пеле не. Он не прети још с осам милиона бајонета.

Но, ето, «душа» Југославије није се бојала погибације у много неравнијем сукобу с Хитлером и Мусолинијем, па ни касније у евентуалном сукобу са Стаљином. Па ни сад не зебе од Пеле. Из простог разлога што наша пракса полази од извесних начела, а не од пуког практицизма и жалове игре тренутног кристалисања дневних интереса. Представници ове земље нису никад у Уједињеним нацијама гласали за неку одлуку великих сила кад су хтели да «на брзину» поклоне трећем нешто што не припада њима, него другом. Па макар у питању био и неки «Которчић». С пуном доследношћу сад бранимо све што је наше до Монфалкона, не заборављајући да свако минхенство почиње као прудвица онега што, котрљајући се низ стрму раван попуштања, брзо постаје лавина, пред чијим ће се налетом сутра или прекосутра морати да уђе у рат. Ауђе типа Пеле треба ућукати на време и не подстицати им прожарљивост капитуланством. Јер њихова политика уцењивања и претњи, то је једино искуство које такви жицарошки типови могу да извуку из праксе попуштања. Плашећи плашљивце заиста олињалим бајком большевизације њихове земље приликом сваких избора, агресори су закључили да потрзање полураспалог Тољати-Нени-страпила за птице доноси више пораженим нападачима неголи победницима победа над агresiјом.

Погинули и преживели ратници велике антифашистичке коалиције сложили би се брзо са нама. И они из Монтгомеријеве Осме армије. И они из Пете армије Кларка. Али они и нису донели ту одлуку. Као што ми радни италијански народ лучимо од прљавих машинација тудумаша à la Пела.

Потребно је убедити свим расположивим средствима и Пелу и његове заштитнике да је прошло време прављења таквих цепарошких рачуна. Постоје данас у свету организми који би требало да су у стању да спрече свако доповско одлучивање о судбини народа, малобројног или не. Ја немам претераних илузија у пуну ефикасност тих тела. Али треба покушати ипак. Нигде се, можда, као ту не осећа потреба за миром, који је проблем број један наше социјалистичке изградње.

Али... Не иде ли другачије, наше руководство знаће да те демонстрације значе испољавање наше решености да изгинемо до једног, али да не дозволимо да неправда буде наша судбина. Јесте, ратоваћу и ратоваћемо промили ли своју кокошарску њушкуну и један берсаљер у ма које словеначко село Зоне »А«. Друго неће преостати кад мировни уговор крше неправедним одлукама они који су као председници влада великих сила позвани да га бране. Г. г. Черчил и Ајзенхауер имаће у том случају прилику да се увере у бојовне вредности њиховог партнера из Атлантског пакта, за чију су љубав, канда, и упали у порочни круг новог Минхена.

Али то ће бити и прилика да се увере да је душа Југославије остала иста.

Г. Черчил је пре дванаест година рекао да је 27. марта Југославија нашла своју душу. Можда је рекао наша зато што мисли да се она може изгубити.

Народи не могу себе да изгубе. Али они знају да непринципијелни прагматисти могу да изгубе понекад више но душу. Нека г. Черчил покуша да потражи и пронађе своју. Тад би порекао своју одлуку од 8. октобра.

1953.

БЕЛЕШКЕ НА РУБУ »АКТУЕЛНОСТИ ЗАПАДА«

У *Les nouvelles littéraires* од 14. октобра 1948, Рејмон Ла Верња, пишући чланак *Актуелност Запада*, мучи се да даде одговор на тему око које се паште многа њему слична пера. Покушава да сакрије карактер »Маршалове помоћи«, »Труманове доктрине« и »хладног рата«, и тако забашури њихову класну, поробљивачку суштину. Чиме? Јасно, иделичним митом о иделичном Западу. Митом прилагођеним »материјалној и психолошкој послератној структури«. Ла Верња не решава ту редакцијску задаћу ни глупље ни горе од толико других њему сличних прилитературција, и подсмеси с којима су у прогресивној француској штампи дочекани његови напори били би неоправдани кад би се односили само на њега. Међутим они нису неоправдани. Исто тако ни ова белешка писана на маргинама *Актуелности Запада* не осврће се само на производ Ла Верњиног пера.

Јер »Запад« је име новог мита никлог сутрадан по »V—Дау«-у. Њим се покушава да замени читав арсенал испробаних али и поражених »погледа на свет« и »теорија«, некоћ расних место класних, сад — географских.

Нацисти су били мобилисали у здравље немачког империјализма све што је хтело да му послужи. И врага, и бога, и папу Пачелија, и владике, и Степинца, и Пан Европу Куденховен-Калергија, и Дранг на Исток, и нешто убрзанији Дранг на Запад (пре Стаљинграда), и либерале, и десне социјалдемократе, и »одбрану западне цивилизације«, и квислинге, и брадате Драже, и обријане је-зугите, и »цивилизаторске мисије« — једном речи све што је тупа машта поробљивача умела да тужно измисли

кроз дугу историју човекових несрећа и недаћа. Све то стрпано под исти хајлхитлер-плам, разуме се, уз дупегупке и остале крематоријуме које су Гебелс и Розенберг хвалили, иако нису измислили као што јесу измислили митологију животног простора, супремацију лепе-дебеле-плаве-нордијске расе.

»Идејно«, али и другим оружјем опремљена, пошла је Хитлерова армада на све стране света, и све док су послови добро ишли, свако је од учесника у походу долазио на свој ситни рачун у том прилично замршеном сплету најразличитијих међуконтиненталних интереса и тенденција.

Идила је трајала све до првих пораза Вермахта. Тад су се појавили рогови — али сви у суштински истој врећи. Свако је повукао на своју страну, и са војничким сломом Немачке страдао је и тај реакционарни »идеолошки« мипмап.

Оно што није могло оружје хуманистички луцидног аргумента, учинили су не мање хуманистички аргументи оружја Црвене армије и других ослободилачких снага.

Људи и народи су одахнули, али империјалисти, мислим амерички империјалисти, почели су да се осећају нелагодно, уздишу, боје се. Чега? Уздаха олакшања радних људи? По свој прилици. Кад је ватри добро — води није. И обратно. А стари мотиви лежали су избачени из ратнохушкачког строја, неупотребљиви. Они који су им некад служили били су компромитовани и упрљани. Малтус, па чак и Емерсон, религије и бели емигранти, све је то неодољиво подсећало на Штрајхера и његове идејне претке Гобиноа и Чемберлена, не оног с кишобраном, него оног с расном теоријом. И нацисти су прели ватру са истих огњишта и воду из истих бунара. А ипак требало је: а) денацифицирати извесне употребљиве теорије, или, б) створити нове митове. Иначе оде све у тандарију. Задатак неоспорно тежак, али исплатив у готовом. Радио, штампа, школа, кверери, презвитеријанци, папа (исти Пачели), психоаналитичари, хомеопати, »филозофи«, криминалисти, филмови о криминалу, рабинери (мање или више нечудотворни) и остали педераста, жиголои, сводиље и други десператоси — све што је четири године арлаукало заиграло је нову ратну игру око нових антикомунистичких ватара. Предлози су плуснули одашва.

Али сви — дефектни. Амерички бизнисмени, који су, вели се, пословично практични, нису умели ништа практичније да измисле: насиље маскирано у демократију. А јенки-империјалисти сањали су Хитлеров сан — светску владу. Прецизније, америчку владавину над светом. Али без хитлеровских митолошких реквизита, с новим. Но ту и јесте чвор. Где су ти нови реквизити, нове пароле, нове свастике за старе заставе?

Апостолски SOS-вапај над утроженом западном и хришћанском цивилизацијом — није много падио. Чему претпостављати маршализирање католичких земаља маршализацији православних, будистичких или исламских народа. Да се брзоплети Пачели у апостолској белој мантији није пре коју годиницу онако слабоумно залетао на крваво разбојиште и ангажовао у виду безбројних фотографисаних и штампаних копирајт »Багослова СС-оружју против безбожног комунизма«, можда би се и могло наћи неко ефектно језгро у оном његовом позиву за одбрану Запада. Али овако... Опет брзоплетост. Тек што су били умукли топови, задах тученог фашизма био је сувише јак да би ућуткао савести и памћења.

Али директиве се не дискутују. Јавио се најзад мит о атлантској цивилизацији, која не може да се помири с источном.

Та је теза имала у својој првој верзији ману интелектуалности. Али зашто постоје дајести и рекламне агентуре? Радио, штампа итд. капиталистичких земаља прихватили су спонтано, као на команду, односно на команду као спонтано, тезу о »атлантској цивилизацији«, одбацили предикат који је злогучко изазивао сећања не само на давно пропаалу Атлантиду него и на тврди »атлантски бедем«, који је смекшан и пробијен када је Црвена армија потерала и поразила хитлеровску војску на Истоку, после чега су остале празне географске љуштуре Запада (с подтекстом: добро) и Истока (синоним рђавог). Некорумпирани истинољубиви империјалистички радио и слободна империјалистичка штампа почели су тад да филују те шупље вафле Запада и Истока економским, финансијским и дипломатским »садржајем« уз истовремено слање »интервенционистичких« војски на све стране света. Исток је убрзо означавао, поред СССР-а и народних демократија — Маркоса, Мао Це Тунга, народнослободилачку борбу Индонезана, Шпанаца и Ин-

дуса, пштрајкове у Италији и Француској, Бизонији и другој Америци, али и целу совјетску зону Немачке. Док је Запад постао украсни придев за Маршалов план, Цалдариса, Чанг Кај Шека и целу америчку гласачку машину у ОУН, убржавши ту и Бевина, Бидоа, Сфорцу и Шумахера.

Једном речи — ситуација идејно неодржива, географски више него конфузна. Тешко су се сналазили »чувари Запада«, утолико више што су се напредне револуционарне снаге сналазиле све боље у борби за слободу. Оно што су империјалисти захтевали од својих апологета, сводило се у суштини на нешто, бар за њихове обичаје, релативно просто и јасно.

Задатак је, зна се сад, гласио: утврдити да је западни дух различит од источног (види Малроа и папу). Продубити »теоретски« ту разлику до противуречја, и даље до супротности. Доказати непомирљивост Истока и Запада. Доказати насртљивост Истока и његове планове усмерене против духа западне цивилизације. Неопходност да се Запад брани. То су биле директиве. Штампа, радио, слободни мислиоци и остали писмени »западни« духови почели су да разрађују те директивне тезе.

Осмислити Запад за Ла Верњу значило је наћи неки духовни заједнички именитељ који повезује једним (псебним) ланцем Чанг Кај Шека, Цалдариса, Бидоа итд., итд., за духовни садржај Волстрита. Је ли то долар? Сачувај боже! Па шта онда? Ла Верња одговара: култ индивидуе, вера у индивидуу. То је смисао западне цивилизације.

О том култу ће Ла Верња много написати. Под руком ми је само први чланак на ту тему. У њему он само филује спиритуалним и интелектуалним садржајем појам Запада. Не нарочито домишљато. Штавише, давно познатим »мислима«. Али ту је чвор. Безнадно ротирање укруг око тог чвора врло је типичан и поучан пример. Он потврђује још једном да и јенки-империјализму не остаје друго него да своје митове прави од класичних програмистичких олушина или рушевина »модернијих« Розенбергових теорија о животном простору и богомданој расној супремацији.

Ла Верња опрезно каже: »Чини се да се појам Запада заснива на открићу, проширењу и уочавању појма личности«. Прећимо преко тог појма који се оснива на пој-

му. По Ла Верњи, дух Атине, затим дух хришћанства суперпонирали су се да објаве, потврде и ушћувају пре-
васходство личности« (алијениране?) и то помоћу »грчке
правде« и »хришћанског милосрђа«, у циљу стварања
»узвишене демократије савести« (à la Степинац).

Тај дух Атине који се попео на раме духу Јерусалима на Истоку, где је — зна се — настало западно хришћанство, да би објавило превасходство личности на бази грчке робовласничке »правде« и хришћанског антиборданобруновског »милосрђа«, тај дух и онај дух, ти духови што се вампире — то је Запад, то је Медитеран, његов источни део, колевка Запада, који се из Средоземља проширио до Атлантика, прешао га каравелом (Колумбовом), створивши у оним гигантским антисредоземским просторима моћну ратну индустрију, па сад жели да се у облику Маршалове помоћи врати у Европу. Шта о томе мисле европске »индивидуе«, не знам. Вероватно се понеке радују том повратку. Оне богаташке и газдашке. Али радничке масе Европе јасно осећају опасност тог повратка и боре се против њега. Како и не би. Државни комитет за обнову Италије затвара фабрике и отпушта раднике и отворено признаје да то чини у циљу »лакшег спровођења Маршаловог плана«. Француска влада, из истих разлога, поручује у Хамбургу и Бремену хиљаде тона трговачког бродовља, док домаћи докови и арсенали зврје пусти. »Суперпонирани духови« који објављују »превасходство личности« сматрају, ваљда у име тог превасходства, да у Бизонији (англоамеричка зона 3. Немачке) треба осудити на робију сваку личност која чита руске књиге или слуша совјетске емисије. Рећи ћете — окупирано подручје. Али исти суперпонирани духови ни-
су ништа мање либерални ни у Њујорку, где су извели пред суд да осуде дванаест руководилаца КП САД.

Ла Верња о томе не говори. Он уопште не говори ни о томе да Мао Це Тунг већ куца на врата Нанкинга, из кога квоминганшка влада бежи, да је Маркос ослободио Наусу. »Запад« и његови источни духови задовољни су да откривају, проширују и чувају превасходство личности (алијениране!) по цену затварања, убијања личности које мисле, по цену забрањивања књига и мешања у унутрашње послове суверених држава. С обзиром на историјску традицију она два духа, мислим на власништво над робовима и ломаче милосрдног хриш-

ћанства, улога коју данас копиради тог Запада даје Вол-
стрит, главнокомандујући западним фронтом синова суперпонираних духова, није таква да ће им бити бац ис-
више тешко да се снабу. И без обзира на Ла Верњин текст. Али он није ту да каже, него да слаже. Не да открије, него да сакрије. Да сакрије »интелектуалним« и »спиритуалним« садржајем такозваног Запада политичку праксу америчког експанзионизма. Као земља округли Запад морао је већ у низу махова, вероватно нерадо, али то није важно, да покаже три ћошка својих дугих жутих зуба. Ла Верња је ту да их камуфлира образном агнеца божијег с маслиновом гранчицом корнедифа у оној рупи у којој не држи атомску бомбу.

Експанзионистичка политика звала се донедавно политика животног простора. Ла Верња је сада назива садржајем динамичног Запада*, који ослобађа личност. А да је и њему самом јасно о чему се, у ствари, ради, потврђују извесне реплике у тексту његовог чланка, одговори на питања која он није поставио. Кроз кашу његовог текста продиру тако ти ућуткани или прогутани гласови из света који се клони људи око редакције *Les nouvelles littéraires*. Тај свет радника у штрајку не жели Американце и њихове француске клерике с перикама или без. Али зато тако неочекивано Ла Верња и каже: »Америка не угрожава Европу. Она је кћи Европе. Она је Европа«.

Како је то мало убедљиво за Французе који мисле, Ла Верња је принуђен да се кратко, али нејезгровито упусти у анализу америчког духа, који је, по њему, у девет десетина дух Запада, тј. Европа суперпонираних духова. Он се, тај америчко-европски дух, у америчкој рецензији, разликује, истина, од европског, признаје он, извесном јачом дозом суровости, агресивности и циничности, али све у свему, ипак је центриран око истог појма, који почива на појму исте вере у индивидуу.

Но тек што је изрекао ту мисао, Ла Верњи се учинило да опет чује приговоре. Не без разлога. Америка је земља у којој је, према мишљењу свих путописаца за последњих двадесет година, индивидуа најнесрећнија јер је најотубеније стандардизована. Сама америчка литература пружа безброј примера о празнини живота и њего-

* И Гебелс је говорио о »динамичном карактеру« нацизма, која ствара слободне просторе за личност немачког човека.

вом бесмислу, у ком се батрга оно што се зове индивидуални живот америчких поданика. Ла Верња је принуђен да процеди то признање: »Тачно је«, вели он »да услед индустријског гигантизма у Америци човек оставља у тисак неаиференцираног мрава«. Али, подвлачи он лидујући, та маса не представља конгломерат. Свака индивидуа задржава своју посебну индивидуалну свест. »Индивидуа јесте маса, али та маса је сама индивидуа«, а не као у социјализму — »марксистичким једињењем дезиндивидуализирана маса изливена у колектив«.

Ту тврђу он не доказује. Иде даље, као реклама гуме за жвакање у месту. Али ми који не пијемо кока-колу можемо остати ту. Јер је јасно: Западу се даје произвољно јагђећи облик да би се њим стидљиво заклонио прави, ратоборни курјачко-империјалистички садржај реакције окућене око Стејтс департамента. То је јасно. А јасноће се управо боје јенки-империјалисти, као и њихови денационализовани, на сваку издају и лаж спремни аполигети. Али те лажи и издаје, на које су спремни, миришћу на три четврти изгорео леш — извучен из подрума Рајкс-канцеларије. Мит о Западу — на залазу је, у заходу је. Природно је што му се неће тамо да се дави. Ни онима који су већ зашли није се заходило. Па ипак... Зар ће променити шта на ствари западања ако се одсад некадашња митологија животног простора и расизма буде називала »узвишеним духом Запада«, кад за оним стоји Освјетљим—Биркенау, који, логично, морају да се јаве пре или касније пред овим. Као »једино практично решење«.

Оне напредне снаге човечанства које стварају историју и мењају стари свет у нови, напредне снаге које постоје на свим географским ширинама па и у таквој Америци — а којима припада све најбоље што је створено у култури човечанства, па и оно што је велико у култури земаља на географском Западу — изићи ће на крај с митовима и са снагама које се рогуше у име тих антикултурних митова.

1949.

ДОК ЦЕНТАМЕНИ ЦЕНТАМЕНУЈУ

Сипила је она упорна, вертикална јесења киша што не добује папирнато и невесело по прозорским окнима и прном асфалу, како то пишћу лоши писци, она киша ситних, скоро невидљивих капљица што миришћу на дим од мокрог прања, како то веле слитни. Лише и платани губили су последње лишће, а магла и мрак су се спуштали с подбулог неба, тихо као завеса над нечим што је прошло. Чуо сам кораке и упаало светлост. Михајлис је скинуо прокисли платнени капутић, провучкао два-трипут руку кроз мокру, слепљену косу, обрисао је о поцепане панталоне и шапнуо: »Дошао сам да ти причам о Макронисију. Да, друже, Макрониси. Ниси чуо?«

Слушајући га, ја сам се питао како је тај мршави младић земаљано бледа лица, како је тај болестан костур од човека успео да се, преваривши логорску стражу, помоћу обичне јелове пулице дочепа Епирске обале и да оданде, од оног ненастањеног затона, потуцајући се недељама опустелим гребенима и косама Грчке, пребе пут до наше границе, сам и босоног, без хлеба и оружја, без компаса и драхме? Да наш коначно безбожни век није заувек раскрстио с вером и с натприродним, можда би људи који не воле напоре тела и мисли, викнули: Чудо! И тромо заспали. Али упућени на бескрајније тежа димензионирања, одговор нам је ваљало тражити и наћи у границама јединствене стварности, у снагама које је покрећу. И, ако је чудо неизбежно, схватити га као податак више о несавладаљивој моћи човека који се бори за слободу и, борећи се, постаје јачи од снаге која је њего-

ва, дометнији од своје мисли, спретнији од своје вештине, и непробојнији од саме храбрости.

Сиљнији од збира свих својих моћи јавља се човек који у ватру борбе стапа све неповезане енергије људи, у једну једину: Успети! То славље мишића тела и заноса душе у непоколебљиву веру комунисте да је ствар за коју се бори праведна, неодложна и насупна, објашњава и оно што може, узето, неповезано и отргнуто, да изгледа највнима као чудо. Али истовремено те новоосвојене области вероватног и могућег захтевају да се прошире границе норми које су дотле важиле као достижне човеку. Он је постао већи но што је био.

Михајлис је причао шепатом, прекидан нападима туберкулозног кашља, о свирепој судбини десет хиљада Грка који нису као он успели да се бегом спасу макронисијског пакла.

Макрониси лежи недалеко од Крфа. Једва седамнаест километара дуго, а широко — два, тамо где је најшире. Сврстани у три казненопоправна батаљона, на том острву раде млађи од осамнаест година и погрбљени старци, бивши еласити, и борци Демократске армије Грчке, комунисти и некомунисти, сељаци, радници, занатлије и студенти. Покупљени збрда-здола, у рацијама, провалама и операцијама чишћења, кулучили су заједно инвалиди, и здрави и крепки момци под увек будним очима наоружаних војника из заштитних чета. То су били све дугогодишњи зликовци, искусни целати, жандарчине које су за последњих десет година стигле верно да послуже два грчка краља, једног талијанског цара Етиопије и краља Италије, самог фирера, енглеске генерале и војне стручњаке маршалације. За то време они нису скинули око с мушнице пушака које су плотунима пуцале у обичне ненаоружане људе чија је кривица била исто обична: хтели су да буду слободни.

— Заштитне чете — уздрхтао је Михајлис — бројале се десети део казненог батаљона. Оне су биле најмодерније наоружане, а батаљони — рекао сам — ненаоружани. То је већ класична савремена грчка размера. Свуда, не само на Макронисију, на десет гладних, обичних, голоруких људи, републиканаца, тек један је за краља. Он је сит и носи пушку. А такве су већ грчке прилике, да се сит може бити само ако се издаје или убија, и држе

у зашту они који, гладни и жедни, гину у боју за срећу свих људи, не за своју.

Дођија се на Макронисију по један оброк дневно, најчешће сољена риба или сланчак. На три дана примали смо по сто грама воде. То је колико једна мала обична чаша. Чаша воде на три дана. Пуст је био Макрониси, без дрвета, без стабла маслине и бора, чак ни трње није расло на том сланом, ниском камењару, на који су се вековима само галебови и ласте спуштали у време зимских бура и дивљег шиљака. Ни трага од рибарске колибице нисмо затекли. Само труле алге на жалу, нагњиле птичије кобилице, костуре риба и морских јежева и покоја звезда избачена на обалу за плимне. Вода се за нас довозила чак са Лавриоса.

Острвом је командовао пуковник Барјактару. Он је свој чин добио под Немцима. Војник — никакав. Али крвоок зато и грамзив трговац. Преко неких пензионисаних жандара отворио је кантину у којој су се, по ценама већим од прноберзијанских, могле да добију кока-кола, буђаве V цигарете и понекад крајак прног скочаћеног хлеба. Пакете нисмо смели да примамо, само новац. Али одакле? Радили смо бесплатно.

Ипак су нам друтови на слободи, одавајући од уста, слали с времена на време покоју пару, а ми смо је, гадећи се себе, ипак трошили у Барјактаревој кантини.

Радило се по дванаест сати на дан у каменолому или на зградама које смо морали да зидамо за команданта, његове официре, а касније и за војнике заштитних чета. За спавање било је предвиђено пет сати. »Толико је доста и за Наполеона«, говорио је Барјактару, који је волео да се подсмева и држи говоре. »Толико треба да је довољно и једном грчком војнику«.

Чудни војници смо били. Више робијашки. Трипут на дан прозивка.

Сатима смо чекали на тргу који смо сами подигли, крај обале коју смо изградиле, чекали стојећи под окомитим јужним сунцем, да господа официри заврше ручак или партију брица, да се врате с излета на Крф, или да просто изволе изићи из мора. Нама је било забрањено купање. Али они су, док смо ми зидали мол или утврбења на обали, пили лимунате под великим шареним сунцобранима на плажи или, брчкајући се у мору, викали на нас: »Брже радите! Патриотскије — ви то, свиње кому-

нистичке». Понекад, губећи стрпљење, излазили су онако голишави и мокри и тукли нас бамбусовим корбачима. Тако официри. А војници заштитних чета тражили су да их ми, прни од жеби, немилнице поливамо слатком водом којом су се они умивали двапут дневно. Никад нико од њих није пропустио прилику да нам не нареди да испред њега носимо лавор са чистом водом, или да прља-ву проспемо пред њим у море. Кад смо се увече враћали с рада и стајали у строју за прозивку, они су се натенане умивали и пили воду у бескрајним количинама, скакали с мола у море, или се туширали поцикујући од задовољства. А ми смо, онако мртви уморни, гладни и жедни, морали да стојимо и гледамо како фркну од уживања бришући се чупавим пешкирима. Ко мрдне, док су они јели и пили пред нама, ко падне у несвест, ко писне или шапне, или се накашље, био би везан за стуб и ишибан.

Сваки прозив постао је извор нових мука и повод за нове казне. А после прозива морали смо да слушамо говорничке напоре официра, који су били задужени за предраспитавање. Од пет часова одређених по острвском реду за сан, често није остајало ни три, а понекад се дешавало да и по целом ноћ простојимо. А ујутро — на рад.

Било је другова који су лудели. Њих би одвезли наоружани жандарми тобож на Крф. У ствари, бацали су их у море чим би одмакли од обале. Иако су жеднели као и остали, комунисти нису себи дозвољавали да халуцинирају. И у нашим су ушима жуборили даноноћни извори, ми смо, исто као и остали, хватали себе да маштамо и против воље о храни, али ми нисмо смели да дозволимо луксуз јевтиног бекства из стварности, ми смо морали да останемо живи и усправни да бисмо једног дана били достојни пушке о којој смо сањали, као и о води, свом страху.

Ах, воде планинске, провидни, течни извори.

Разуме се, имали смо своју организацију. Како бисмо иначе сањали? Она је морала да буде врло законспирирана, а ипак толико еластична и жива да може да руководи нашим животом. Одиста, успевали смо да живимо партијским животом на очи стражара, који нису слутили да држимо састанке одељења и дискутујемо док пог-

нутих глава тепемо блокове мрамора. О чему могу да дискутују људи у жици, у затвору?

О бекству.

У прво време састанци су личили на маштања. Како бежати? Али једном неко упита смемо ли да бежимо? То нас врати стварности. Одлучили смо да се повежемо с партијском организацијом на једном од суседних острва. Међу рибарима који су довозили воду можда је било чланова Партије? Требало је то опрезно испитати. Зашто. Било је и комуниста међу њима. Повезали смо се. И најзад, после дугог времена, дошло је одобрење за бекство. Питали смо се поново: како? Десет, не, дванаест хиљада нас је било. Откуда толика флота? А онда — наоружане заштитне чете...

Одговор другова из вишет форума гласио је: бежите! Ослободите што већи број људи. И крените сви Маркоу у планине, на слободну територију.

Планине. Док смо се довијали како да организујемо бекство као подтекст мисли свакога од нас жарила је светлост те слободне територије у планинама пуњим сеновитих извора, с којих човек може пити свежу воду до миле воље, умивати се и купати док кожа не побели, и бити чист, бити чист. Радећи у прабини каменолома, видели смо већ себе како, чисти и свежи, раздрагани и прни, јуришамо на непријатеља, како се у борби истичемо и, бар што се мене тиче, како чак и укорџ добијам од старешина што се исувине истрчавам и удаљавам од другова, гонећи монархофашисте. Много сам желео да се воде напијем и осветим. Бункери о којима сам сањао будан и на које сам наваљивао у машти били су увек крај воде, и после тих јуриша, ја сам, надносећи се над врело, пио немилнице, и, опет немилнице, гонио душмане људске.

Преко рибара су нам другови после извесног времена одговорили да би засад било могуће пребацити само мали број људи на копно, али да се стрвимо још који месец и они ће организовати масовни транспорт.

Сутрадан по том извештају искупили су нас на јутарњи прозив раније по обично. Официри су већ били обријани, упарабени, закопчани до грла. Чак ни псовали нису гласно, него кроз стиснуте зубе, као да су желели да јутрос делују фино и отмено. Стајали смо на молу и мислили: сигурно опет неки министар!

До сада су нас обилазили разни министри и њихови начелници. И Министарство безбедности и Министарство рата претендовали су да спадамо под њихов ресор. Посећивали су нас и новинари. Они су фотографисали зграде које смо подигли, али с нама нису разговарали. Ипак, по немиру и узбуђењу које је завладало на молу, могло се закључити да нас чека посета виша од министарске.

— Можда секретар амбасаде — шапну Костас, који је био из Атине. — Нисам чуо чије, али биће енглеске, ако не и америчке. Сунце је већ пржило, ваздух се ујарио а ми смо стајали и зурили у камену зграду Команде. Официри би с времена на време истрчали из хладовитих ходника кућа, погледали пут хоризонта и враћали се. Ми — мирно. Утом слева, од правца Крфа, одакле се најмање могла очекивати посета, зацрнела су се четири дима. Бродови. Три сива — ратна — и један бели — јахта. Господска, краљевска. На двеста метара од обале ратне су лађе спустиле сидра, а бела јахта продужи дижући таласе. Заустави се уз саму обалу.

Официри, заједно с пуковником Барјактару, у баталјонима и белим кашнећима, стајали су укочени пред заштитним четама постројеним дуж обале. Иза њих — ми. »Мирно станите, издајници, наш краљ. Наш краљ, магарци«. То су војници из заштитних чета сиктали на нас. Из димњака великог белог брода сукљао је дим, а невидљив доле у гомили официра, на капетанском мосту извоји се висок човек у белој униформи и поче да говори некако кроз нос, мрзовољно, као што то већ имају обичај виши немачки официри.

Али грчки је говорио доста добро.

»Драга децо Макронисија!« — Тако нам се краљ обратио. — »Драга децо Макронисија, ви сте ту да поново себе нађете, пошто сте се огрешили о домовину, заведени лажним пароллама издајника и комуниста. Али мајка Грчка спремна је да вам опрости и да вас опет прихвати на своје широке мајчинске груди. Вас овде преваспитавају моји верни официри, и кад се тај рад ускоро заврши, ми ћемо вас, уз наш очински благослов, упутити у брда, да и ви учествујете у борбама против непријатеља плаћеног из иностранства и на тај начин дадете доказа да сте опет достојни наше пажње. То је једини пут за вас, који сте се огрешили о мајку домовину

и мене, који сам, као краљ, позван да будем праведни отац наше велике грчке породице.«

Рекавши то, краљ је сишао са моста и отишао у кабини. Нас су отерали на рад. Кад смо се увече окупили на прозивку, беле јахте више није било.

Тај говор је имао последица. Он је сутерирао измену плана. Заправо, омогућио је да га остваримо брже и потпуно. Сам краљ нас пребацује на копно својим бродовима. Само да партија одобри. Што се тиче пуцања — ту смо били једнодушни. У дискусији је искрсло питање докле ићи у глумљењу. Неколико дана касније стигао је одговор од другова. Они су одобравали наше предлоге и чак саветовали да усмено дадемо изјаве које траже од нас, али да не потписујемо никакве обавезе, које би се касније могле искористити против партије.

Тако смо и сами мислили.

Официри су после краљеве посете удвостручили педагошке напоре. Морали смо више радити, мање јести, мање пити, вода је стизала нередовно, али и слушају више њихових предавања. Тешко нам је све то падало, али морало се. Директива. А кад је то директива, није ни тешко. Одговарали смо на питања која су нам официри постављали. Изгледа да смо их задовољавали. Мање су се и дрли на нас. Али и још жешће гонили на рад. Још више нам одузимали од сна. После извесног времена чинило им се да смо зрели за борбу у планинама.

Како смо жудели за борбом у планинама!

Тада је наступио сам Барјактару. Као да је био цело поподне, у лицу је дошао таман као труда вишња кад се сумрак појавио на каменом балкону. Говорећи, он се кладио, али је црвено — тешко. Црвено је све. Демократску армију, наше руководиоце, Партију, народ. Говорио је дуго, више од једног сата. Најзад, завршавајући, викну: »Бивши издајници, три корака напред марш!«

Није било одговора. Мањ то да је сваки од нас на исти начин уздрхтао од гнева. Нико се није померио с места. Сем једног припростог и наглувог старчића, који је, биће, разумео само оно: три корака напред марш. Али видећи да је сам, осврнуо се и послушно вратио у редове, гледајући нас збуњено и добродушно.

Договора није било, али гнев, бес, мржња могу у извесним тренуцима да парализују. У први мах били смо можда више запрепашћени но жељни да пркосимо и да

се опиремо. Да смо могли предвидети све што ће се ускоро збити, да смо могли помислити да тиме упропашћујемо велику шансу, можда бисмо се савладали и извршили наређење Барјактаруа. Човек све може. Можда и није тако. Можда смо били достигли ону пргу иза које не може више ни најгипкија свест да се савија и глуми. Коначно шта, једном се живи. Одговарајући на питања официра, имали смо стално на уму зашто то чинимо. Али смо стид осећали, упркос свему, срамили се себе, гадили. Изгледа да је тај стид у нама превршио меру. И кад нас је Барјактару позвао да коракнемо, нешто је препуцало. Комунисти, који су увек стајали у првим редовима, испрсили су своје мршаве груди. Нико се није померио с места. Барјактару зажмири и јасно откомандова.

»Издајници три корака напред!«

Типина завлада на острву. Војници из заштитних чета зурили су немо у нас и чвршће стезали ремење пушка и шмајсера. Галебови су кликтали на њихов непријатно-промукли начин, кружећи над нама и морем.

По трећи пут понови Барјактару своју команду. Овога пута тихо, више за себе. Наоружани војници само су се гушће збили под довратком и тремовима Команде и касарне. Отуда, од мора што се котрљало преко шљунка, чуо се шум који ме подсети на мајку. Чинило се да долази из перионице, где нека крупна снажна жена исплакује и жмика рубље. Утом са спрата заштекта митраљез. Све се учини бесмислено, немогуће. Галебови се нагло дигоше и небо се појави пусто над зградом Команде. Али друго-ви су стали да падају. Стајали смо тренутак збуњени, још неодоључни. Крај моје главе фијукали су меци, рањеници почеше да вичу. Батаљони који су се већ били стали да расипају у неред, одједном застадоше као пред неким невидљивим зидом. Комунисти који су се снашли избили су у прве редове и пошлани усправни према Команди, као да ће они убијати метке, а не меци њих. »Шелати«, викали су неки. »Убице!« Други су звиждали. Чини ми се да је Синтијакис први залевао. Имао је моћан, мало храпав глас говорника, а тело кржљаво и сасвим у нескладу с његовом храброшћу. Он је започео Интернационалу. Раширени у стрелце, идући према Команди, одакле су у ројевима излетали меци, прихватили смо сви ту песму борбе. Кад смо се приближили згради Команде, попадне-

мо за камене блокове што смо их били довукали на трг да градиме нова утврђења. Звиждали смо и габали војнике и офицере комадима мрамора и шљунком, кога је било много на обали. Они из заштитних чета нису очекивали отпор. Каменице су пљуптале и засипале. Иако су они имали митраљезе и шмајсере, нас је било десет пута више. Права прчка сразмера. Од десет јаросно бачених каменица, најмање две ће погодити...

Нама, видели су, није било до живота. А они су се сетили, ваљда, да је њихов живот лак, леп и пријатан.

Шта смо имали да жалимо. Жеђ која мори? Глад која мучи? Они су заиста имали шта да изгубе. Збогом, лепе крфске девојке. Збогом, лаки хлеб, збогом, вино у неограниченим количинама, и ти, животе, збогом. Није требало бити кукавица па имати за чим жалити. Пси на невидљивом ланцу.

Два сата касније стигао је ратни брод пред Макрониси. Запуцали су морнарички топови. Да ли случајно? Једна граната удари посред касарне. Том приликом погибе, како смо касније дознали, деведесетак фашиста. Случајно? Не зна се. Али паљба с брода престаде. А ускоро и из Команде.

Певајући наше песме, ујутро смо сахранили двеста осамдесет другова. А увече, као да се ништа није догодило. Барјактару поче опет да нас граи, тврдећи да смо још једном доказали да смо издајници, и уопште ко смо и шта смо, обични плаћеници из иностранства. Извиждали га. Претио је да ће опет да пуца. Лицемер. Сви тирани су лицемери. Шта им друго остаје, кад нико ружан и гадан не воли себе да види ни у обичном огледалу.

Али тај догађај покварио нам је планове. Могло је тешити сазнање, искуством проверавано, да ништа не може да буде тако рђаво и свирепо а да комуниста не буде у стању да и у томе најгорем и најсвирепијем открије скривене полуге којима се може послужити да зло укине.

Престали су говори, све је постало много јасније, они из чета наступали су суровије, бешње. Ми тврђе, одлучније. Они дивље. Ми — смелије. Тукли су нас. Мучили за најмању ситницу. Алдонаку су откинули мошнице. Синтијакиса стрпали, пребите кичме, у врећу, везали га и

башили у море. Под батинама су умрли, током једне ноћи, Маргарис, Софронос, Деспотопулос, Скурбелос. Шкргућући зубима, ћугали смо и трпели. Још мало. Другови с Крфа, прихвативши поново наш првобитни план, прикупљали су рибарску флоту за нас...

Најзад дошао је последњи дан робовања. Сигурни људи требало је да нам током ноћи даду знак рибарским лампама с мора. На њихов сигнал ми бисмо навалили на заштитне чете, побили их и запалили ватру. Они би тад пришли обали.

На баркама је било места за осам хиљада, али с тим смо рачунали.

Рачунали смо да ће нас око четири хиљаде погинути у тој неравноправној борби голоруких с наоружанима.

Сви су наши људи били обавештени. У поноћ.

Чекали смо последњег дана без даха ту поноћ. Радили смо. У поноћ ће другови рибари запалити своје велике лампе трипут заредом. Радили смо као и осталих дана. Није требало бити ни кроткији ни дрскији но иначе. Ја и још три друга били смо одређени да се огрепимо о правца како би официри имали кога да тuku на подневном прозивању. И док су ме тукли, ја сам урлао мање од бола, више да се не досете шта мислим. А мислио сам: »Тучите. Већ дванаест година тучете и убијате и мучите и кољете. А ово је ваше последње. За неколико сати другови рибари упалиће три пута лампе и ми ћемо навалити на вас. Ударај. Ни ти нећеш дуго живети.«

После ми паде на ум да се питам да ли би они тукли кад би знали да их само неколико сати раставља од смрти. Једва сам се уздржао.

На баркама и трабакулама биће места за све. Осам хиљада места. Погледам три друга и знам, трећи неће преживети поноћ.

Кад смо ушли у бараке, поновили смо последњи пут задатке. Затим је почело чекање. Код прозора окренутог мору стајали су одговорни другови и чекали поноћ — знак. Чекати значило је гледати у ноћно море и у небо с Великим колима, што су уперила руду према Северњачи, тачно пред руком.

»Поноћ је«, рече гласно Папазахарос, сељак из Леринског. »Сада ће«, шапне онај који је требало да убије стражара пред вратима.

Ноћ се прнела напољу. Ноћ, звезде и ништа. Чекали смо, али таму нису пробила светла рибарских лампи.

Хладно је бивало око срца, и тескобно на души. Постајало је јасно да се ноћас ништа неће догодити, сем што ће ронско јутро да сване. Сви су то мислили, а нико није имао снаге да ту мисао изрекне. Како ражалостити другове. Код прозора смо стајали до зоре. Знали смо да узалуд стојимо, али за стајање сваки је још имао снаге. Сунце је синило. Костас рече: »Сутра. Можда их ноћас нешто спречило«. Рибари су били добри другови. А добре другове не може ништа спречити да дођу на такав састанак. Они су, као и ми, знали шта је за нас значило побећи, шта остати. Ако нису дошли, догодило се нешто нељудски ужасно. Али шта?

Ујутро смо сазнали.

На прозиву нам је Барјактару прочитао изјаву Захаријадеса о капитулацији Демократске армије, која, рекао нам је, с пушком к нози остаје да брани грчки народ.

Тамнопрвени Барјактару смешкао се. Био је срећан и благ. »Издајници«, урлао је, »кажем ја — издајници. Нису вас сачували ни док су пуцали, а камоли сад кад су одложили оружје.«

Дуго је говорио, псовао и вребао, али доброхотно, шаљиво, расположено. И то је било оно страшно. Не бисмо му иначе веровали. Али био је, одиста, искрено радостан. Радостан непријатељ — жалостан друг. Нисмо имали снаге да протестујемо. Били смо онемоћали, изгубили вољу за живот. Нисмо ни приметили да су нам обећали двоструку порцију воде.

Војници заштитних чета целог су дана пенлучили. Питали су нас зашто смо тужни. »Помирење«, говорили су. »То сте и ви хтели — синфилиосис — радујте се.«

Не, такав синфилиосис нисмо хтели.

Следећих дана није се ништа значајно догодило. Ужасни мамурлук победника није престајао. Али после су појачали притисак. »Ништа вас не спречава«, рекао је Барјактару, »да се вратите кућама. Ко их има, разуме се, јер ви сте углавном пролетери, бескућници. Ваше су богодане куће — догори. Али ко има кућу или жељи да оде на копно, треба изјаву да потпише. Само потпис.

Остало је наша брига. Ко је неписмен нека удари палац и крст».

Ми комунисти остали смо одлучни. Директива — не потписати. Но о бекству нико више није хтео да чује. Прва партија потписника, још мала, кренула је. Нови су су јавили. Њихов број растао је из дана у дан. Официри су постајали све насртљивији. Одузимали су воду и храну онима који су одбијали потпис. Онда су почели да комунистима ломе руке.

»Хоћеш ли да потпишеш? Нећеш? Добро!« Другу би провукли руку кроз две алке, причврстали је и онда ударили гвозденим шипкама по њој, док се кост не би преломила.

То је стара прчка казна за издајнике који су дизали десну руку на домовину. Сломљених руку вукали су се другови из првог батаљона, а ране су им се гнојиле и нико их није лечио ни чистио. Сутра ће доћи на ред други батаљон, прекосутра трећи. А ја сам хтео више но икада да се борим. Предложио сам бекство.

— Куда? — питао ме друг. — Пушке су престале по Грчкој, престале су наде. Чему живот? Чему десна рука?

— Чему патње?

Предложио сам да побијемо стражу.

— Чему? — говорили су другови.

Ја сам рекао: »Опростите, другови. Ја ћу да бежим«.

Хоћу да бежим. Десна ми рука хоће пушку да држи. Сад је тихо, гласа борбе не чујеш у Грчкој, али једног дана опет ће се пуцати. Ја хоћу да будем и живим за тај дан, макар први у њему погинуо.

Михајлис застаде и обриса уста. Погледа ме и прогута пљувачку и реч коју је зауставио. Затим рече:

— Дошао сам да чекам. Да чекам док се центлменима из Лејксасекса не досади центлменовање. На Макронисију ниједан комунист нема више десне руке. Нико тамо неће више ни к нози моћи пушку да држи.

— Једног дана — уздахну Михајлис — питаћемо Захаријадеса за чији је рачун издао, и питаћемо Вишинског какав му је то социјализам дозволио да тргује с ослободилачком борбом једног малог народа као са сопственом демпинг робом? Ко му је дозволио да га разоружа, обмане, и преда на немилост Барјактарима црних

застава који гвозденим шипкама ломе комунистима руку, руку којом су се тако храбро борили пуних девет година?

Михајлис устаде:

— Ја сам сигуран да ћу тај дан дочекати. И за тај дан, и за тај дан живим.

1949.

ДВЕСТА ТРИДЕСЕТ СТРЕЉАНИХ И ЈЕДНА ЗАСТАВА

На свету има једно место — Букитинги. То је на Суматри. Свиђа ми се Букитинги. Звучи мило, жубори и дозива сећања на нека давна детињства са хоровима дечака у белом, с невиним и нежним цреликом сребрних звончића.

У Букитингију, јавља Танјут, Холањбани су стрељали 230 својих војника зато што су одбили да се боре против Индонезана.

То је све што јавља агенција: »...зато што су одбили да се боре...« Али зашто су одбили да се боре? Шта је нагнало 230 младића да откажу послушност у зони операција кад су сви они одреда морали знати и знали да њихово »не« повлачи за собом, у убрзаном и пакосно синкопираном ритму — формално саслушање, изрицање пресуде и митраљески рафал у касарнском кругу?

Човек, и кад је у англоамеричкој униформи холандског колонијалног војника, претпоставља мање зло већем. Двеста тридесет плавокосих младића дошли су до сазнања да је мање зло бити стрељан но продужити борбу против Индонезана. Било је то више од обичног сазнања.

Двеста тридесет младића дали су живот за то своје уверење. Пре две године разговарао сам с холандским бригадистима на прузи код Немиле. Позвали су ме да им причам о нашем Уставу и Плану, о народноослободилачкој борби, културном полету у ФНРЈ, о условима под којима живе и раде наши научници и уметници.

После предавања постављали су безброј питања; но било их је који су тражили да им се објасни зашто радници код нас никад не штрајкују?

У холандској бригади било је синова одгајивача тулипана, али и младих токара, дактилографкиња и студена-та медицине. Био је један сликар средњих година, врло педантан, и један врло разбарушен дечак који је писао песме. Било је скаутске омладине и протестантске, конзервативне и социјалдемократске. Највећи број омладинаца припадао је Комунистичкој партији. Један пегава бригадист, с рибом, необично немирном косом, интересовао се за јединство наше омладине.

— Како сте то постигао? — питао је. За себе је тврдио да је либерал. И отац му је то био. Дижући косу која му је сваки час преливала чело, рекао је са сепом:

— А нас ће по повратку у војску.

— За Индонезију? — упитао сам.

— Не. Опрезни су. Тамо шаљу политички најзаосталији део омладине или...

Он је застао, затим се презриво осмехнуо:

— ...или просто авантуристе.

Била је ноћ и киша кад је дигао сидра стари »Liberbetyship« са новем контингентом војске регрутоване међу политички најзаосталијим делом холандске омладине.

Дуго траје пут од холандских обала до Суматре, корнедиф брзо досади, а и највећа шаливчина у чети испрпе већ до Гибралтара свој неисцрпни резервоар смешних прича. Али Медитераном — још су се смејали. Неко је надио пива у тропски плем и натучао га шаливчини на главу. Смејали су се и после још једном. Излазећи из Црвеног мора, шаливчина је запитао: »Како изгледа црнац кад изађе из Белог мора?« — »Да видимо!« одвратио му је шкрти и крупни фармерски момак и бацно га преко ограде у Бабелмандеп.

Али после постајало је исувише топло и за смејурије. Дању се дремало или куњало, а ноћу се, при месечини, седело на прови. Многи су сетно разгледали понете породичне слике, а кад би дошли до фотографија веренице, уздахнули би дубоко и тужно и убрзо почели да с предузимљивијим узбуђењем мисле на Бату-девојке, боје чоколаде, које их чекају у бајословним заливима Индонезије. За те Бату-девојке сви путописци веле да су

тиже и лепе, врло кратке и захваљне. Но, као што то бива, снови претерано енергичних младића не задржавају се дуго на девојкама. После пацификације острва, маштали су многи војници, од којих је сваки мислио да он то снива свој посебни сан, различит од свих других, после пацификације острва прећи ће они у службу цивилне колонијалне администрације. Чиновници и управитељи плантажа, мислили су момци, брзо се обогате. Чули су они за то. Стичу свој бунгалов, а ако су иоле спретни, за десет година постају власници рудника бакра или злата, а можда чак и плантажа кафе, чаја, кинина и копра.

Ако нам се та сањарења чине отужна и сладуњава, себична и ускогрудна, не треба кривити само те младиће у униформи за недостатак благородства и општроумности, за мањак доброг укуса. Тим су их сновима питаали и драшкали 20 стрпљивих година црква и школа, скаути и социјалдемократи, родитељи и кеглане. Били су још искувише млади и неискусни да би могли понети целу одговорност за шталмајсторско поимање животног старта и циља, кичерско ублажавање реских и сурових бридова реалности.

Претпоследњег дана пута, стресавши се као од тек попијене чаше вискија без соде, из кајите је изишао њихов капетан, румена и пуначка мушкарчина, и вичући и перекајући се све време, рекао им, онако мален, знојав и ћелав, да је пацификација Суматре ушла већ у завршну фазу и да ће они имати, на жалост, врло мало посла да би завели коначни ред и мир. Јер побуњеници — објаснио им је — о њима не треба озбиљно ни говорити. Сасвим је природно што се после онаквог рата појавио на острву неколико пљачкашких банди, под руководством јапанских ратних злочинаца и квислинга. А обојени су вам лаковерни. Права деца. Бандити из вођства причају тој одраслој принурастој деци све саме којештарије, као што је равноправност и томе слично. Биће довољно да се појаве холандски војници, прокрстаре селима, опале који хитац, па да се ти проклети урођеници увере да Нидерланд уме да штити интересе белих људи. Не треба бити проклето расиста, рекао им је капетан смејући се храбро и гласно, јер ја сам то мање ни ико на свету, али свако ко проживи међу обојенима који месец, мораће да призна да су сви они једна проклета банда затупаних прљавих незналица и криминалаца и да је сас-

вим природно што су бели људи, следбеници Христове вере, осетили потребу да их уче и лече, а богомаи и надзиру управљајући њима на обострану корист и славу божју.

Затим им је приповедао како се белац, навикао на демократске парламентарне методе, тешко може да помири с обичајима дивљака. Рецимо — рекао им је — код нас белих постоје парламенти, где, с изузетком комуниста, седе све сами пристојни људи, који, упркос различитим гледиштима, мирно расправљају о разним стварима и тако даље. А код Индонежана тога нема. Они просто-напросто убијају, замислите, мали број дојалних урођеника, који, иако смрдљиви као сам враг, ипак воле Холанђане као мајку божју.

Све им је то причао капетан, смејући се јуначки. А он је све то добро знао, боље но ико, јер му је брат имао тамо негде на острву своју велику плантажу. Нарочито их је врашки забављао причајући им о лепом животу после пацификације, кад ће сваки млади ветеран добити награду у новцу и земљи, ордења и шта ти ја знам, а поврх свега још и право да држи колико хоће обојених слугу, а, разуме се, и слушкињица за личну употребу.

И намигивући некако нарочито мушки, како и додикује краљичином капетану кад разговара са својим момцима, завршио је: »Али на основу личног искуства, препоручујем само Бату-девојке од 16 година«.

Искрцали су се ноћу, далеко од луке, на дну непознате пусте увале, окружене дубоким појасом огромних црних палми. На обали су их чекали камиони и они су пред зору кренули путем недавно просеченим између мирти, змијастих лијана и мирисавих дуријанга, око којих се скупљају чопори малих мајмуна и расту отровне зелене непенте, велике биљке месождерке са опалним чашицама. У дунгли је воњало на влагу мочвари и било је загушљиво-запарно од тропског сунца и јаких мириса, а кад су избили у саване с високом травом, два су младића већ око подне пала покошена сунчаницом.

Другог се дана тај свуд присутни мирис трулежи и мирођија увукао у храну и продро у млаку воду, а очи нису престајале да сузе, ненавикнуте на толико обиље светлости у зраку који је јарио као пара у казану. Прозлазили су крај високих палми кокоса, али плантаже су биле пусте. Нигде ни обојених ни белих. Чак ни звери. Сем рике прног пантера, прве ноћи.

Тек при смирају трећег дана чули су усамљени рафал.

— У прави час! — рекао је с мушком одлучношћу капетан. Војници чете коју су дошли да смене ојурили су с положаја и, не чекајући команду, гурајући се и галамећи, отимали су се ко ће пре да се попне на камионе, који нису ни били угасили моторе. Један кржљави момак, видећи, ваља, жуте пароле на реверима униформе придошлица, добадио је новодошлицама у пролазу:

— А! жутокљунци! Причекајте док загризете мало у ту љуту земљу!

Стигао је да ускочи у камион који је кренуо дижући густу сумпорасту прашину. Али надимак им је остао.

Закачио се и прилепио за новајлије. Нешто због жутих парол, младости и неискуства, нешто и због њиховог сопственог цивилизованог смисла за хумор, надимак се задржао. Нико их ускоро ни у званичним документима није друкчије звао.

За »жутокљунце« почео је неочекивано тежак живот. Рат, а непријатељ — невидљив. Из високе траве одјекне пуцањ и — војник падне мртав. Појуриш, прегражиш, преврнеш небо и земљу километрима унаоколо — нигде никог.

Из цбуна у шуми реско зазвижди бачени »боло« — војник падне мртав. Претресеш цбун или, још боље, ишпараш га рафалима.

Једном су тако у шикари напли убијеног младог медведа коалу. Али обично — ништа. Звери се држе далеко од ратишта. Мусли бес је обузимао »жутокљунце«. И мржња која је расла. Шта хоће, до Бавола, ове црње и полуцрње! Што се не смире, до врага!

Долазило је понекад и до чарки и пригуцавања с већим одељењима бунтовника. У неколико је махова баш озбиљно било заратило. Биле су то праве битке. Индо-нежани су се Баволски добро служили топићима и бацачима, боље но млади Холанђани.

Од јутра до мрака трајала је борба. И од мрака до јутра борба, у цунгла, на 50 метара растојања једни од других. Срећом, сутрадан стигла су појачања. Шта мари што су то били Јапанци. Да нису дошли на време, сам бог зна би ли и један »жутокљунац« икад угледао ветрењаче и канале између пешчаних дјуна и љушка чиста села с девојкама у широким сукњама и белим уштирка-

ним капама. Ни Јапанци нису били нарочите среће. Кад су поплаи у противнапад, Индо-нежана је нестало.

»Жутокљунцима« се пружила прилика да упознају све видове очајно тешког контрапартизанског рата. И дуге убитствене маршewe под сунцем преко савана, и надирња кроз усидјани катао прашуме, и прелазе преко набујалих река с крокодилима који вребају док се вучеш преко импровизованих висећих мостова од конопаца под прецизном ватром свуда присутног а невидљивог противника. Упознали су и горке планинске ланце Сингалана и камење Индрапуре, где су ноћи тако хладне да их никаква ватра не може да згреје. Али »жутокљунци« су ишли куд им се наређивало да иду, и чинили што им се говорило да чине. Сваког их је дана било све мање, а страх, мука и безуман, увукао се у њих и топио све раније снове, жеље, наде у једну сиву желатинозну кашу. И они су почели да у себи и за себе вапе само за једним — за одмором. Марширали су, пуцали, палили села, верали се, газили реке, убијали. Али вапили су за одмором. Чак и кад су окружили запаљено село и косили уробенике који су покушали да се извуку из зажареног обруча, и тад су жудели за таквим некаквим одмором који неће допустити ни да се ишта замисли, ни ишта друго пожели. Пуни хиљадупостотни одмор.

С њима су често ишли Јапанци, бивши ратни заробљеници, сад у холандским, тј. англоамеричким униформама. А редовно и — лојални уробеници. Они су се, ваља, одраније познавали с јапанским војницима, и путем или на биваку разговарали с њима и смејали се. »Жутокљунци« нису разговарали ни с ким. Нису се ни смејали. Све им је било отужно и гадно.

Једног је дана стигла смена. То је значило — одмор. Трком су се успели у камионе.

У позадинском граду, окруженом бункерима, човек се могао оселити сигурним. У шпелункама и борделима гореле су разнобојне сијалице и непрекидно се точио виски, који је мирисао на стенице, а цин, који је ударао на мишewe. Али после цунгле, свеједно, пријало је и то. Опијало је.

Но то пијанство и снови који су се јављали у испарењима алкохола нису имали више свеж укус снова с »Libertyshipa«, а загрљаји су били без невине дражи загрљаја из маште онда кад се пловило пучинама Ин-

дијског океана. Пацификација, бунгалови, плантаже, рудници — све се то некуд суновратило, отперјало, разбило, и сад само маглено мутне крхотине у души подсећале су да су то били делови некадашњих унутрашњих животних садржаја. Понека реч коју су научили, понеки закључак који би се мучно пробио до свести, било је све што су понели с одмора.

И те речи и закључци, истина искидани још и повезани, значили су нешто сасвим друго, ни налик на приче јуначине капетана. Али ко да то продубљује под екваторском звездом? Ипак, обриси живота и смисао појава израћали су из таме којом су били загрнути као плуто с дна некакве воде. Питања су се наметала. Сама. Одговора није било.

Зашто су их довели овамо? За кога то они гину? Зашто их сви урођеници мрзе? Зашто их и они лојални, уплашени махом, бахати понекад, зашто их и они гледају очима у којима има свега само не жаљења? А после оног што су »жүтоқлүнџи« досад преживели требало им је само сажаљења, највише људског сажаљења.

Питања су ромиљала досадно, монотонно и нико на њих није умео да одговори, све до оног дана... Смркавало се, заправо.

Дахћући, утрчао је урођеник у шатор капетана, који је гутао своју порцију кинина. Био је смрпао у последње време, постао још првенији, али је и изгубио свој јуначки начин говора и свој смех мушкарца који уме да цени чињеницу што је, бојжом вољом, мушко.

Кренуло се ускоро. Индонезанин, колаборант, ишао је напред. Стигли су до шуме и без задржавања продужили кроз њену тамну пару. Ишло се према Панеј—Биле, која је у свом горњем току пуна слапова и брзаца. Непрекидни жубор воде постајао је све гласнији. Месец још није био изгрејао и »жүтоқлүнџи«, вођени урођеником који је непрестано дахтао, приближили су се нечујно високој обали, обраслој жбуњем. Али тек што су избили на један мали пропланак, зазүјали су реско митраљески меци. »Жүтоқлүнџи« су се бацили на земљу, припили уз њу и почели, кад је рафал престао, да се повлаче према жбуњу. Но лојални сарадник био је човек енергичан. Он је и под ватром допузао да капетана. Очи су му светлацале као ухаћени свици док га је убеђивао да ће их он једним путељком кроз суви поток

извести на врх обале, одакле ће се као од пале ућуткати једини побуњенички митраљез.

»Жүтоқлүнџи« су после наишли на једног јединог мршавог побуњеничког бандита крај митраљеза. Носио је наочаре и био прострељен кроз обе ноге, а панталоне и кошуља које је имао на себи били су мокри. Сем разбијених бутних костију, открили су касније и малу рану на глави. Она је и проузроковала несвестицу, иако сама није била опасна.

Већ су се спремали да крену у логор кад је изишао месец. Тад с обале, уздигнуте тридесетину метара над узбурканом коритом Панеј—Биле, »жүтоқлүнџи« угледаше, не верујућим својим очима, побуњенике. Борце. Први пут откад су ступили на то проклето острво. Истина, били су то рањеници који су се сплавом пребацивали на другу обалу. Али на уском, песковитом језичку земље између стрме обале и хучне реке, налазило се још десетак носила с тепским рањеницима, а њих петоро-шесторо кретали су се живахно тамо-амо, ослоњени на примитивно састављене штаке од бамбуса. По свој прилици, била је то последња група рањеника која се пребацивала на другу обалу. Но хук воде заглушио је малочашње пуцарање. У сваком случају они су се мирно кретали, не надајући се залу. Горе, на обали, знали су да је сам комесар на стражи. Помоћу конопаца теглили су к себи испражњени сплав.

Ниједан »жүтоқлүнџи« неће моћи више да објасни заурадост која их је обузела кад су отворили ватру у правцу друге обале, где су назирали људе. Пуцали су насумце, али је један метақ пресекао конопац слава, ког се струја одмах докопала. »Жүтоқлүнџи« су заурали. Њихови су сад рањеници. Неки су одмах појүрили рубом обале тражећи пут према реци. Утом су их и приметили рањеници. Један на штакама почео је да скакуће упозоравајући остале на опасност. »Жүтоқлүнџи« су у међувремену пристизали не пуцајући. Хтели су да их живе ухватате. Али доле, крај реке, ускомешало се. Унезверени, рањеници су тражили излаза. Први су загазили у реку, осврћући се још за собом. Али матица их је одмах захватила и понела према гранитним слаповима.

Ноћ је била јасна. Видело се како се један за другим дижу тепски рањеници с носила и бацају у беле таласе Панеј—Биле. Последњег је довела до реке девојка,

а кад је и њега оборила струја и почела да ваља као лаку блању махагонију, она је дигла главу према високој обали, принела руку уснама као да дозива неког и очекала. Она се исправила, витка и пркосна, и запева. »Жутокљунци« нису чули ни речи ни мелодију. Панеј—Била је страшно хучала те ноћи. Али они су били уверени да пева. Затим је ушла у реку.

С друге су обале долетели оштри меци а да се није чуло штектање митраџеза. »Жутокљунци« су се вратили у логор са рањеником. Акција, у ствари, није успела. Капетан је одмах легао, наредивши да га буде чим заробљеник дође к свести. Касно у ноћ заробљеник је отворио очи. Лежећи на земљи код ватре, прозничав и малаксао, почео је да говори. Знао је холандски. Учио је школе у Хагу.

— Зашто су се сви бацили у реку? — питали су га »жутокљунци«. Никако им се није спомињала лепа девојка.

— Сви? — упитао је рањеник и оборио главу.

— Зашто? — наваљивали су »жутокљунци«.

Он је одговорио да ће се сваки Индонежанин хиљаду пута радије бацити у реку но пасти Холанђанима жив у руке. — Зашто? — распитивали су се »жутокљунци« — зашто нас мрзите?

— Зато — одвратио је — што волимо слободу. Прошла су времена — рекао је — кад се човек могао на неки начин да помири с ропством. Сад не може више. Слобода постоји. Она је могућа, значи — живот је без ње немогућ.

— Какву су песму певали рањеници? — питао је »жутокљунца«, коме се учинило да рањеник ипак претерује. Главно је бити жив, мислио је. Он не би скочио ни у коју реку па макар морао носити ланце до краја живота.

— Каква је то песма била?

— Песма? Ми певамо многе песме. Најчешће једну која се завршава овако:

*У борбу до победе
Под великом заставом
Лењина, Стаљина и Тита.*

— Па то су белци — рече један војник.

— Белци или обојени, зар није то свеједно? Лењин и Стаљин и Тито, то су људи који су доказали да је слобода могућа стварност, да је срећа, дакле, остварљива. Сада бели и жути и црни знају и како да остваре слободу, која је срећа.

Војници су ћутали а он је продужио:

— Нико нас ничим више не може разуверити да ми не треба да будемо слободни. Можете шта год хоћете, палити, клати, стрељати. То и чините. Узалуд. Бићемо слободни.

Индонезанин је умро пре зоре. Нису стигли да га стрељају као што је то хтео капетан.

Током дана Јапанци су довели десетак жена. Требало их је саслушати и стрељати. Јапанци су журили на положаје. Код Панеј—Биле се разгорела борба. Знатне снаге побуњеника успеле су да се поново пребаце на ову обалу. »Жутокљунци« су преузели таоце на чување.

Али до ноћи није већ било ниједне Индонежанке у логору.

Капетан је беснео и псовао. Био је уверен да су им његови момци помогли да побегну. Војници су ћутали. Од шест стотина остало их је двеста тридесет. Двеста тридесет преплаућалих и уморних младих. А један човек, и кад је краљичин капетан, не може да надвече ћутњу двеста тридесет мрких момака. Око поноћи стигла је наредба за покрет. Требало је сменити Јапанце.

— Зашто? — питали су војници немарно.

— Треба да помогнемо нашим — рекао је капетан, неочекивано одобровољен.

— Јапанци нису наши! — добацио је један »жутокљунца«.

— Најбоље је не отићи никуд — прихватио је други и ударио пушком о земљу.

— Шта ћемо ми уопште ту?

— Зашто сте нас довели на то проклето острво?

— За кога ту гинемо?

Капетан је, оборене главе, ушао под свој шатор.

Пре зору су стигли Јапанци у логор. »Жутокљунци« су спавали. Јапанци су се домогли прво њиховог оружја а затим их везали. Капетан их је, везане, постројио и прочитао пресуду: »... због одбијања послушности у зони операција — смрт стрељањем. Налево-круг.«

То је била последња команда коју су, и не размислилајући, извршили »жутокљунци«.

Пред собом су угледали Јапанце за митраљезима. Чули су још команду.

Остали су да леже несахрањени.

Место где је био логор зове се Букитинги. Некад је то било село. Одавно је спаљено.

У Букитингију Холањдани су стрељали двеста тридесет својих војника који су одбили да убијају. Одбили су само. Постављали су капетану питања. Они нису били окренули оружје против њега. Није им пало на памет да пређу на другу обалу реке Панеј—Биле и да се сврстају под ону широку заставу о којој им је говорио рањеник.

Можда су »жүтокљунци« и помишљали да се пребаце на другу обалу. Али сами су својим мецима прекинули конопац спава. А можда им то одиста није ни пало на памет. Регрутовани су из редова политички најзаосталијег дела холандске омадине. Можда су помислили да им је после свега свирепог и крвавог што су учинили — затворен пут на другу обалу.

Танјут је јавио да је стрељано двеста тридесет одабраних војника контрареволуције при свом првом несигурном кораку ка братимљењу с народнослободилачким снагама Индонезије.

Упркос санитарним кордонима, простору и времену, велика револуционарна традиција прокрчила је себи пут до Суматре.

Империјалисти су рачунали с тим војницима. Мислили су: они ће стрељати и клати. Војници то више нису хтели да чине.

Чињеница је да холандски империјалисти и амерички, који стоје иза њих, не могу да се ослане више на тих двеста тридесет војника.

Да ли само на њих?

О томе је заправо реч. Зар су тих двеста тридесет стрељаних једини који одбијају послушност империјалистима? Сваког дана нови младићи стасају до свести о правди. Нека тих двеста тридесет стрељаних буду једини из редова оних који, спознавши је, нису имали срећу да стану под широку заставу о којој пева индонезанска песма, под заставу »Лењина, Стаљина и Тита«.

1949.

СМАЈО НЕВЕРНИК

»Шта ту има да се вјерује кад се већ возамо. И жишка ме опекала, ево овдје«.

Недељом омладинци не раде, али тек после ручка добили вољно: ено их, купају се у Тињи.

Али и на обали врви од света: јутрос, брекћући стра'ота, стигао први воз из Брчког.

Више од 20 километара прешао је Омладинском пругом. Па била и свечаност. Овака! Афежа је донео дарове градитељима. Одржани су говори, играна су кола: козара, орлови, србијанка, дрмеж.

Но званични и предвиђени незванични део прославе прошао, омладинци ручали, а народ се не разлиази. Од пруге до Тиње бучи као на вашару. Из Брчког возом дошао и сладолеџија с бело-плавим колицима, нагорелим, бубуљичавим корнетима и отровно розе сладоледом без шећера.

Сељаци су се мотали све јутро око пруге. Брђани шаком опипавали тврдоћу шина, завиривали у локомотиву, у пећ, како је зову. А сад засели у хлад, причају, пљупкају или жваћу. Рано је још за игру.

У плитким вировима Тиње пени се од смеха. Купачи се прскају, гоне, тункају и галаме. Неки напли погодан кленов пањ па као са скакаонице скачу у воду. Џика деце из плићака меша се у ујареном зраку с извикивањима знојавог сладолеџије и оне друге двојице продаваца арнаутских колача. По слаткишима попадале осе, зукаре и пчеле. Омамљене шећерним соком, оне се страшно го-

лицају крилицима по трупу, тару ножице и не би се дале отерати и када би ко и покушао.

Крда пегавих крава које гоне гончини чак из Хрватске, газе брод више вира, а омалени преплаули кириџија свукао кошуљу, заврнуо широке ногавице својих ланених гаћа, халакнучо и онда, узев мало залета, појурио, вешто се одбацио и узјахао свога голог коњића. Ударајући рожнатим, скореним петама дората по трбуху, потерао га је у воду. Као усхићено собом, беласа се кириџијино јутрос обријано теме и лескају се његова мишићава леба. Он подврискује, квасећи врат свом паричићу и хвалисаво окреће главу лево и десно, као да очекује пљескање и *жиаео*. У томе се коњић спотаче, пропе, и јахач брзо клизну низ сапи као низ тобоган, јеава да је косматим ногама замаатарео кроз зрак.

На обали и над реком дуго се просипало смејање. Чак и гола деца престала да се габају белутком и да пиче. И она: што је смешно!

У танком хладу полусасушена бреста седе старци и ћутећи се редају меком ракијом из флаше. Сваки пут кад отишну, брижљиво је зачепе комадићем кукурдузна клипа. Да не ветри.

Има их од сваке вере. И католика и православаца и мршавих муслимана, са жућкасто седим брадама и пареним ахмеџијама.

Подаље од њих, на пришеци, чучи неколико буба. Не зна се шапућу ли, ћуте ли, плачу ли. Кад дигну главу, назре им се кроз затегнуту копрену светлудав, знојав нос и сивкаста беоњача. Пирне ли у том часу поветарац и приљуби танки креп за влажну им улегнину под доњом усном, прна ће фереца изгледати као густо израсла брада. Нарочито код жена с јачим личним костима. Човеку је нелагодно и болно да их гледа како чуче, непомично забуљене од главе до пете. Кад би се бар могло рећи да су равнодушне и помирене са начином свога живота, чини се, било би лакше, ако не њима, бар нама. Али немогуће и да су побожне: покривање је више адет но Пророков пропис.

Ту, близу обале, избија обла кук цесте. На њој, као и на реци — игра и радост. Раздрагани момци и девојке свему би се смејали. Прст да пружиш, птица да полети, лист да падне. Две свеже планинке, танке у струку, да

би сваки кроз бурму провукао, држе се за руке и певају, вероватно на рачун омладинки које се купају.

*Иди пољем, бери росно цвеће,
Не девојку која се намеће.*

А тамо, код средовечних људи, почео гласан разговор. Један Буквичанин увредио и наљутио домаће сељаке.

Кад је ономад почела да се гради пруга, скупили се они на збор. После говора и свега, донели резолуцију и послали је куда треба. Укратко су рекли да не могу дозволити да их брукају којекакви омладинци, иначе свака им част, да ће зато сами своју пругу изградити, јер нису, вава, гори од тих зелембаћа и — смрт фашизму.

Под »својом пругом« мислили су на онај њен део који пролази кроз атар Буквика, отприлике за појачи километар, највише два.

»После ове наше дичне резолуције«, рече тад један бркат, кошгуњав, али писмен сељак, »предлажем доњу одлуку: У знак захвалности Републици и вредној нам омладини, решавамо да оснујемо радну задругу. Нека све оранице и ливаде Буквика дођу под једно.«

Било је нешто дискусије. »А како ћемо жетву делити?« И томе слично.

Али споразумели су се.

Сутрадан, пре но што се хрбат Мајевице почео назирати кроз измаглицу, Буквичани су преорали меће које су им од памтивека делиле њиве.

После тога су се дигли и пошли да граде пругу.

Насип је представљао први заједнички посао. Од јесени ће већ заједнички орати, сејати, а кад му дође време и жњети.

Али нису сва села као Буквик.

Било је и неверних села. Рецимо као ово, до ког је данас пруга стигла.

На пример: већина озбиљних људи на почетку није веровала да ће ишта бити од пруте. Чак се и подсмевали Буквичанима: »Затрчали сте се. Главом ћете о букву.« А и омладина? Њу озбиљни људи како и да схвате озбиљно. »Шта омладина? Нек нос прво обрише«.

Смајо, висок човек, сув као прут, увек као у страху да сасвим исправи леба и колена, па дошао налиж на онај знак пред окукама, само нешто издуженији, спадао

је у ред озбиљних људи. А како је имао реч лаку, пенили су га међу три најозбиљнија човека у селу. Још само 'опа и неки Перо, који је ретко већ и излазио. Спремао се полако за смрт, као за селидбу — колонисти. Скривеније само.

А Смајо и остали озбиљни људи изишли пролетос да виде шта то премеравају инжењери.

— Хеј, Смајо, још мјере! — рече тад неко такође од озбиљних и омерених што више као питају но што закључују.

Смајо отпљуну преда се:

— На томе ће, бива, и остати. Не мере пећ преко Мајевице.

— Безбели!

— Долазили и прије, за господског вакта, и мјерили, мјерили. Па шта? Код шуљег ће и ови другари остати. Три државе мјериле, а ми вавијек пјехе у Брчко лећели. Та се дешавало, кажем, пролетос.

Међутим, јутрос велика пећ стигла и до њих, широким колосеком. Неверни сељаци од среће и силне вере у будућност чашћавали. Чак претерано. Било је пита, печена меса, ракије. Изволи. Само једи.

Да се разумемо. Пролетос, нису веровали. Али како се пруга почела постављати и сваки дан мало-помало приближавати, њихова се сумњичавост, као ноћ црна, приметно тањила, док одједном није грануло сунце вере. Реч је о прузи. Место неверника сад си у селу имао само одушевљене људе. Најодушевљенији су били озбиљни.

— Може, вала, ова наша омладина што три државе, вала, нијесу могле. Безбели!

Као да су заборавили да су икад што ружно лично о њој — прузи — рекли. Могли би се и заклети. Часну реч дати. Заклети се у шта год хоћеш: у очињи вид. Одвајкада су они само најлешше о — њој.

Буквичани једино, канда, ништа нису заборавили. Зато су углавном и потегли довае. Више од петнаест километара. Али возом ионако више ћеш језик него ноге да умориш.

Паве из Буквика отчепи боцу, отпи, зачепи је крватком клипа.

— Добро ти, Смајо, рече.

— Како и не би, брте? Све је сад добро, болан. И жито. Само кукуруз није баш... Иначе све. Батали,

море, хојеће, што се претумбало — претумбало. Писано. Али ваку Републику, брте! Ех! Народна влас! Аман јахраби, све братски. Кад имаш — не узимају. Кад немаш — дају.

Притајио се Паве. Једва што се насмеши и жмирне понекад. А Смајо везе. Заборавио он на своје неверство. Док не нагази. Знао је Паве да ће тако бити. Сад чисто поскочи — дочекао га је:

— И вјеровано? Хе, лажеш, брте, ко пас. Ниси ли нам ти поручивао: »Лакше, Буквичани — главом ћете о букву?« А?

Смајо се избечио у Паву. Он? Кад? Одвајкада је он веровао и говорио што и сад. Оно што три државе нису могле, може ова наша државна омладина. Јача је она сама од целе бивше Аустрије, а где смо, више, и ми остали? Но неће да се свађа. Домаћин је некако. Треба лепо иfino, зато, планув на Павину примедбу да лаже, настави озбиљно, омерено:

— Ти лажеш као пас. Ви Буквичани познати сте са своје усније главе. С вама и не вриједи говорити ко хојек. Древином вас треба, сатрјети!

Паве скочи. И он би хтео да буде пристојан. Коначно, налази се као у гостима. Частили га. Напојили га.

— Ми смо се са своје уснијане главе и први на оружје дигли против окупатора. А ви — последњи у срезу.

— Ми? Последњи?

И Смајо скочи.

— Еј, сателиту ниједан. Да је жив рахметли друг Ахмед, лака му земља, метнуо би он теби Мајевицу на лећа. Ми смо се још од преврата 1918. за устанак спремали. Знаш ли ти то? Али у потаји. Откуда би ти то и могао знати? Колико је само пута покојни друг Ахмед, лака му земља, код мене ноћивао, кад су га пандари гонили. Прије рата још, кад си ти промукао вићући: »Маћек! Маћек!«

— Сјећам се. Сјећам се. То је било, само што нам ти баш досади са својим Спахом.

— Какви Спахо. Не дам ја на се.

— Ни ја нисам викао Маћек.

— Јеси.

— Јеси и ти — Спахо.

— Нисам.

— Нисам ни ја.

Песнице су им се грчиле, спремне да ударе. Али умешаше се и други.

— Сетите се братства и јединства, другови!

Раздвојили су их пре но што су се дочепали. Пятаје је: да ли би се уопште уистину и закачили?

Одлазећи, Паве је викао својима, који су га подмишцама држали: »Буквичани, не заборавите! Друга вашег Паву Смајо је сатедитом назвао. Смртна увреда«.

Смирило се. Кола су се играла још. Али и да су престала, Смајо се не би могао лако смирити. Он — неверник. Хм, пашче једно. Како он то — неверник?

Нешто га је ипак узнемиравало. Присећао се којечег, но мутно некако, мутно...

Али да је осећао потребу да се оправда пред собом, осећао је. Погледа зато око себе. Старци? Буге? Јок! Јок! Окретао се још неко време, онда приђе групици омладинаца који су се сунчали:

— Видјесте ли како утече, пашче? А?

— Ко? — зачудише се они.

— Паве из Буквика.

— Не, нисмо видели!

— Не знамо га!

— Свеједно, пашче је то, није он цабе из Буквика.

— А што, друже?

— Кажем ја њему, онако говорили ми о овом и оном: три државе не могу да стану пред нашу омладину, а он мени као нож међу ребра — лажеш. Ништа ја, не осврћем се, него осталима, али и њему, све полако и даље разлажем. Ако, велим у себи, лаже он. Била, бива, велим, аустријска држава, понајвећа. Инцилијери долазили, свилене чадоре разавињали, на мојој баш ливади, поред оне суве сад букве, конзерву јели и мјерили. Ја им оне шарене штанге држао. Да усалим коју крајцару. А они, није да нису ућени људи — све швапски говорили — ништа хи не разумјеш. Па? Ја држао штангу, ко и да нијесам. Опши како и дошши. Утом и зарати, ћесар пропада, шта да вам прићам, бивша Југославија настала, краљ зацари.

Прође неко вријеме, кад јопет дошли инцилијери — мјере. Све тачно у длаку куд и Швабо, иако се одономад ни Тиња ни Мајевица нијесу с мјеста помјериле. И њима сам шарену штангу држао. Ућени: нашки гово-

раху међу собом, али јопет ништа хи не разумјеш. — Но и они одоше.

Бекам ја шта ће да се деси: Прође љето. Два. И још једно. Ништа. Ријешим ја да дустим још неко вријеме да прође. Хајд, пролази, дозвољавам. Прође и свих десет, вала. Ништа. То јест, зарати изнова, краљ побјеже, поста нова држава Ендеха, како су је неки звали, ћули сте, ваљада, и за њу. Смири се, али ко санћин. Јер вам букну рат посред мира. И усред тог белаја — поново инцилијери.

»Добар дан!«

Сасвим мирно питање постављају. Јопет мјере. Видим ја, добро бити неће. Али Смајо не хће, овим, ни питању да држи. Јок. Не привари ме нико више. А и досадило ћекати да се нешто деси.

— Шта? — упиташе омладинци.

— Пруга, другови. Пруга. Три пута мјерили људи. Не било. Али наста слобода, ово што ви кажете република. Све гупа. Кад имаш, нико не узима — кад немаш, опћина — даје. Сву нас зиму република хранила, ћаст њој. А пролетос — и јопет инцилијери са штангама. Неки се и препадоше. Али не ја. Они поћеше да говоре: Штанге знаће јопет рат. Заратиће! Али гаје бих ја тако што. С покојним другом Ахмедом, лака му земља, био сам као с братом. Ђули сте за њега. Херој, у друговима погинуо 41. Помислим: треба тим што о рату говоре заћепити губицу. Но махни: нека хи! Шта су ријећи? Хава, зрак. Неће они никог демоларизијерати. Још могу да користе. Од урока. Грања и друге изразне ријећи — помажу. Веле старци. И тако. Не прође хефта — добосте ви. А ево, тек прође љето низбрао, и већ се, ето, возам од куће па до Брћког. Не мере ћојек на почетку знати што и на крају, не мере па да је кургуза. Али ипак нијесам ја говорио да неће бити пећи, нијесам ли се сабахајле провозао? Куд би, дакъем? Возао сам се њоме, што но ријећ возао, вуће — милина. И зато, не разумијем оно пашће, Паву, што каже да сам неверник. Зар ја? Шта ту има да се вјерује кад се све лијепо види, и дим и тоћак и пролажење. И жишка ме опекала, ево овдаје. Хајд па не вјеруј! Пашће једно! Да ме нијесу раставили, показао би му ја ко сам. Јер, не да Смајо на се. Разумјете ли? Ако је ко и био, није више.

1946.

НА ДРИНСКОЈ БРАНИ

С торња жичаре на обронку Блашке Њиве, што се сурвава ка реци, отворио се циновски котао налик на фантастично увеличан снимак левка експлозије, сачуване заувек у њеном магновењу. Ниво тог сувог дока налази се двадесет и пет метара испод многоводне и жучно зелене Дрине, што се намрешкала под ударцима церског ветра, који носи мирис снега и ретко прамење пришића. Дно амфитеатралне провалије чини се да цвокоће, превучено слојем шкриљца љубичасто и отровно плавог. Наслоњен боком на усечену обалу, бедем загата је својим страшним челично-бетонским лактом, после две и по године жилаве борбе, ипак успео да одгурне у страну дивљу матицу набијену мишићавим вировима и лудим ковитаљима. Инжењери су очекивали да ће се тад река пропети, захуктати, преплавити обронке Дивича и допрети до Јерининих кула на босанској страни. Преварили су се. Јесте. Дрина је загргољала за тренутак, постала зеленија, али није се подигла ни за милиметар. Као да загата није ни било. Али радници који су љуштали шкриљац с ове стране бедема чули су како отуда, иза зида, са дна Дрине допире звук који је подсећао на шкргут и шкрипу зуба. Као да се стидела да призна свој пораз, она је зарила нокте у дроб свог дна и стењући и грчећи се, распарала утробу, и шкрипећи зубима и стењући, сама подигла, понела и изнела низводно тоне и тоне муља, шљунка, дебеле слојеве шкриљца, огромно комађе кречних стена. Али је остала иста, неувећане равине. Као да јој понос није дао да се понаша како би се у таквој прилици понеле све реке. Зар њој, њој да

белосветски неимари и дунђери кажу: »Одбиј, дер, часком у страну«? Никад порасла нивоа, она сад заплускује загат као да јој је то одвајкада обала и протиче дуж њега, рекао би, мирније, мада је очигледно уврећена и дубоко рањена. Али бол свој подноси и добро се држи; заплускује га невиним таласићима: протиче с наивним изгледом обичних река. И само је жучљива боја издаје. Али нека напон струје макар мало ослаби и не напоји довољно мамутску пумпу и — ево је. У истом часу израња с разних и најнеочекиванијих страна, нападајући најнезаштићенија места, и избија кроз канале које је тајно прокопала светлауцајући зелена, палацајући опасно, препредена, грозно лукава, подла, змијски хипнотична, непријатељска, отровна, ледена.

Има људи који мисле да Дрина и није обична, беловесна река. Предуто су је гонили да буде граница и тече између обала на којима се подједнако лепо и исто говори. Силом топуза њене су обале постале рубови дубоког ожиљка, и Дрина је морала дуго да тече кроз кањон живе ране на јединственом јужнословенском телу. Предуто је она отицала између тих наметаних а ипак ненаметнутих граница да не би примила нешто и од овољудске гордости и смисла за слободу.

Можда још узбуђен виђеним, не могу да се довољно умирим за чланак какав би требало написати, па причам о Дрини место о делима људи који су је савладали. Можда. Али не измишљам ништа. Говорећи о тешкој борби Дрине против градитеља, Дрине која није схватила да су они дошли да је опламене, извуку из таме, просветле и учине лакшом себи и другима, ја причам већ о њима, инжењерима и радницима, о Сими Милошевићу, директору градилишта, о секретару партијског бироа Љуби Муњесу. Но пишући пуну истину о снази и упорности противника, не палим ли већ прву салву у част победника?

Знали су инжењери да Дрину неће загатити без муке. Знали су и радници да ће им танке и мишићаве ноге клецати од напора под тешким траверзама које преносе, да ће им снагу сатирати бетон који даноноћно мешају и оно стално превртање пуних вагонета у дашчане форме ламела, али су знали да три смене неће престати да дају све снаге које имају закону ове земље.

На данас блањавом и лапавичном дну оријашког

лонца, они су свесни да их од подмукле воде одваја само неколико метара гата и да се речне масе котрљају више од десетину метара изнад њихових глава, али они мирно а брзо припремају подлогу за ламелу број 1. Број 2 су извукли из темеља, док су ламеле 3 и 4 већ досегле потребну висину.

Децембар је стегао, мраз је љут, а Крека је сад баш нашаа да им краде струју. И њој се жури да оствари свој план. Али те сијалице што се гасе и светломрцаво пале, пумпе што сишљиво шићу без наде да извукну и пребаце кубике воде која надлази и по којој се шљапка све гласније, сигнали су опасности што прети да у једном сату уништи вишемесечне напоре. Ватре од тупих тесарских блања горе разбацане и не дозивају узалуд у сећање биваке и војничке логоре. Ти су радници више ратници и та је градња више рат неголи рад. То је ратовање са тешкоћама, крвавим тешкоћама а цича је притисла тела и ударенила руке. Уље се скопчаило у осовинама машинским, ротори цвиле, замајници јече а ланци дизалице који се сударају над главама одају муклаји и кртији звук. У три се смене ту носе људи с недостатком машина или с машинама којима нису сасвим овладали, носе се са камјонима који се кваре брже но што је предвиђено да ће се покварити, ко је предвиђао да ће осовине тешких цемсова, макова и бисинга пуцати као иверје у цомбама излоканих друмова и пада осталих још од Турака, носе се са храном која није добра, ни укусна, ни свима сасвим, баш сасвим сита, са стамбеним неприликама, са заосталошћу једног дела људи, с њиховим мамурним укусом за ракију, с ракијском паром која их баца у гуче.

Главни инжењер проводи по 16 сати на терену и увек је тамо где треба. Увек учтив, с неким и њему самом необичним одушевљењем које држи на узди, па му се због тога чешће но што би хтео отима она његова узречца: »Али, молићу вас, молићу лепо!« остала ко зна откуд да стонира у тој дивљини пред уклеп-тенном реком у процепу брда, пред људима са ручердама ширим од лопате кубикаша. Ни директора нисам чуо да виче. Плав је и изгледао би као човек који се стиди кад не би гледао тако страшно стрљиво и проишљиво. Али нећу о њима да говорим, они руководе. Хоћу о асу кесонаца Пери Колаковићу и бригадиру Савићу. Дај им

посао па легни на оба ува — бринути не мораш! Хоћу о тесарима дошлим са Каблара, људима дурашним, поузда-ним и вештим. Но њихову групу, познату под именом »Апра«, надмашћује понекад Ласлова бригада, састављена од запањујуће способних тесара, смелих гњураца и, устреба ли, бетонираца, па чак и машинаца. Не бих да заборавам Тодора Лазића, који се квалификовао ту на градилишту темељито изучивши бетонирање, али и минерство и ископ. Тај смели младић данас каже: »Сви су послови моји« и не претерује. Није мален број људи чије се име про-чуло ту и далеко одавде, зрачећи постојаном, жуљеви-том славом стваралаца. О њима бих хтео да пишем. Но зато би требало разговарати с њима дуго и озбиљно, у више наврата разговарати интимно, јер то су људи какви ћемо можда и ми једном бити. Али они су увек запослени. Трајко Крстић у лабораторији испитује ква-литет бетона, а његов занос не може да се исцрпи ни после десет сати анализа. С неутрошћивим жаром он активистички ради у партијској организацији и због тога посла, који сваки даном за њега постаје све обимнији, напустио је вечерњу гимназију, чнји је први разред по-чео да похађа, али не престаје да код куће учи. Ни то му није доста. Кад не може више, напише песму само да би отворио нов вентил својој нагомиланој енергији што жуди да се сва ослободи за дело које се гради ту пред његовим очима, стално задивљеним и светлим. Не пише он песму знањем, запетама и тачкама, него голим талентом, каже он, и не пише је да би је штампао, већ тако, да још нешто уради и да. Прочитао ми је неколико својих песама. Далеко занимљивији од свег су његови мотиви, увек градитељски.

Али не могу се, на жалост, данас задржати ни са једним од људи које ту срећем, ма колико то желео, не могу да продужим разговор с бетонирцем Илијом, који одлази на посао, ни са људима из Ђиракове бри-гаде, која се, увек мобилна, баца тамо где је најтеже, ни са машинистима који носе 60 посто терега гради-лишта, ни са Жарком Марковићем, стубом машинаца. Но не могу да, макар и узгред, не споменем Жикку Сте-ванчевића, радника-конструктора, по чијим се напртима већ серијски производе направе за перioniцу шљунка. Ако такозвана мала механизација не задаје више гла-вобоље, ако је нико не осећа ни да постоји, то није што

не обавља све своје сложене послове, него што их врши неосетно, као организам који заболи и за чије постојање сазнаш тек кад га зло скопа. Ако је то тако са малом механизацијом, заслуга је Стеванчевића Жике. Али и њему остаје снаге напретек, и баш је недавно довршио, радећи у часовима отетим сну, малин-чекићар који ће скинути с дневног реда питања недостатка песка и ослободити све камионе који га засад довозе из далека. Ни Жика ни његови другови нису бучни.

Много је таквих. На брани раде стотине и стотине дивних људи, ударника по не зна се више који пут, несебичних људи који су идеале ове револуције учинили најсвојидим и најличнијим уверењем и погледом на живот и свет. Много је таквих, али могу ли се не споменути, без обзира на простор, оних пет стотина бригадира комуниста и фронтоваца који су се одазвали позиву Партије и дошли да помогну довршењу овогодишњег плана рада на кључним објектима и, залажући се својски, дали за два месеца 350 000 норма-часова?

Управо су их испраћали кад сам стигао.

Сала синдикалног дома налази се у простој бараци. На зидовима од дасака — слике чланова Политбироа украшене боровим гранчицама, а око стубова — типизирани бандероле од креп-папира, црвене и државне заставице од хартије. Као све такве сале по нашим градилиштима, и ова има смешно плитку бину са завесама од ружичастог, лепршавог платна. Као и свуда у таквим салама, људи седе на хоклицама и грубо рендисаним клупама, а на поду, блатном у то доба, на све стране леже изгажени поцрнели пикавци. У говорима одржаним у част одааска комуниста и фронтоваца из Београда, Земунa и Алибунара није речено ништа што се у сличним приликама код нас не чује, чак су и инфлексције говорника биле подједнако искрене и узбуђене као што је и пљесак био дуг и знан, као што је и скандирање било одушевљено и слушано. Програм који је извела група културника састојао се, поред народних и хорских песама, од стихова који, упркос стандарности, нису изгубили свежину, иако су их сви присутни чули досад на скоро свакој од таквих приредби. Знам, има људи којима све то може личити на неинвентивни, помало већ досадни ритуал, можда и сам спадам у такве, али кад је рецитатор почео да аматерски неспретно и лажно говори *Гроб у жити* или *На Газимес-*

тану или *Разговор сељака са страним новинаром*, жути пегави младић испред мене који је догле крицао орахе, окрећући их у устима неким ситним веверичјим покретима усана и руку, прекинуо је нагло крицање и жвакање и, полуотворених уста, укочен наједном, предао се слушању. Баш зато што му је то било познато. Можете рећи да је у том случају дејствовао већ израбени условни рефлекс, мени је свеједно: жути, пегави младић престао је да крика орахе, одслушао рецитацију врло пажљиво, и на крају пљескао силовитије од осталих крај њега.

Сат и по касније, враћајући се с бране, слушао сам инжењера који ми је говорио да су имали да, поред осталог, воде и тешку борбу с ракијашима, али да су већ на путу да ликвидирају пијанчење не само на радилишту и у Зворнику него и у читавом срезу. Говорио ми је то у часу кад смо улазили у бараку ресторана. Омах с улаза сам приметио жутог, пегавог младића. Одлепио се баш у том часу од келнераја и замахнуо руком да удари. Кроз мирис љуте ракије и присутног вина којим су одисали нечисти флекави стољаци и масни патос, кроз дим јевтиног дувана и иритирајући свирани шлагере, севнуле су псовке и почеле тупо да одзвањају песнице и шаке по главама и грудима људи који су се дигли да развајају посвабане, но убрзо, и сами ударени, стали су да ударају не знајући зашто и због чега су се, ето, почели да бију. Из густе масе, виђен с леђа како се код келнераја трзаво миче, из тог клупка грчевитих покрета одједном излете човек нагло као метак и, савијен у готово затворен лук, откотрља се као заопшијан точак, према вратима. За њим су се ступшила двојица, сустигла га и...

... свет је покуљао напоље, ресторан се брзо празнио. Келнери, који су догле стајали равнодушно, сад су очајнички витлали и хватали бегунце задржавајући понеке од њих.

— Плати рачун! — викали су за гостима који су се губили.

— Сам луд да страдам!

— Прво плати, па ако хоћеш иди до Бавола.

— Увек је тако. Ми келнери страдамо. Ударац по глави мање боли него ударац по цепу! — вајкао се после келнер, који је, ставивши ногу на празну столицу, дигао ногувицу и стао да се чеше по цеваници с маљама које

су расле у чуперцима. Гост који је поручивао вечеру, баци кос, равнодушан поглед на његову срозану жуту чаралу, на ципелу без сјаја, и рече ненаглашено и споро:

— Прво, не чеши се ту. Друго, цигерицу с макаронама и салату од купуса. А што се онога тиче, сам си крив. Опијеш људе да би им први пут наплатио сваку чашицу. Пусте, и сам сам келнерисао...

Зашто то причам? Те повремене туче које ту изазивају десеторица увек истих кавгаџија нису ми неразумљиве кад знам да ракија има 20 гради и да је пљива летос родила као никад. У мензи се не точи пиће. Исти људи долазе у ресторан да у алкохолу набу одушке за неутрошену снагу, да их ракија смлави. На две и по хиљаде радника, нема их више од стотину таквих — кажу келнери. Није то много за овај свет грубих мушкараца, огрубелих још више у пустоши далеко од цивилизације и свега што чини живот лакшим и уљубује људе. На таквим радилиштима нема жена. Пар оксигенираних девојака које пред мрак долепшају из Зворника овамо, можда би теле да се удаду за каквог кесонца, тесара, бетонџија, за неког од радника који зарађују по 20 000 и 30 000 месечно. Али ови се, опет, из принципа неће да жене таквим девојкама лакираних ноктију. Других ту нема. И зар је чудо што онда покаткад кришом дође до дружбијих споразума.

Било би чудније да је све зло и сав порок већ нестало. Чудио бих се да педесет-шездесет гостију није искористило гужву у ресторану и побегло не плативши рачуне, као што бих се чудио кад их сутрадан келнери не би наплатили.

Ова револуција још ствара себи основне услове за решење својих задатака, у које спадају и проблеми преваспитања људи. Бурна и силовита изградња у току, која је један од тих предуслова, мењајући убрзано лик пејзажа, морала је, да би га променила, да ишчупа из гла и људе зарасле у прастаре навике и да их завигла и расеје широм свог простора и спусти их на кључне објекте, како се то каже, да би, и такви какве их је затекла и понела, градили социјализам. Њихов морал и њихови рефлексии још су предсолунски, предкумановски и, ако хоћете, предкосовски, њихове су душе још ситносопственичке, а навике, комплексирани рајетинском смерношћу, понекад проваљују прубијански бахато и див-

ље. Они још верују да и сад »новац врти што бургија неће« и да се сваки посао свршава кад се зна за »конап-канап — бели миш«. Они мисле о себи да су рачунски људи: »Добро плати, па ћу с ана Дрине камен зубима вадити«. То су на свој начин разложни људи, али и кад су најтрезнији, чине се нахерени као качкет манушки искривљен на око.

Хоће ли им требати много времена да се увере да су престале да важе пословице које знају? Зависи. Нема мало примера који би могли да убеди да су две-три године рада у котлу једног од социјалистичких градилишта у стању да претворе такве душице и јадике у осветљене градитеље. Има, истина, и доста примера који би могли да докажу да душа има седамдесет и седам кожа које је немогуће све свући. Судићи на основу тих других примера, људи су дати непромењиви, једном заувек такви какве их је створило поднебље и друштво и историја. Не спадам у оне који би сопствену невештину убеђивања хтели да оправдају разложима те подврсте, но чини ми се искувише очигледним да би се инсистирало на аксиому: само од способности агитатора да диференцирано прилази људима који нису никад исти и кад су најсличнији, зависи њихов агитаторски успех. И зато је много примера. Упркос свим 177 кожа.

Комунисти дају све од себе и то је природно, комунисти су. Природно је залагање фронтваца, који хоће да подигну земљу коју воле, фронтовци су. И једни и други далековиднији су неоспорно од оног рибеџина с белим трепавицама као у телета, с огромним очима што му се пијано котрљају у дупљама као две нечујне билијарске кугле. Пред њим је скоро празан литрењак љуте. Кад испије и последњу чапу, отићи ће да одспава до сутра. Данас је одрмбао две и по норме. Једну је зараду појео, другу — попио, »а кад се од шест полунорми саставе на крају недеље три целе наднице, даћу их тамо једној у Зворнику, женче и по, Муневера се, јадница, зове«.

И шта? Објективно, и тај гради социјализам. Гради га и онај пегави момчић који је крцкао орахе док је говорио главни инжењер и крцкао орахе док је говорио секретар бироа у кожном капуту и с кожним качкетом у руди, а престао да их крцка кад је рецитатор, машући несинхронизовано рукама, стао да казује, репимо,

Гроб у житу. Једног ће дана и онај цин с белим трепавицама доћи на приредбу и почети друкчије да троши снагу, која му је, како рече други неко, «од силине, а не од јектике ономад ударила на уста. Колико чапа једна. Али пуна крви». И доћи ће и онај сељак који је попреко нагучао на уши стару измапћену шајкачу и сад седи сам на брвнима крај улаза у мензу и глонка суву проју и хладни посни пасуљ из грнета, јер му је жао да оједном да све бонове и 1300 динара у готову за храну. Још је недавно сањарио о присојној њивици коју би могао да купи више села, ако заштеди толико и толико десетина хиљада. Ради тек шест месеци. Али његов друг из бригаде тврди да ће се и тај од идућег месеца хранити у мензи. Обећао му је. Њиву из сна однела је Дрина. За годину ће, можда, и он отићи на приредбу и можда му се неће учинити предуга, иако ће седети на рубу клупе. Можда ће једном поћи на какав курс. Али сигурно неће још дуго радити у мокрим нештављеним опанцима и чувати ко зна зашто гумене цизме које је добио. Можда. Али да ће се за годину «фалификовати», па ће га хвалити и други и новине, а и зарада ће му бити већа, то је сигурно. Треба бити стрпљив. Понекад је лакше загатити Дрину но схватити шта се све променило у земљи, зашто се сад друкчије ради и зашто и шта то он ту ради. Живи, живи дух наших дедова. То певамо. А то је донекле и жалосно и тачно. Свеједно. Тако је. Савладати тај дух дедова који живи, живи и у смислу који не радује и који је излипан, то је задатак друге битке на Дрини.

Двоструке битке.

Из првог отвореног бунара загага друге фазе излази ронац. Руке су му црвене као малине, а лице као да му је попрскано црвеним мастилом. То је од прејаког притиска воде на периферне крвне судове, објашњавају ми, и брзо пролази. Свакако је и од хладноће то црвенило. Вода је хладна, ваздух хладан — руке најезене. Шта креће тог ронца да сиђе на дно и склања камење шире од цеви мамутске пумпе? Динари? Не. Комунистичка свест? Он није још комуниста. Па шта онда? Дисциплина? Не. Нико га не гони да буде ронац, бар не кад је тако хладно. Усталом, он је тесар. Љубав за посао на дну реке? Ни то. Па шта онда?

— Не знам! — каже. — Баво га зна — додаје поми-

љиво и стаје на прву пречагу лествице. На врат му причвршћују лопту ронилачког шлема, он нестаје у води, по којој се почиње равномерно да шире концентрични мехурасти кругови.

Кад је по други пут изишао и кад су му скинули шлем и рукавице, дихнуо је у руке боје малине:

— Кад све то буде готово и електрана крене...

Застаде и загледа се у Блашке Њиве, по чијим се падинама већ нахватао снег. Поћута неко време дишући дубоко и онда рече суздржљиво, и замишљено као да продужује разговор прекинут раније.

— Не знам, али чини ми се да ћу тад место значке понети уштрафљене на прсима све сијалице које ће ова мрачна вода упалити.

— Мрачна?

— На дну је, мислим, мрачна.

— Знаш ли шта значи милион двеста хиљада киловат-часова? — питао ме је касније проседи радник крај мешалице.

— То је — настави — као да милион двеста хиљада црнаца раде добровољно за ову државу. Леб не ишту, текстил им не треба, ни додатак за децу, ни бонови. Чак ни стан. Па ни Миласав не треба да их држи у строгости. Довољна ће за то бити два-три машиниста-електричара. Биће то правда и уживање једно. Шта кажеш, кад би нешто свуда на земљи постојале само такве колоније, електричне. Она електрика, зими греје, лети хлади, ради све што јој се нареди, а буну на човека никад не диже! А кад се направе све централе на Дрини и притокама њеним, вредеће нам оне више но Енглеској што је вредела Индија, док јој је вредела. Јесте, ми српску Индију ту освајамо, али не да тлачимо и робимо људе, него боље да је свуда где далековод стигне и не стигне.

Проседи радник свакако је на неки начин комуниста. Зна и да сањари. Из Кормана је, канда, срез моравски. Синдикалист је од двадесет и четврте, радник одувек. Заувек ратник, вели, свуда на свим раскршћима на којима се бије бој против заосталости турских дрмова, јавашлука, рђавог живота, грубијанства, незнања и свега што нас мори као Косово, а није као Косово славно. Све што треба савладати.

На пробе долази тачно као и на рад. У хору пева други бас.

1951.

10*

ФРАГМЕНТИ О ЈЕДНОЈ ФОТОГРАФИЈИ КОЈА СЕ НЕ МОЖЕ ИЗГУБИТИ

Народни херој Крсто Бајић, млад, таман и витак, имао је лак осмех, брз као метак. У жељи да буде »какав треба бити«, навикао се да хумором без жаока покрива своја узбуђења и да смехом зауставља изливе своје осећајности.

Једном му је само осмех закаснио.

Почео је изненада да ми прича о Титу с љубављу која је расла, надолазећи из дубина младости, у таласима, разгоревајући се све више, светла, снажна, чиста. Приповедао је о доласку Ловћенског батаљона у Рудо 1941. и о Титовом говору пред постројеном Првом пролетерском. Тек формирана бригада примила је тог дана заставу »црвену, лијепу, са српом и чекићем«.

Крсто је памтио готово све Титове речи, али овог пута покушавао је да дозове и његов глас, његове акценте. Није му успевало. Онерасположи се. Одједном сину. »Сад ћеш га видјети«, рече отварајући црну, кожну торбицу. »Снимио сам га за вријеме Пете«. Замагљене очи блеснуле су изнова и он ми с нескривеним поносом показа већ мало избледелу, не нарочито вешто снимљену аматерску слику, коју сам отад имао прилике често да гледам, али увек из његове руке.

Фотографију је показивао и мени и свима у бригади, кад год би му је ко затражио, увек, у маршу, на одмору. Покретом руке, који би почињао свечано, отварао је своју црну кожну торбицу са шапирографисаним главама историје СКП(б), бомбом, оловком, меци-

ма и другим партијским материјалом. Да неутралише свечаност покрета руке којом би се машао торбице, насмешио би се као да је хтео да даде на знање да патетици нема места у војсци, да му је и самом она необично смешна јер »ми смо партизани, а не Вертери«. С тим осмехом као малим појасом за спасавање пред патосом којим су природно, као бродови по мору, пловили они ослободилачки дани, он би продужио своју игру стидаљиве и скромне жмурке са собом и нама. »Не дам је из руке«, говорио је гледајући слику Тита. На што би отпочела вицкаста паљба којом бисмо му ми пребацивали себичност. А он је, смешећи се, одвраћао: »Држи се линије. Она тражи да сатремо Немце, а не да укинемо приватну својину«. Његовом подсмешљивом осмеху упркос, плануле би обавезне оптужбе на рабош малограђанских заостатака и ситносопственичких навика...

Али он је брзо одговарао: »Пусти! Читам те кроз«. И смејући се гласно продужавао: »Шта мислиш, да је слика твоја, да ли би ми је дао у руке? Не. Зашто? Јер ја бих ти је украо. Бих, части ми! И пре бих млад дезертирао само да ти је не вратим!«

Рођен у Беранама, погинуо је на Јеловој гори. Да ли се сачувала та фотографија коју је свима показивао не дајући је ником у руке. Можда ће неко рећи: игра. Али он би је богу украо, да нешто није била његова! Ми смо му веровали. За њу би млад дезертирао.

Каже се: млад умрети. Он је управо на то и мислио говорећи друго. Али особеност његовог стила »антипатетичног хумора« захтевала је замену великих речи малим, свакодневним речима, од којих човек »не омекиша као блаато или тужни Вертер, стопут у дан«. И он се смешио као иза каквог оклопа, смејао се и кикотао стопут у дан презирући опасност, супериорно храбар, духовит и у најтежим ситуацијама, а иза све те »хладнокрвности и пословности« горела је његова љубав према »домовини какву ћемо подићи«, љубав према другима, Партији и она силна љубав и дивљење према Титу, који је у његовим очима био »лик домовине каква ће бити«.

Кад год сам отад из иностранства мислио на Југославију, пред очи би ми искрсао Крсто Бајић загладан у своју фотографију Тита из пете офанзиве, загладан у »домовину каква ће бити«.

Тито је стајао прав на слици. Преко рамена му је овлаш био пребачен шињел, испод кога се назирао тамнији копоран с киншом од парабелума. Умно и благо гледале су светле очи, а меки осмех подвлачио је херојски склад његових оштрих прста, дајући целом његовом лику ненаметљиво спокојни израз одважности и одлучности човека који зна шта хоће, и хоће то што зна да се мора и може, па макар изгледало и немогуће...

А побем ли Југославијом претвореном од ратишта у градилиште, куда год да макнем оком, низ страну, низ ледину или улицу, сретћу име Тита на творницама, на задружним домовима, на летицама изнад винограда и видећу његов лик у сваком пејзажу пуном радне вреве и журбе трудбеника, у песми што се диже над тешкоћама.

Давно је укинута равнодушност између пејзажа и човека. Али пејзаж је код нас престао да буде Амијелово сасвим приватно »стање душе« и постао — стање слободе. Пејзаж код нас, то су стрми успони на дијаграму остварења Петолетке. Не може се проћи ниједним нашим крајем, ниједним годишњим добом а да се не сусретну бригаде омладине или фронтоваца наднетих над земљом коју преображавају. Пејзаж, то је тај рад слободе који мења крајеве и људе. Тамо се гради мост. Ту цеста. Онда фабрика. Десно хидроцентрала. Лево задружни дом. Овде брана. Пејзаж, то је вечно ведро небо у прегалачкој души комуниста. За годину, за пет година ту ће бити град а тамо у пољу језеро, а од оног брда остаће само врх са јелама, као у језеру мало острво за теферич. Пејзаж, то је попрште, траг који човек оставља на земљи, стваралачко надживљавање човека — човековим делом. Он је предмет заноса и снова, глина која постаје тело маште, лепше од ње, неутољива жеља слободних људи са срећним и радним животом.

На пример. Шта је био Сталаћ? Мала изгубљена раскрсница на прашњавим падама Србије. Са нахереном механом на друму, са пачићима и прасићима у домбама, с три црна шиндрана крова и неколико вијугавих ограда од врљике. Али механа...

Убеш и запахне те с пања пред прагом мирис слојањене јагњетине, а с прага прокисла пљивовица. А кад ти се очи навикну на мрак без хладовине, видећеш момка како поливајући пробушеном кантом лењо прави мокре осмице по прљавом поду и гледаћеш газду за келнерајем

и његове црне хајдучке очи утонуле у тамно сало које га наочиглед осваја. Прекопута механе, одмах над падом, дизале су се косе брда на чијем су врху тамо, над самом Моравом, стајали камени костури куле Тодора од Сталаћа. Али брдо покривено цбуњем дрена и купина, бусењем маслачка и ретком стежом, затварало је изглед на варошицу која се тамо иза окуке није ни разликовала од ма ког нашег странпутног села. То брдо и та кафана са спарушеним ратлацима и две сите муве под стакленим звоном на тезги, то брдо и та механа са газдиним хајдучким очима утонулим у тешко и тврдо сало, стоје ту одвајкада, памтећи турско и полутурско време, дахије и Милоја Бака, кнежеве и краљеве. Швабе и Мабаре, Фердинандове, Борисове и Јоландине Бугаре. Краља Петра и Пашића. Александра и Перу Живковића, краљеве и кнежеве, епископе, фанаријоте и Србе, немачког окружног начелника Новаковића, Недаћеве и Дражине војводе и Љотићеве просветаре.

Таквог сам друмског механцију затекао и у лето 1945. у Сталаћу. Истог товног кафецију, »племича српског« с хајдучким очима, за истим келнерајем, с истим момком који стотинама година већ пише водом по прљавом поду положене осмице, које су математски знак за бескрајне величине, за вечност.

Али та вечност је прошла. Одзвонило је њој још исте 1945. године, а онај који је повукао то звоно био је Тито и слобода која је извојевана под његовом командом.

Титово име било је прво што сам видео кад сам стигао у Сталаћ овог пролећа. Модерна железничка станица с подвожњакком и пролазима испод нивоа, с каменим пероном, с великом и лепом зградом станице заменили су блато и прашину и рабатне зграде ругобне прошлости. Проветрени и чисти ресторан не мирише на цибру. У њему хитри келнери служе хлеб у салветама од папира, тако хигијенским да би и манијакални чистунац одустао да убоде виљушку у столњак.

А пада сад мирише на бензин. Није ни излокана, иако се лево и десно од ње протеже велико градилиште. У сумраку који се хвата пројцира се према небу, још светлом, тамни обрис Тодорове куле, али брдо је пробијено, издубљено као корито, а доње косе су местимично изравнате тако да се на добијеним заравнима већ дижу

помоћне зграде за велику фабрику недалеко од станице. Нахерене механе је нестало, а на њено место је израсла велика вишеспратница, у једноставном али складном стилу који карактерише грађевине наше прве Петолетке.

Тама се згушњавала, над радним местима синуле су велике сијалице и рефлектори. Ускоро је иза гајића букнула висока вагра од суварака, зачула се хармоника, а дубоки мушки глас запевао је сетно.

*Косо моја, боровино густа,
с које ћеш се разделити стране,
Ја л' на левоу — на Илићу равну,
ја л' на десну — Сарајеву граду,
Сарајево чека партизане.
Дано, Стано, Јано,
јој љута рано.*

Кроз мрак минуше, једно уз друго, младић и девојка. Сеоски момак гурао је левом руком точак, а десном је обрлао девојку, која обори главу кад крај њих протутња камион с упаљеним фаровима. Момак добаци неколико веселих речи шоферу. Да скрене пажњу на себе, да се похвали.

Била је мека, бела пролетња ноћ с месечином, која се дизала с Мораве заједно са слатким мирисом ресастих врба. Али отуда, од Крушевца, брујао је авион: две црвене светлости под крилима и једна зелена под крмом летеле су опрезно између безбројних звезди, као да су пазиле да их не закаче и не оборе.

Два сељака пробоше говорећи о киши. Мишеви ће појести жито не буде ли је за петнаест дана, говорио је ситни, дубоким црним гласом. С радилишта одјекну сирена. Нова смена је похрлила из гајића на посао.

Имам пријатеља, стопостотног Београђанина. И дед и отац робени су му у граду. Код нас обично треба много мање времена да се заборави да нам је неко у породици орао. Професија мог пријатеља нема никакве везе са селом ни с метеорологијом.

Али, сав блистав, улетео је пре неки дан мени у собу отресајући капањце кише с косе.

— Падају брилијанти!

Ликовоа је као да је председник неке велике сељачке радне задруге у Банату, а земље нема ни у — сак-

сији. Станује на петом спрату једне куће с каменим дво-риштем, и никад није разликовао плаћан од липе.

— Не! — одговара. — Пре рата нисам се радовао киши!

Покварила би му утакмицу.

Свеже је. Киша коси, а ми пијемо врућ чај од липе крај отвореног прозора и гледамо људе и жене како, заклањајући рукама главе, јуре низ улицу. Једна девојка у црвеном огртачу од провидне материје скинула је ципеле и босонога газии барице кикоћући се сама. Али њене ружичасте пете и меки табани брзо нестају. На улицу избијају деца с лабицама од новина.

— Због чега се не бих радовао киши? — одговара ми питањем. — Шта се код мене променило? Ништа. Исти нос, исто све. Душа? Баво га знао!

И пре рата је радио и сада ради. Уопште, каква су то питања? Пре рата људи су мислили од пете до главе, од Звездаре до Кошутњака. А сад је човек већи. Његове се мисли крећу од Бевбелје до Соче.

Првени, бира шаљиве речи. Избегава велике, једине којима би могао изразити оно што осећа. И опет одговара — питањем: »Можда смо сви сад робаци?«

»Претерујем? Да. Пре није било тако, али сад фамилија ми — песнаест милиона. И сељак ми дође својта. Коначно, није ли и он трудбеник? То је отуда«, наставља он, »што сем крвне везе, постоји исто толико јака веза по раду, по плану, по животу. Како се оно у граматичи говори? Слагање у роду, броју и падежу? И онда, зар је чудо што ме радује радост нашег сељака, кад сам и ја... тј. ја нисам сељак, али сам трудбеник обухваћен истим планом. Како да кажем. Заједница.«

Мој пријатељ није говорник. Док је тражио речи муцајући, ја сам се сетно сељанке у грузанском јелеку. Дошла је да види Први мај у Београду, а није више била млада. Лице јој било тврдо, ситно и љуто као главица бука. Пришао сам јој после концерта на Булевару Црвене армије. Питала ме је одакле сам, а после смо почели да разговарамо. Највише су јој се допали, од свега што је видела, камиони, они наши, и велики и мали. »Мали, али возе, синко, ништа их није брига што су тако ократки спреда.«

У поверењу ми је рекла да се и прекрстила у страху да им се што не деси у пролазу поред трибине. »Тамо је

стајао Тито и пуно света, па не би било ред да се пред њима обрукамо».

Пре рата нисмо производили камионе. А и да смо их правили, ми не бисмо за њих осећали оно што осећамо за ове. Најмање би ова средовечна Гружанка бајала да се мотори не обрукају пред Титом.

Једна је вечност прошла. Нова је настала. Људи из града радују се киши. Људи са села поносе се камионима које праве радници из града. То је ново у човеку и земљи коју изграђујемо. То ново може се изразити именом које као садржатељ значи и пејзаж што се преображава, и преображеног човека радом у слободи. То је име које се среће свуд у Југославији, име које је Југославија — то је Тито.

Тито с фотографије која је нестала можда са Крстом Бајићем, али није изгубљена као ни његова младост. Лик Тита из Петолетке исти је као из пете офанзиве. То је лик вође народа на путу социјализма — јединој слободи.

1949.

СА РАДИЛИШТА

О ЛИТЕРАТУРИ КАО СИНТЕТИЧНОМ ИЗРАЗУ МЛАДИНСТВА И НЕ САМО ЊЕГА

Лежим. Преврћем се. Дуго. Не могу да заспим. Одустајем. Дижем се. Облачим: кошуљу, панталоне. Тром излазим из баракe у ноћ, јулски сустаљу. Путем ка радилишту, неодређено мислим и не мислим. Једва корачам. Вучем се кроз густиш мрака непрозирног као поразни закључци. Пригушена се зрика расипа низ откосе и смета. Иза мирисног зида врба и топола лево, цеди се блаатњава река: како је не мрзи? Слепи миш пролети вампирски нечујно; погледам без снаге за њим: несносно далеко ротирају недосежне звезде.

Али за окуком се нагло отвара осветљено радилиште. Дречи карбитушама и сијалицама. Лупара агрегатима. Шкртуће мешалицама у подножју скела. Одатле трком пролазе на врх будуће фабричке хале два млада човека. Носе тешки трагач натоварен бетоном.

Гледам их и не гледам, обзирем се, тражим друго, враћам се њима: већ су сасвим горе, неосетљиви, канда, на ту напету топлоту ноћи што, ширећи вене, ствара у листовима громуљице тупог бола. Пресипају житки терет у чеони калуп стуба носача и журно се, као гоњени, враћају низ косе, неограбене даске.

Иза мене је тихо. Ништа се тамо не миче. И грабљивице и звери ћуте, затрпане дубинама; само ти млади људи као завереници против природе, те тишине и ноћи, пењу се, спуштају, носе, дижу, такмиче се, неуморни,

свежи, противприродни. У цепу ми писмо за једног од њих. У истој улици станујемо. Његова мајка ми га даде на поласку, рекла: »Не могу себи да опростим што сам га пустила«. Плакала је. Неутешно. А син?

Ево их опет горе: преврћу трагач, набијају бетон међу оплате, и њихове се силуете, порубљене прекредастим пртама карбитног светла иза њих, одбијају од неба. И док их тако гледам и не гледам, једна ме мисао удара у чело изнутра као да пада капислу бомбе. И нисам избројао до пет, одмах је нечујно експлодирала. Не да убије.

У њеном магновеном сјају било ми је неизазвано али страшно јасно да то, око књижевности тамо, у Београду и другде, споре два још увек супротна осећања и разумевања света, једно патријархално, вековно, природно, где се све сагледава у мировању, и друго, неуморно, но процесуално, увек у покрету као те рекалије треће смене, као ти неприродни младићи, гипки, савитљиви, без ичега коначног.

Устао сам нагло са спржене траве: они први, мислио сам, морају да спутају токове, повежу жилае струјања, савију једрица и спуште сандра у статику обала да би саопштили свет. Искусни су. Не допуштају ничему да им подвали. Пред њиховом се камером кандидат за портретирање мора да умртви, престане да дише: један-два-три-хоп и хвала лепо! Други — то не траже. Њима не сметају неодређености, немогућа претапања, неочекиване везе, и све им је јасно, и најнелогичније и најнемотивисаније, они су наивни.

Истовремено кории сам себе: Зашто о томе? Чему? На радијашту сам због другог. Али истовремено сам одговарао себи: И то спада у друго!

Одговор сам тај чуо по страни од главног тока већ потеклих мисли. Истина, није им сметао да се замишљају објективним и да замишљају како тај објективистићи неко, који сам био ја исто, говори да је невиност младићког доживљаја света једно инфантилно прилагођавање њему из недостатка снаге. Али објективан какав сам био, ја сам у исти мах признавао да борци и грађтељи (а млади људи јесу то ту) ипак улажу више енергије да би саобразили свет свом револуционарном идеалу неголи што је потребно старима да дланом привидно задрже реку што незауостављиво наставља да тече.

И ако бих, и даље у улози тог објективистићег неког,

покушао да распру објасним на један од већ познатих нетачних начина у стилу фрула и саксофон, сеоски пут — ауто-страда, преслица и предоница на електрични погон, сигуран сам да бих код њега — себе, наишао на многи подсмех. И не објективистићи, ја сам и сам досад остајао незадовољен свим таквим, па и непровидније нетачним аргументима. Био сам ипак начисто да такозвани модерни то нису зато што се не возе више трикилометарским воловским колима или зато што се већ служе лајкама које снимају покрете у стотинки секунде (што не значи да не морају да окују, макар за време тог микронског интервала, умртвљени предмет свог интересовања), него зато што се они својим укусом поистовећују с пулсирањем саме животне плазме, што лако и могу да учине, јер, млади, нису још окоштали у тврду схематичност карактера.

Али то је уједно све што сам признавао као релативно тачно. А било је толико питања још, и тако мало задовољавајућих одговора.

Крај мене је прошаа девојка носећи тестије с водом: црвена марама на глави, лепршај сукње, брзи мирис лаког зноја око женствене зањихалости. Нестале.

Карактери: млади људи нису то, бар не, мислио сам у оном школском, уобичајеном смислу те речи. Мада имају особине војника: прилагођивост, која је ратна варка што премоћног увек противника саваљаје изненађењем. Оно једино и омогућује слабијима да, у праведном и правом часу, пребу из повлачења у победнички напад. Од радника, продужавао сам да мислим, младост има потребу за разбокорењем. Није усавршљив само процес производње. Све је. Живот је цео изменљив. Од радних људи, младићство има и оно тако уочљиво разумевање еволуције и њених скоковитих закона: од њих наслеђује и укусу за промене, љубав према несталном и свему што изненађује, према истраживању и открићу, укусу који би био неразумљив да није тог маадоносно акутног смисла за немире и неизвесности, за авантуре интелектуалне колико и друге.

Стајао сам кад сам се исто тако нагло, како ми је уопште све то бивало јасно, упитао: није ли пре обрат-но истина? Нису ли ратници и радници добили на дар своја својства од младих људи? Није ли њихова наклоност према свему пулсирајућем у животу — израз са-

моосећања себе, сав њихов нескочањени конвулзивни живот, дрхтаво несигуран као тек ожадрбљено жарбе, свакако неухваћен у навике које су поражењачко мирње са поразом, живот неспутан обзирима, непомирљив према баналностима свакодневнице, тај живот креативан увек, увек први пут у првом јутру тек насталог света, који треба открити да би се могао усвојити. И шта маре чворуге на челу и шта се кога тичу разбијене главе? Не извире ли из те небриге према цени којом се све на крају плаћа — афинитет младости према ивичном и крајњем? И не произилази ли отуд њено поимање граничног у свету ту, у свету испод коже површине света увек за морем ума? И одатле, оно пионирско поверење у будућност и остало, чему се раздрљено, не олако и самоуверено, иде у сусрет?

Можда је утом негде иза брега дужно поветарац, можда су иза седам других брегова почели припремни ритуали свитања: ноћ се ту протезала пропуштајући тек кроз своју прорезалост и раширене поре таме на измаку конце нечујних цвркута. Свеједно. Био сам убеђен да млади људи морају да се другачије од старих понашају и кад је свет у коме живе — свет старих, а не, као што ту јесте — револуционарни нови свет у свој величини јавног оваплоћења свих вајкадашњих племенитих жеља и снова. И није тако само зато што је сензибилност младих свежа. Него и зато што им тупа занатлијска понављања дана за даном не умеју да узму по прагматистички меру. Не расту само млади људи. Све уоколо крушња и тече с њима, зависно, али и независно од њих. А да су они још еруптивни као деца, осиноу убеђени да нису до краја развили трубе својих снага, треба ли то доказивати? Појмљиво је то њихово, ту нарочито, пуно поуздање у себе: ништа их још није принудило да прогутају горчине које доносе поразу. Отпор на које наилазе савладљиви су, као и донекле разумљива неповерења старијих, увек у агресивној дефанзиви према младости, и кад је навикла на лишавања па свако олакшање или успех на путу ка обећаним обиљима прима као остварење невиђеног поклона. А тај их поклон, присутан или не, обавезује на захвалност што се и манифестује њиховом овде неслаушеном радном ангажованошћу од корена до на врх крошње бића, посвећеног и јуче и ноћас и сутра стварању, стварању, стварању.

Другде није свуда тако. За овим границама млади људи ударају о бедеме очинских схватања петрифицираних у одребен ред ствари несклон њима, и они, синови, тучени кад непоражени, постају, захваљујући општемладој изопштрености чула љубави, плен зебњи, каналисаних од стране реда отаца, пут наглашене метафизичности што замућује ако не све, оно бар неке њене изворе. Који су: мање у неизвесној јој будућности или мање у страху од незапослености, више у немогућности пробоја до значења. Осећајући се тамо утрожени у свом трајању, оголеалих, смршалих живаца, млади људи гласно посрћу пред неприродно увеличаном апсурдом, који, само апсолутизиран, значи пораз пре битке, иначе не. Одиста, све говори о привремености тог тамо тако клецајућег застанка. Преувеличавање створених тешкоћа навикава на тешкоће и доводи сваког до истискивања из себе последице, тако потребне прогресу, резерве животних снага. Све више чињеница сведочи о том немирењу младих људи са немирољубивим очинским светом у коме прети поред атомске смрти и друга: смрт коју наноси њиховом процесуалном осећању света она једино могућа тамо врста трајања — једна улога за цео живот.

Зашто, питао сам се, свестан да одговарам тим питањем, млади људе ту мором не гоне на стварање очајања оне врсте тако честе другде? Мислим на она што нису некреативна. Јер има их неуклоњивих, биолошких, недруштвених. Но без обзира, одговарао сам себи, што све антиномије нису и не могу бити до краја укинуте, ипак овде су бар основне, практично остале без тла за нове корене. И у исти мах, док сам постављао та питања-одговоре, паралелно с њима, ја сам имао пред собом одговоретку, ја сам је мирисао у ноћи, слушао, ја сам је чак и сагледавао и видео је у очитој сличности система револуције са младошћу, такође отвореном експериментисању и сталном тражењу нових облика за бујајуће садржаје. Отуд оно необазируће се, оно презриво овдашње: »Нека сада! Биће сутра!«

То »биће-сутра-бити« саставни је део живота већ данас, јесте он сам, и није чудо што, сав раскорачен између прошлости и будућности, не допушта да се олади лив младићког осећања света као оправдано и стално превазилажење сутрашњица. То је и тајна овдашњег дужег одржања људи у том емоционалном стању младић-

ства које, тврдо и мишићаво, неће да се окамени у облике, чува свој диспонибилитет за сутра, и без обзира на године, струји као река без обала и увира кроз вечност без граничних препрека пред собом. То поимање живота, присно младости, коинцидира са самим животом и ствара његов стил. А он, без обзира на своју детерминисаност, има укусу слободe, иако укусу не условљава само, иако је и сам условљен. Као и допадање, које није само последица евидентних сличности, већ и разлика, које допуњују.

Иза неоспорних истоветности између младости и овог живота промолале су се наједном диференције. Не одмах. Касније. А ја ћу редом овог пута.

Видео сам још само сличности. Овај наш свет припада младости, он је од исте неоконшталости у калупе који не искључују карактеристике, али и не дају да узме маха безживотна крутост карактера.

Карактери!

Била је довољна та реч по други пут да се знојав и тром у тој радилишној ноћи, сетим својих гимназијских искустава с карактерима. Све су профе редом причале да су они срж књижевних искустава. И слушајући од »Србина« *Владе Шатровца* и другог после, чији је нади-мак био *Кина*, да су карактери непомирљиве категорије бића, ја сам покушао да у вечност Теофрастових и Ла Бријерових форми стрпам све живе људе око себе; њих професоре, прво, рођаке затим, познанике. Али најузаладаније — школске другове.

Та тадашња узалудност имала је свакако своје прсте и у овом ноћас тако наглом, неприпремљеном а акутном сазнању два начина осећања и разумевања света: патријархалног и младичког, као синонима за неболошкку, за сву стваралачку динамику. Јасно, и у оквирима нација, класа, култура.

Већ тада, у гимназијској клупи, осећао сам да нешто није у реду с њима, карактерима. Кад год бих и нагазио на право правцатог типа из једне од модали професорових па и мојих велеумова, мој би пљунути тако рећи карактер искористио прву непредвиђену ситуацију да изађе из улоге. Не један од њих, сви су ми се лафови понашали неправилно. То је доприносило мом тадашњем неверењу у себе и потенцирало моје осећање тоталне промашности. Зар да мислим да се Теофраст или Ла Бријер

нису сетили да ставе своје моделе на све пробе пре но што су их описали?

Закључак је био више но тужан по мене: неспособан сам, глуп, приблесичав.

Ипак, довољно сам био виталан да не клонем под тим увредама и довољно тврдоглав да не бих, негде на дну себе, са залурадим задовољством помишљао како је то баш дивно данас: обични људи зафркавају мудрог Теофраста и генијалног Ла Бријера, и како је још дивније данас што ником живом није много стало да целог живота носи једну једину етикету. Нису људи свеске за алгебру! Не дају се ишпартати копкама од врха до дна: Живели, дакле, људи! »Моје« некадашње тврдице, подлаци, занесењаци или кукавице нису хтели да буду и нису пристајали да у лојалној покорности биолошким и метафизичким законима, о којима су говорили професори, иживе само мали део могућности место свих које, упркос свему, свакоме пружа отворена лепеза живота, свакоме ко зна шта је правда. А ко њу не зна? Макара као противречну асоцијацију на стварност. И ко неће да правда буде свет у коме се живи? Јер потпуно анархично, сваки је од мојих карактера узимао одсуство из своје фиоке и, ишпетавши из улоге, одлазио на Калемегдан другачијих понашања, а Калип је увек био и остао луна-парк Бака, војника и младих трикотерки из *Елке*.

Лоше су се држали сви моји питомци класичних схема, али најгоре — карактери подложни више психичким расположењима неголи физиолошким нужностима. Типични доброћудљивци превраћали су ми се за трен у заједљивце, лажове и истинољупце.

Тад нисам знао за текућу траку социолошких детерминаната, тврди каузалитет економије, ни за решења која пружа историјско-материјалистичка метода. Засут строгишћу очинског света, напола просветљен професорским лампицама, ја нисам схватао да су и ти теофрастовски и лабријеровски калупи у које хоћу да стрпам жртве својих амбициозних посматрања више производни условни знаци распознавања у тами, више животне пифре, више симболичне и митске форме у којима, из практичних разлога, волимо да видимо свет, неголи што би биле објективно дате реалности које не трпе задуго отлаве и не подносе општре линеарне бридове и не желе да личе на апотекарске полице класиране и уредно поребане, са до-

зираним отровима против безмерја и главоболне без-
опасности.

Али и сад, на брежуљку испред радилишта, нисам се одмах упитао откуд ти условни знаци и зашто они баш такви? Упркос трајној ударености јулске ноћи, поистовећивао сам се у мислима са начином на који млади људи дишу и разумеју себе. А у годинама сам које не допуштају својатање младости. Али шта и могу године када је, и без амијелског свођења стварности на субјективна расположења, оно ја које се са својом на изглед само ћудљивом осећајношћу поставља преа реалности да их објасни и разуме, саставни део објективности, немогуће за нас ван тог односа.

Несумњиво је да млади људи виде свет према њиховом обличју, као што га ја, иако не више њихов вршњак, ипак видим исто као и они. Другачије од очева. И другачије од извесног броја мојих пријатеља писаца, много млађих од мене, но који нису отресли с носа обојене начаре с далековидом диоптријом старача. А она увећава опасности и притишћује светлост, лишвајући је продорности инфрацрвеног и акционости ултраљубичастиг, омеђујући сунце на дејства вековима проверавана и утврбена као корисна: светле довољно да се колико је потребно за живот види; не прже.

Је ли у томе, дакле, разлика између старог и младог односа према свету? У количини сазнања потребног да се живи? У истом, онда, у чему и разлике у његовом осећању: у невиности, у самопоуздању, у активизму којим реагирају сеизмографи сензибилности на вишак живота доступан младости? Но оно ново у њему, на незнано дотле? Да. У томе.

Ако уметност старих и не престаје да се перпетуира, овај свет више није њен. Али постоје и младићи који не припадају себи: опрезни, искусни, пуни страхова од промаја, жртве предубеђења и навика понетих из једног реда ствари који они нису никад помишљали да радикално на целој линији порекну.

Питање је да ли је тај младићи радикализам нужан да би се ефикасно борило против неправедних зала приспелих за жетву историје? Питање је да ли тотално непристајање на стари ред, у својој негативској виоленцији, не иде даље но што је потребно?

Питања су то за друге распре.

Ноћас ме занима само легалност оног што зовем младићким осећањем света.

Није оно од данас. Стара је то полуа сваког људског револта, свих Каина, Прометеја, Едипа, Лафкадија¹. Њих је морало бити давно пре митова о њима. Чињеница да су сви испричани (са изузетком оног о Прометеју) са позиција патерналистичких закона што хоће послушне а не побуњене синове, говори о традицијним исходима прадавних побуна. Једностран је био свет отаца. Ограничен на уске просторе у којима није било места за хармоничну коегзистенцију с нестрпљивом бујношћу младости што се прерано прсило с наивном још вером у непобедивост човекову.

Но та непромишљена осећајност тек одскора и може да се несамодовољно одржи и призна за равноправну људскости, способна да подели власт са очинском, ако не и да замени законе стрпљивог искуства што поносно носе ожиљке тешких и поучних пораза, кориснијих некад од лаких победа. Али нужности историјске су једно, уметничке — друго. Једно стоји: суров је био свет отаца.

А оно страшно: ћут! којим је пре још тридесетак година глава породице, увек задружне по менталитету, могао да пресеца сваки приговор младих, преносио се из кућа, одјекивао друштвом и дубоко ровашно напу књижевност. Босоноги Бура Јакшић, упрегнут у колица која као коњ вуче преко цомби излоканим друмовима, брадати сликар упрегнут у своју танку сламарницу, своје кре-

¹ Неусловљени чин Лафкадија обележава један степен сазнања неподударности схеме и живота. Схеме очева и живота синова. Камилев Странац — апсолутизирање акте *gratuit-a* са једног тренутка на цео живот. Неумољива апсурдност индетерминираних слободе гони на парадоксално мирење са апсурдним светом против кога је бунт почео. У Француској је круг засада тиме затворен, поражењачки затворен, над пакленом машином која куца од Нервала, Бодлера, Рембоа, Лотремона, надреалистичког аутоматског текста, али куца да једног дана разнесе апсуре и његов свет, и ослободи и тамо младост и њену живу покретљиву интелигенцију за све реалне авантуре. И оне још нереалне а замишљиве.

Јер тај њихов свет није од данас ни од јуче. Одувек је било младих. А њима није никад лако да се схвате и изразе. И кад налазе на отпоре који сад јењавају, истина, помало свуда, брже или спорје. И кад не. Некада су одазили на ломаче и ванлазни само на аудачке кошуље, презир и казне, уколико не би имали увиђаности да на време крепају од глади и болести ти Чатертони, ти Бајрони.

ветске ногаре, свој штафелај, свој сто и столицу, упрегнут у своје прве и своју трудну жену, плећати песник који вуче нека кола, притиснут летњим сунцем, сиромашан, сумњив, премештан из забити у забит Горњачког краја, тај босоноги вулкан поезије, коначно скрхан и коначно сведен на лоше римоване робенданске честитке нејуначком монарху, лебдео је, такав, велик и недосежан, сломљен и кажњен, безмало цео један век пред очима српских писаца. И доза корупције коју садржи та паклено застрашујућа визија песника имала је често превагу над разумљивијим револтом. Није чудо што се књижевност, још увек најмлађа у полуписменој земљи старачког реда и патријархалних односа, добро чувала да не прекрши правила игре закона на снази.

А по њима се, између осталог, сматрало да је младост, прво и прво, синоним младости, друго, да у младега поговора нема, треће — да је батина из раја изашла.

Младићи нису смели да додају да је разумљиво што је изашла из раја, јер је он није био достојан.

Бутали су.

Нису ово једине изреке прехваћене као мудре и народне. А народ ипак не сачињавају само мудри старци. И она пословично млада али бројнија младост, и она је народ. Али кад кључеве националне исправности држе старци, младости не преостаје много: у потаји да сања, да жели. Не и да хтења остварује.

Сем кад у побуну прежали себе.

Старачки свет, који је сталну угроженост смрћу поистовећивао с грозом коју му је уливала претерана животност синова, није опраштао ни мирис буне. Костоболно јесте да се вукао гробним ивицама живота, али кад год би сугестивна батина народне мудрости затајила, замахнуо би дреноваком којим су се очеви поштапали да, жалећи за својом младошћу, кичму пребију несвојој.

Било је то време када су ноћи морале да буду обавезно старије од јутра и бивале то без смисла за хумор и релативности. И није та мудрост мрака представљала једини погрешни силогизам *in actu*. Патријархалност се бестидно увлачила у корене речи које су означавале старешинску власт природних старешина, пренеинтелигентно истичући илузију о предности година. Нужности су, када, још увек биле на њиховој страни и младости су изнојавали послушност. Светили су се очеви, у ствари,

непотребном суровошћу синовима, завидели им на рају младости који су сами изгубили. И давали зато младости саутански смисао, задржан и данас још у колвицовски болесном значењу израза себе за млађе, обавезно тамне и влажне, мале и смрадне, с прозором на светларник без неба и пејзажа, сљика и прилика друштвене улоге коју је зубата саосећајност осушених старачких срца наменила деци. Ућуткиваној.

Неућутканој. Мисао да на млађима свет остаје родила се у главама оних који су хтели да свет што остаје буде исти свет. Свет остареле, немладе младости. Отуда је за ту реч везано схватање да је само трпел и спасен. Треба сачекати да се остарешина, па онда потерати сучку новим младостима и подетињалим старцима.

Али то није био начин мишљења правих младих људи, мада су многи од њих тако мислили, и мада тако још неоправдано мисле они међу њима који су неприпремљени за прави стил младости. Он гласи: побуњен против зла — спасен од беде.

Но тада, пре толико и толико деценија, младости се нису усубивали да такве мисли кажу ни себи у рукав, а камоли писцима у перо.²

² Нетронута роптањима и безизгледним побунама синова и кћери, старачка су срца једино званично и куцала у наметнутом мучку, и одиста на револт и не налазимо у оно наше махом другоразредне литературе о младим људима. *Горски цар* С. Ранковића осуђује само изашне суровости очинског света, оне које изазивају хајдучију. Писац је осуђује, у ствари, као револт против реда. И нека ми неки од закаснелих обожавалаца Тимофејева, у наступу реализоманије, не каже да случајиви бунта нису били типични и да их зато код нас није ни било у литератури. И нетипични у статистичком смислу, они би, да их је изразио неко од великих тада писаца, осветлили све што је уметнички битно постојало у стварности: бесмислени механизам патријархалних привуда, технику већ неоправданог ћут, сервилност јавног мњења, тугу тог обрачуна, расипкућство националних енергија бачених на сламање првих бокора нава и друга пролећа.

Тачно је да у ками очинске мргодности у нас и није могао да изједри роман као доминантна прозна форма. Он има за полазну претпоставку личност слободну од туторства, спремну да одлучује према хтењима и жељама и делује према вољи у сукобу са нужностима. То омогућује Жвајцане Сореле и кад их на крају очеви одводе на страниште. А нисмо ли ми, народ бунтара, имали бунтовника напретек? Да, али стеге су оваде у време поменутог Сорела када биле још тако ахронично опште да нису остављале ни онај минимум простора за

Мало је у нашој литератури дела која се с позиција младости њоме баве, њу изражавају.

А ипак има и такве прозе и такве поезије. Без Симе Милутиновића, који је своје устаничко, херојско, младићко осећање света даровао Раду Томову, не би било Његоша, који је учитељско и своје младићко схватање херојства поклонио нацији у борби за слободу и допринео да поетска етика постане њен начин живљења и гињења. Али без језичких застрањивања истог Симе Милутиновића не би било ни Борба Марковића, ни његове величанствено видовите језичке опсесије. Без које нема Лазе Костића, ни Диса, ни ичега што је, упркос балкански опорној окрутности оца, преко свих забрана и препона, до нас допрло као израз вечног младићства. Никад истог, не заборавимо.

Рекао сам (јесам ли?) да године нису битне за поимање и казивање његових неукротивих немира, који су присутни као погонска сила сваког уметничког израза, и творе силу уметности, њу праву, њу пуну, сочну, свежу као животност у часу најужареније запенушаности, кад, превазилазећи себе, почиње да се пресица без мере преко свих својих рубова. Јесу ли таласи те пазме живота у

драмски конфликт који би га учинио веродостојним. У књигама које имамо наши се »аривисти« одричу свих личних слобода ради овеко-вечна еписко-патријархаалног поретка, који се, са сопствених позиција, чинио себи као једини ефикасни облик егзистенције наше полувазане тада још националне заједнице. Европа је била за такве »нас« недостижан, у стипендистичкој потаји стидљиво сањани, идеал прогреса. Суморно отровни крај Сремчеве приповетке о Вукадину симболички надуструје тај однос: српска култура престиже и туче јевропску, јер Србин може што нико у Јевропи не може; успева да на дивљем, нејаканом магарцу четири пута обигра циркуску арену.

Вукадин је сирови млади горштак сјављен у низије Њифтинских варошица. Али оне су већ проткане капиталистичким односима, који су истовремено и врхунац патријархаалности и њен крај.

Вукадин зато и не постаје трагични аривист какве познаје светска књижевност. Изданак очинског света на једном нижем, још дестерачком нивоу, он остаје десејизран у средини којој није дорастао, па не може, као Растињак у роману свог живота, да каже Паризу под собом своје: »А nous deux! Вукадинова епска свежина недорасла је да се уквати укошпац ни са подутанским-полукасабским Београдом. Осуђен је зато пре но што је сам подигао оптужницу. Сремчев ће млади човек постаји ситан преварант, деморалисан а нецивилизован, дивљак, задовољан субалтерном, али бар указном службицом на провинцијском

свим вековима подједнако снажни? Можда и јесу. Али не и рубови посуда, ни посуда из којих се животност прелива. Они су, свакако, други. Па је, према томе, променљива и силина наизменичне струје између чаше света и садржаја те чаше, оно што зовемо укус и осећајност епохе. Па је, следствено, променљива и та осећајност што спаја и ништи два супротна пола: истоветност струјања и различитост обала поред којих река живота протиче, некад с наклоношћу за сентиментално, сад с нужношћу да буде сурова и реска, ако жели да одјекне истином у свету стављеном пред зид остатака зидова Хирошима. Сигурно је да се на исти начин не доживљује ни младост, ни старост у неистим временима. Некад је младост била несмелија и старија но данас, кад је старост младачкије храбра јер неоптерећена обавезама неподељене одговорности, услед чега не мора сама да страхује за одржање света. Наука има средстава да своја све садржајнија, многија и досад ни најдослуђивијија људима досежна сазнања, учини заиста демократском својеном свих, младих и старих, и да, делећи их равномерно, лиши старце претензија и амбиција, али и младићство жеља да буде само на оцрубилачкој земљи. Не што се то не би могло, него што се већ може да не хоће. Непотребно би то осиромашење себе био за целу присутност своје будуће прошлости у садашњости која је већ ионако сва младићка. Не, није то ни племенитост ни егоизам. Довољно је да је израз другачијег виђења себе у времену, нерасцепканом и неаналитичном, у апсолутном времену које синтетично садржи у себи сва времена, и она што су већ пепео сећања, и она

Ћумруку. Указност, коју жели, имплицитно садржи његово признање свог пораза. И све што Вукадину аутор даје да хоће, јесте да га невидљиви победник написмено и званично призна за свог слугу. Он је до у своју срж прожет очинским менталитетом младег, он није слободан као личност свесна својих права и спремна да се за њих бори. Не бори се Вукадин, служи се пезама да оствари своје амбиције, несвестан колико је аморалан и колико тиме сам себи намиче на руке и друге лисце поред ранијих очинских. Његове су мисли, жеље, амбиције спутане и он нема пред собом ни стоти део стазе којом трче Растињаци и Сорели. И мада поставља и он на неки начин увек озбиљно питање: како живети? — Вукадин ће бити комична споредна личност, не јунак, не бунтарски носилац новог. Он је последњи посаушни, јадни, јадни изданак старе лозе. Млади човек виђен старачким очима.

која су већ семе. И да их садржи у једној садашњости, интензивно као никад разбокореној.

Јасно ми је, мислио сам гледајући у све сивље не-бо иза младића на врху скела, зашто ни некад ниједан тип није хтео да се држи правила. Схеме су старачки вид ствари; а ја сам тад, немуштије но сад, али подједнако неотклоњиво доживљавао свет као младићство. Пре немуштије, јер нисам мислио о свом доживљају, сад мање немушто, јер сам га само реперирао и именовао.

Али шта сам постигао тим надевањем имена? Јесам ли створио само нову, другу схему? То би било тачно оно што никад нисам осећао као своје, и нећу ни сад да осећам, чак и ако се покаже да је та схема адекватнија реалности. Упркос томе што мене једино занима она тотална.

Осетио сам талас заборављеног стида пред поновним неуспехом на помолу, а знао сам већ да је неуспех ствар с којом се ни ја данас, и ниједан човек заљубљен у своју људскост, опседнут њеном вертикалношћу, не може да помири. Али шта ми стид вреди кад туговати нећу, као што то чине неки врло млади писци који тугују бојемски или не, као да је шљемање једина данас могућност да се изрази своја реална неуловљивост у решетке бесмисла и своје текуће непристајање. На шта? На тесне оквире старачког света? Нестао је. Зар не видим и сам? Како да не! Само ако другачије бриде сад нови, мени незнани разлози за младићко очајање пред завршеношћу форми? Није истина. Ово су форме општеусвојене. Свом луцидношћу смо их бирали. И ниједан пут ка њима није био мамуран. Зато ми сада и није тешко схватити у чему је другојачијост аргумената којима се и даље остаје изван свих граница, вечито на пионирским ртовима бића. Сентименталних шљокара више нема да има: ни неодговорних нема да буде импровизација. Ни неодрећености. Бридак треба да је нож ума, исправни да су рефлекси, ненатрућена сензибилност, лицем у лице са суровошћу декада пред нама. Макар и потенцијалном суровошћу. Пијанства, заноси, заборави, утопије, визионарства — били су оруђа некад једина на располагању антисхематском младићству. Пружала су му могућност за бежање из неподношљиве стварности у све друге, у свет других. Стигао смо. Све је друго један свет јаве! Њена ће изражајност зависити од

наше заједничке и људске страсти коју улажемо да постојању дамо лице човека. Али виђеног очима младићства.

Човека ни младог, ни старог више. — Људског. По мери безграничног, које је укус младости. По мери детерминаната које су закони у процесу њиховог сазнања на све пространој помичној врши. А природа ових сазнања, која су плод зрелине општељудске, има своју природу, која за себе тражи оквире, ако не схеме, тражи их као што месо иште кости да их обложи разумевањем. Које је природа људске природе.

Моји су страхови отпали. И ноћ ће скоро.

Дијалектика се може обилазити, не уме порећи. На незајажљиве и све окрутније амбиције старачког, примарно-емпиријског разумевања живота одговора је било разних. А ја? На путу пуког прихватања? Не. Јер шта се порицало?

Порицала се све мања животна одрживост света старца пуног табуа забрана и денкфербота, и поезија, која је слобода човекове целокупности, у борби против њега, посезала је за светом тада забрањеним, за оним што се и зато звало ноћном страном човека. Хватала се за све што је излазило из реда и пробјало утврђене оквире. То је био задатак. Историјски и поетски. Песници су тражили савезнике у подјармљеном, не подјармљенима само. Дозивало се пригушено, ирационално. Тражили су се и налазили путеви како да се откује подсвест.

Откована је: аутоматски текст.

Из калуца неподношљиве очинске крутости, тог проклетства не само синова, бежало се у егзотику географску, али и психичку. У анализи се по помоћ одлазило међу примитивце, лудак и међу депу, а смисао непристајања прпао је снаге чак из даљина дордоњских пећинских цртежа, полинезијских и црначких фетиша. Била је то фаза немирења са животом, порицањем до краја. Грабанске су форме животности постале неживотне. Али у тој се борби, непристајањем, стварао и изванредан негаторски модерностички укус. Превазиђен.

Јер ми смо, захваљујући револуцији, завршили епоху тоталног младићког бунта. И није случајно што су код нас многи песници надреалисти и не, открили свет комунизма поричући поезију Дучића и естетику Богдана Поповића.

А проблеми сад се постављају други, другачије. На

пробијеном путу слободно се иде испуњењу људске судбине.

Али као што партитура транспонована из једног у други кључ не губи ништа од интервала и ритмова своје мелодијске целовитости, оно што је победнички живо у младичком доживљају света задржаће се, проширено као основно људско понашање у животу обрубљеном провидним и меким, податним оквирима што не угрожавају ни свет у настајању, ни човека који га ствара. Опет карактери? — упитао сам се уплашено, већ на рубу ноћи. — Зашто би било »опет«? Зато што ми се једном већ чинило истинитим да и страшливац може да буде јунак, тврдица — расипник, храбар човек — полтрон, марљива бубалица — лењивац? Али људи су увек такви били. А били су такви јер се боре против свог страха, рецимо. А да се не боре, не би могли бити она сложеност која јесу и мени се ништа не би учинило. И да нема људи који се против себе не боре, не би се никад ни могло рећи да их има који подлежу у тој бици, чак и кад остану често, али не увек, будалаце, расипници или страшливице. Но имао сам и права. Нико није само то и увек то, мада једна особина човеком може и да доминира. Остале постоје у њему неразвијене као слутње оног што би био да му ситуације дозвољавају да буде све оно што јесте. Није у питању изборност карактера, ни њихова ћудљива и олака променљивост. Али пред човеком се сва врата могу да отворе. Врата свих нијанси између поларних супротности сваког бића. У сваком бићу.

Теорије карактера вуку жиле из страховних давнина и носе у себи, између осталог, и историју мимикрије у борби против нужности, технику њиховог савлађивања. У индијском друштву касте нису имале само хијерархијске прерогативе и функције него и карактерне црте. А оне имају корење у још старијим слојевима наше свести, у њеним будацама неветреним од тотемистичких правремена. Менаџерија баснописаца је одатле. Инфантилна данас, она варира пред одушевљеном децом примарно, предивилизовано осећање јединства човека и клана, припадника клана и свемира, и убеђује још једном да се ништа људско не губи и кад добија друго значење. Пример: та најисконскија искуства заједнице, сачувана у укусу на извесном филогенетском степену развитка.

Идемо стално напред не губећи, добијајући и оно

што изгледа изгубљено. Неотклоњива је истина да се не може више да пређе преко чињеница којих се домогло младичко осећање света у борби против очинских калупа. Оне су постале данас већ саставни део свега што доживљујемо. Али предмет порицања није више порицање разумног света. Па ипак ни најускогруднија критика неће обићи поетска открића младости из свих фаза, али и фазе надреалистичког бунта! Ирационално у човеку стекло је право гласа. И оно треба да се врши, не више да се ниште транспарентима и манифестима. Одиста, оно се данас јавља као саставни део свести шире од рационалне, али рационално схватљиве, сазнајно обухваћене. Тиме је створена свест о синтетичном тоталитету човека, човеку обogaћеном свим што је вредело и у очинском свету категорија и свим што твори осећање процесуалности младости.

То поновно откривено јединство, другачије у сваком времену, мора да су познавали сви револуционари, увек, без обзира на године, јер садржи најхуманистичкије разумевање света, у коме има места и за оквири условљености и за индетерминизам, за ригорозне ланце узрока и последица, али и за слободу. Нити анархичну, нити поданичку. Него органску. Њу чине нагони с исто толико права колико и свест и воља које имају разумевања за струјеће законитости постојања и умеју морема човека да броде и крмане.

Зато није потребно више да се ико залаже за половичност бића, ни за статични плурализам два супротна осећања света, то њихово харизманско постојање без додира. Треба се залагати за њихову синтезу. За сасвим ново револуционарно осећање света. Које треба открити мање, више — изразити.

Није тешко препознати шта садржи од очинског доживљаја и шта од младичког то као стварност стварно силовито, неоодољиво јединство. Оно се само не може да обухвати ни тзв. »критичкореалистичком« застарелошћу, ни »социјалистичкореалистичким« веловима, да не кажем ферецама, да не кажем забранама свих праваца кретања напред. Обазривошћу и несмелошћу, трупка се у месту и ставља тачка на и свега. Пред новим, реалистички поступци представљају *si-devant*-случај хипотекираног на-

слеба које треба што пре ликвидирати. Реалности су друге.

Зато костоболно дивинизирање сличности објекта и израза као основног принципа естетичких вредности такође значи *si-devant*-случај заслепљујућег музејског гледања на оно што настаје. Таквим се схватањем не чува животно јединство што пробија једнострану људску старог. А треба помоћи јављање новог, до ког се не стиже без експеримената и лутања. Јер оно неће личити на свет на који су нас навикавали тако узалуд очеви.

Али исто тако, и у понечем нова уметност неће личити на оно што се издаје за модерно. Без обзира на отпис разумљивих промапаја, уочљиве су и ту тенденције које такође вуку уназад, иако то назадовање није политичко, како би се понекад полемички хтело, него уметничко, на црти одржавања и подгревања израза из времена фронталног супротстављања поезије — свему старом. Известан епигонизам примењује се овде-онде у неубеђљивом мајмунисању модерном. Наслебен, не освојен, тај модернизам, ма колико још значи као ослобођење од старијих критерија, мени није више оно што претпоставља размена животне материје у уметничко дело, које у овој револуционарној епохи може бити само синтетичко.

На том путу све су се рампе пред нама подигле. Али и сва су наша чула отворена.

Ово време називају прелазним. У неку су руку то сва времена. Младост има дубоке афинитете за литературу која не претендује на вечност, изражава њу као трајање. А оно и јесте младићко превазилажење форми садржаја, али превазилажење нечега што постоји и у часу преливања преко њега, нечега што је услов постојања, јер као и његов талас, оно се састоји од незајажљиве интелигенције која поима и класификује понављања свакидашњице: оно непомирљиво, оно апсолутно, оно стално у времену које, текући, шири и помера границе апсолутног, не плавећи раскрчене просторе уласком у нове, померајући само границе до којих се стигло. Апсолутна садашњост. Акценат је на садашњости. До граа у њој, до акцената пулса, до пулсирања ове младости која нема разлога да заборава узбудљиве поруке прошлости, кри-

кове лудака, брбљање деце, иако јој сада служе друга чије. Њима проширује рубове нормалног, његове сложене интензитете. Његов смисао. И открива не само његове садржаје него и технику којом се ствара нормалност, природа свести. Једне, и испод линије таме и знад ње.

Једног дана можда ће се сваком чинити природним да се само тако доживљује свет. Тад ће младост бити општа, вечна. И код тога засад застајем.

Сам?

До бавола! Са мном су сви младићи који претварају заједничку самоћу у кров будуће фабричке хале. Они спају по стоти пут ове ноћи житки, скоро текући бетон у дрвене окове оплата.

Кад их за који дан буду скинули, бетон ће бити чвршћи од оплата које су му помогле да очврсне, а фабрика ће производити бакарне жице које ће преносити светлост, што није ни бетон мек ни бетон тврда, и није ни калуп оплата. Али без свега тога поменутог и не, ни обична светлост не би била могућно сунце људи у даноноћу. Ни фабрика готова. А до пуне светлости нове уметности има још времена и у овом времену.

Будимо дотле трпељивији него што јесмо према очајању пријатеља који, балзакујући у малом, јесенинују кад не елиотују на велико. Хоћу да кажем: треба и времена да се до језгра, до лепоте разумеју митови у току, Сутјеске и Изградње, као језик што се разуме, као богумилска јерес, као Пратматичка Санкција, као Косово. Онда ће их рећи и они који не знају да нису окренули лице према свему што долази а што није ни старо ни младо. Хијпотисани старим формама и садржајима, ти писци, конзервативни или не, нису криви и кад нису коректни. Хијпотисани су. Литературу су увек правили само они који хијпотису.

А свитало је већ право у лице младићу треће смене, који је поравнавао двестоти трагач житког бетона посутог ноћас у оплате. Препознао сам га. За њега имам писмо.

Не, не истиче се нарочито. Једва испуњава норму, али ради радосно јер је забавно а користи: свима: људима, земљи.

Млади разиграни сувишак животности манифестује се први пут чином неспуганих руку. И није чудо што се смисао тог чина не своди само на учествовање у Изградњи. Превазилазећи ту партиципацију, која није пука родољубива фраза, он ставља нове акценте на реалност и уједињује је с маштом, као њеним саставним делом. Изван преживелих претхришћанских и хришћанских категорија добра и зла.

1955.

ЈЕДАН СМИСАО ОКТОБРА

У знаку мира славићемо рођендан Октобра. Али јучерашњи неочекивани мој сусрет с другом чије је име на својој застави градом пронела једна омладинска радна бригада, доприноси да ови редови поводом 46-годишњице прве социјалистичке револуције буду добрим делом одређени сећањима на борца. Рођен је новембра 1917, погинуо је као партизан августа 1941.

Тог металца и скојевца упознао сам у сремско-митровачкој робијашници. Био је храбар младић, одан својој класи. Знао, то није довољно да би се ушло у лексиконе знаменитих људи. Имали би сувише страница.

Ипак, не само због датумских коинциденција и приватне разнежености, хоћу да причам о том једном другому за ког су истине осећања биле најпресудније.

Осуђен је 1936. и сећам се његовог мрког бледила кад је ступио у скупну собу. Надимак Ексеровић залепио се за њега тих првих дана кад је на консултацији, место једне уобичајене формуле из тактике и стратегије револуције: »зарити се као клин и расцепити распоред непријатеља«, рекао: »Забити, укратко, јексер у буржује, и шта ту има, до Бавола с њима!«

У то су време, после дугогодишњих борби, демонстрација, побуна и исцрпљујућих штрајкова главу, услови живота у нашој казниони били довољно подношљиви и омогућавали су претварање, како смо говорили, буржујског затвора у универзитет за комунисте. Истина, факултети су нам били нешто интернатскијег типа но што би то одговарало студентима, али чињеница је да су

сви вредно и успешно проучавали Маркса, Енгелса, Лењина и друге. Баш у вези с једном реченицом из *Предговора Критици политичке економије*, друг Ексеровић, који је испољавао неутољиву радозналост за сва знања одједном, пожелео је да »лично мало види како му то стварно и фактично стоји с том нормалном клинчадијом човечанства о којој наш класик прича«. Идуће је недеље, после јутарње шетње, посаветовавши се с другом библиотекарком, узео један од два Хомерова епа и Митолошки речник.

Седео је крај мене за столом кад је у тишини што је владала за време тзв. *мирног* часа, скочио као опарен и дркнуо: »Шта му то значи, краду нам наше лабе, а ви ништа? Срамота, другови!« Неколико псти-ова нису га смирили. Штавише, стао је да митингује против *верског опијума*, чији су се попови и остали, како се све не зову ти Омери, дрзнули да оскврну пролетерске светиње, и то свесно, помоћу једне развратнице задужене да се бави бабичким и сличним медицинско-сестринским пословима око рабања дана, то јест зоре, којој су у сврху уношења забуне дали исто име као и најславнијем на свету пролетерском броду, који, како је то познато свим радним људима града и села, носи велико име Аурора, јер је његовим саавама на Зимску палату отпочело свитање зоре човечанства.

Беснео је, грмео, тражио да му се сместа и на лицу места све то објасни.

Али иако је Ексеровић исплао незналица у очима многих другова, иако је очито тражио дословност од поетских метафора и бркао митску симболику са оним што се зове историјском стварношћу, иако није зарезивао ни колико пишљиви боб датумске редоследе и приоритете, нико га није прекинуо, а многи су чак са резигнираним или нежним осмесима чекали стрпљиво да се издува. Не знам зашто, али и после толико година, остао ми је утисак да су другови из наше собе имали неког чудног разумевања и наглашене симпатије за ту Ексеровићеву афективну *post-hoc-ergo-propter-hoc* логику. Знање, искуство и још штошта на страну, сви смо се, чини се, на неки начин делимично препознавали у њој и уживали кад је, одговарајући на једну-две упадице једног другог лекара, загалामीо да га се не тиче шта је било пре, шта после, да је њему доста оно што зна,

а зна док живи, неће дозволити опијумалпима и осталим лакејима империјализма да шире бапске приче о боговима и богињама које су пресна лаж јер не постоје, док *Аурора* и те како постоји, будући да без њених топова не би било ни совјетске власти, ни ичег, ни човечанства, ни свитања...

Наш *универзитет* не би био достојан угледа и части коју је оправдано уживао да се и друг Ексеровић није већ после годину дана стидљиво и мило насмешио кад би га ко подсетио на онај његов изливни испад. Обично би тад, уздишући, рекао: »Пусти, друг! Једино је издајство горе од незнања! Погрешно сам, Маркса сам самог увредио, али најкривље ми је што сам онако зајунио па из све снаге лушно челом у празно, како ли се то већ каже? Да, запео да проваљујем проваљена врата. Али нека, насмејао сам вас, па опростите!«

Његово се знање ширило, а с временом и усладило, преврело. Научио је много, постао стаожен, али ништа није могао да начне невину љупкост и силовитост његових уверења. Остао је у том погледу неизмењен, један од оних: *Кад партија каже — на небо! — што да не? Постојало или не, ми ћемо јуришати!*

Јуче је његово име на застави прошао кроз град певајући граима целе једне омладинске радне бригаде песме о том баш јуришу на небо и друге просторе што не постоје да би настали и припојили се људскости, песме о борбама за слободу свуда по свету, песме о новим другарским односима међу људима, песме о све лепшем животу у социјализму и песме о којечему и свему што, онда, пре 46 година, заиста није постојало као стварност, јер је тек тад преко радио-станице Адмиралитета полазила у етер Лењинова порука *Свима, свима, свима*, јер се који дан раније још демонстрирало улицама под паролана *Сва власт совјетима радничких и војничких депутата*, јер се још тражило да *фабрике припадну радницима, а земља — онима који је раде*, јер се као најнеодложнији постављао захтев за *миром без анексије и контрибуције*.

Прошле су године тешких борби, напора, лишавања, али то су биле и године вере у човека, године успеха, успона.

Милиони и милиони људи сличних мом другу—распеваној бригади, уградили су себе у те победе. Колико их још чаме по тамницама, колике мрачњаци изводе пред

глуве зидове тамничких дворипшта и стрељају у свитање зато што верују у дане које је најавила Аурора. Не хомеровска, ексеровићевска.

Али живети за борце никад није значило очајавати пред злом, клонуту пред опасностима. Захваљујући баш њима, својим борцима, социјализам се данас у стварности света испољио као онај динамичнији, атрактивнији и плодноснији светски систем, који једини и може као целина да се заложу на страни мира и да га обезбеди.

У контексту мира не спомињем борце узалауд. Борба за социјализам одвија се на потки мирољубивих стремљења радничких класа свих народа и свих радних људи који неће да се помире с превазиђеним, с реакционарним, с недостојним, с уништавајућим, с уклоњивим невољама. Али немогуће би било замислити борбу за мир у свој њеној данашњој свеујасности, а још би је немогућније било тако успешно водити изван стварности моралне, идејне и материјалне снаге СССР-а и осталих социјалистичких земаља, као што, очигледно, ни та снага социјализма не би давала оне силне импулсе које пружа да није још од времена интервенција и блокаде отаџбина пролетаријата могла да се користи енергијом међународне солидарности радничких партија, националноослободилачких, антиколонијалистичких и других покрета и струјања. То чврсто повезано струјно коло не представља затворен круг. Из његове несекташке отворености и извире сваким даном све силнији интензитет оних његових напона садржаних у језгру ослободилачког карактера социјалистичких идеала, оног универзализма Лењиновог првог *Сви́ма*, — никад тако својег — другог *сви́ма*, — никад тако снажног — трећег *сви́ма*, — никад тако општег као данас, кад је језичак на ваги алтернативе *уништење или живот*, захваљујући мирољубивости и социјалистичности СССР-а, тако одлучно превагнуо на страну живота.

На старту узлета у космос, пре но што први космонаути-гагаринци и крену као извидница гигантске мисије хуманизације свемира, човечанство ће бити виртуелно уједињено. Свесно тога или тога сасвим још несвесно, оно то већ 46 година јесте. Октобром, инспиратором савремених човекољубља и данашњих слободарстава, Октобром, који је и сам инспирисан оном узлазном линијом прогреса, који нема краја и који не може остварити ништа то-

лико велико и свето да не би могао да замисли и реализује и боље од реализованог и лепше и савршеније од постојећег.

Не јемчи ли за то и мој јучерашњи неочекивани сусрет са другом који је певао, образованији и бројнији но некад, полетнији и живљи но икад, иако је погинуо августа 1941. као Титов партизан?

Нисам ту важан ја. Ни име мог друга не може да је важно. Битно је да таквих људи какав је он био има свуда по свету. И да ће их бити док их живот буде требао.

А има их из простог разлога зато што борци за зоре чије је свитање најављено плотунима *Ауроре*, никад не умиру сасвим. И кад погину, они настављају да живе лепршајући као застава на ветру, као заставе под којима место безимених хероја ступају бригаде и бригаде све нових и нових подвижника.

Јер борба за ново и боље, за социјализам, за комунистичко свеујасно братство и јединство није више само вајкадашњи сан човеков, она је својом остварљивошћу и показала да садржи и носи смисао трајања човечанства, смисао његове вечне младости.

Смисао победничког Октобра.

1964.

ИНФОРМБИРО

ЈОШ ЈЕДНА РЕЗОЛУЦИЈА

... да и на књижевном фронту буде демаскирана антисовјетска клика титоваца, на тај начин што ће бити раскринкани они југословенски писци који помажу њено издајство међународног радничког покрета.

(Из 6. тачке Резолуције Савеза бугарских писаца)

Кажу: поткивај зеца до миле воље — на свадби га ипак нећеш као коња јахати; туци га као вола у купусу — с њим нећеш пролетос на орање изићи.

Па ипак...

Има људи који мисле да је довољно да викну за нама: уа, издајник! па да ми, постибени, покупимо скуте и врло учтиво и врло љубурбано одјуримо преко улице, право у — империјалистички табор. И то не зато што би нам се тамо ишло. Сачувај нас атеистички боже од таквих примисли. Него — тако, просто из пукe христољубиве жеље да не наљутимо моћне и бројне. Јер ко смо ми и шта смо? Шака јада. Шеснаест милиона сиромашака. Чорбу да тим не омастимо, макар се сви колико нас је у једном лонцу кували. Али и тад, у случају кувања, не бисмо смели да захвално не теменамо. И тад би ваљало, мисли се, у божију славу песме да тројимо. Штавише, кад би кувар само помислио: »Треба ватру подјарити!« или: »Соли ваља усутити«, наша би дужност била да му онако, кувани и недокувани, у смер-

ности својој мисао докучимо и викнемо: »Јест! тако је! Само ти, благо нама, ватру подјари!« или: »Јест! тако је! соли нам под реп метни!«

Па ипак...

Чини ми се, некако, да су у Југославији нестали људи тог јобовског соја, који и у невољи бога хвале. Можда их је некад било, али сад их нема. Нестало је братственика клепавих колена спремних да признају преке које нису починили и да, савијајући кичму, с рукама на грудима, усхићено понављају под балинама: »Пеки, ефендум! тако је како ти мислиш!« Чини ми се, а можда се и варам, али све ми се ипак чини да таква мазохистичка задовољства не приличе човеку уопште, а нама су, у сваком случају, потпуно страна.

Па ипак...

Писци нацрта Резолуције предложене на годишњој скупштини Савеза бугарских књижевника не мисле, када, тако. Називајући нас издајницима, можда су поверовали да ћемо то свакако постати, уколико то већ нисмо постали из чисте жеље да угодимо њима и свима који то већ пуних девет месеци понављају. Она је, свакако, израз некаквог лудила. Али у том лудилу има система, рекао би Полоније. Жалосно је да му нису одолели ни извесни бугарски писци. Мени је то искрено жао. Али није далеко дан кад ће морати и они да се застиде те своје, нежно речено, водене и средњежалосне прозе. С њима ће црвенети и они чијих су мисли и осећања сами постали ропски одјек.

Друге су то приче, могу ми рећи. Али — не мислим.

Јер све што се дешава тамо у оној њиховој информбаруштини већ пуних девет месеци, све је то и дуга и жалосна, а у суштини срамотна и родоскврна прича о глупости, покварености и подлости не малог броја људи, комуниста који то ни у ком случају не би смели да буду, али и о још увек големој наивности већине оних који су клеветницима поверовали.

Убројаћу и ауторе резолуције у наивне. Иначе не бих тако разговарао с њима, који нам прете ратом, ратом на — »литерарном фронту«, али ипак ратом. Зар им се збиља ратује? Што се не мању ћорава посла! Није ли било сјасет »дана за мегдана« од јула 1941. па до, рецимо, септембра 1944?

Пажљиво сам прочитао њихов текст, не само шесту тачку, која је директно посвећена нама. Хоћу да кажем — не само нападе на наше партијско и државно руководство на нашу земљу, већ и на нашу културу, на све наше писце, а не само на »оне југословенске књижевнике који помажу титовску клику«.

Јер што се тиче »оних«, и ја сам један од тих који је »помажу«, један од многих. Притом, мислим, да израз помажу није најсрећнији. Оно што писци чине, то је практично много скромније. Труде се да пишу истинито о својој земљи, о њеним људима. Али осећајно — то је кудикамо више од »помагања«. Ми се осећамо истоветним са »титовском кликом«.

Говорим у своје име. Кажем шта осећам. Али ја врло добро знам да тако осећају сви наши писци, сви комунисти, наша радничка класа, цео наш народ.

Истина, аутори ове резолуције не кажу нигде да је КП издала. Него »титовска клика«. Али не кажу Партија, него »титовска клика« и они који крше културне конвенције с нашом земљом, који повлаче књиге југословенских писаца из продаје, који растурају слог већ сложених превода њихових дела, који премлаћују наше ученике у привреди, малтретирају службенике на дужности ван граница, хапсе и премлаћују наше држављане, суде им на тајним расправама, не извршују обавезе проистекле из уредних трговинских уговора, не исплаћују репарације...

То тако траје девет месеци.

Па зар да после тог мучног искуства учинимо изузетак с ауторима Резолуције предложене бугарским писцима, и поверујемо им да не мисле на нашу земљу кад пишу »титовска клика«? Нисмо ли сви Југословени, без разлике, предмет деветомесечне дискриминаторне и погромистичке хајке, тог правога дивљезападног »лова на вештице«, који не штеди ни живе ни мртве, који чак у Цанкаревом Краљу на Бетајнови »налази« корене »кучачког курса« нашег ЦК. А девет месеци те пропаганде ипак мање говоре шта се иза ње крије неголи једно од безбројних, а у последње време тако помодних »антититовских јунаштвава«. Злочиначка осуда изречена у Софији доктору Илићу више разоткрива прави противјугословенски циљ »антититовске« хајке него што успевају да га замагле све оне »теоретске« дистинкције и вешта дифе-

ренцирања политичара, агитатора и других проинформби-роовских новинара, који се узалау труде да себе и друге убеде да је наша »Партија добра«, али да »јој не ваља руководство«, руководство које је та добра Партија слободно изабрала између најбољих, најумнијих, најоданијих, најбољшевичкијих својих синова.

Јасно је да основна тактичка »мудрост« против југословенске хајке Информбироа почива на принципу свестране дезинформације. То се дезинформисање не ограничава само на ширење вести најисисанијих из малог прста, на распарчавање лажи и подстицање завера, него и на упорно, иако невестно, прикривање правог лика те хајке против независности наше земље.

»Додавање« противјугословенских вести по дубавезаном систему повезује »неутралне« и империјалистичке новинарске агенције са комунистичким новинама на Западу и Истоку, *Велтвохе*, *Ројтер*, *Месаџере*, *Јунајтед прес*, *Иманите*, *Руде Право*, *Темпо*, *Унита* и *Тас*, и враг зна још кога, у један јединствени и »добро« уитран »антититовски« тим, са задатком да шири своје окрутлобошкосте лажи и подлости у — светским размерама. Исувине дуго већ траје то полувреме међународног шутирања, шпирарања, и крљања свега југословенског, то шупкање по сумњивим кухињама, то басирање анттититовских вести на тему: »титовци прелазе у табор империјалиста«. И ми нисмо више лаковерни ни наивни.

Да такав »прелаз« постоји, давно би *Иманите*, рецимо, престао да посвећује знатан број својих стубаца »издаји титовске клике«. И можда би их корисније употребио. Но то није разлог да се тај »прелаз« и изврши. Ниједна оптужба против нашег ЦК није могла да се одржи. Чињеница наше социјалистичке изградње оборила је и продужује да обара оптужбу за оптужбом као да су све одреда писане по води. Па ипак...

Клевета се и даље. Лупетање се наставаља с истом ступидном упорношћу, на увек истој и јединој манијакално отрганој плочи, иако су се клеветници могли већ стопут да увере да овде постоји врло изоптрен смисао за дучење важног од неважног и да је суштина која се крије иза »антититовске фасаде« већ поодавно откривена. Нека клеветници оставе зато свој стограм »принципијелног« соса и остале преживе. Иза размакнутих пропагандних обланди стоје недела. Она су гадна.

Али и да није недела.

Да је све остало на плану принципијелне дискусије, шта онда?

И тада бисмо остали чврсто на истим позицијама. Борили бисмо се против схватања интернационализма као војне хијерархије у којој су сви, већ према чину, подребени и надребени једни другима, а за његово правилно тумачење: као слободне и свешћу дисциплиноване заједнице у којој је свака нација равноправна, што значи и спремна да усклади своје посебне интересе са заједничким.

И да није услед неповерења у уверљивост својих аргумената Информбиро решио да нас баца на колена економским санкцијама и неизвршењем уговорених испорука инсталација и машина, што би, по њима, требало да доведе у питање остварење нашег »авантуристичког« Плана, а тиме и »националистичког духа« који провејава из наше упорности да га остваримо, и тад би на плану чисто теоретске дискусије правилни став »титовске клике« био став свих радних људи наше земље који више не могу да замисле ни односе између суверених социјалистичких држава друкчије од равноправних и надасве другарских односа који постоје у нашој ФНРЈ између националних република. То би био став који логично произилази из спасоносног искуства Титовог учења о братству и јединству.

Је ли потребно рећи да смо, без изузетака, сви писци титовци и да смо то по свом слободном уверењу? Нико нам није обесио ни литар о врат, ни натакао брњицу на уста. Нити би могао да нам их стави. Нити би ко ту то хтео да учини. Наши су писци у време монархофашистичке диктатуре смело говорили истину, свесни да ће због тога сутра већ бити ухапшени, премаћени и осуђени. Они су за своја уверења одлазили на робију у време гестаповске окупације, њих су изводили на губилиште. Али истине се нису одрицали и неће је се никад одрећи. Најмање сад.

Мисле ли они који трљају о некаквом потпуно измишљеном терору »Ранковићевих јаничара« — да би, чак и да постоји тај некакав »турски терор« који не постоји, наши писци сад били мање храбри но »недавно«. Нису они из режимијске шефобојазне удворности пристали уз »режим«. Они су уз свој ЦК из уверења и са-

вести. И они су то изразили. Реч је о љубави. Реч је о јединству.

Греше аутори бугарске резолуције кад кажу: »они југословенски књижевници...«

Оних који би се макар и у томе сложили с бугарским ауторима — овде нема. Југословенски писци се не могу одвојити од народа и партије клеветама. Али ни псовкама, ни увредама које не објашњавају, не доказују, не убеђују. Али ни артиљеријом произвољних цитата који немају риме у југословенској стварности. А најмање претњама да ће нас ратом »на литерарном фронту разобличити и демаскирати као издајнике«.

Нека пробају. Само, у такав се рат без оружја доказа не одлази. А доказа нема. Чак ни индиција. Чак ни разлога за њих. Чак ни најтањих повода на основу којих би се требало да трага за индицијама помоћу којих би се могли да нађу евентуални докази. Али ни њих нема јер не постоји основно. Оно што се жели тако ватрено понегаде да постоји. Нема издаје. Бар не с наше, југословенске стране.

Али оно што код нас постоји и на чему ће се коначно сломоти читава та авантуристичка хајка — то је наше јединство. Оно није само неутрална чињеница него и један од неоторивих доказа који говоре ко смо и куда идемо. Југословенски трудбеници, који су, упркос сметњама, успешно завршили први квартал треће године Петолетке, неразрушиво су повезани с Партијом, монолитнијом но икад. Још пре почетка оружане борбе наших народа, али нарочито од оног јула 1941. па све до победоносног завршетка народноослободилачког рата и народне револуције, и касније, у периоду обнове, и сад у епохи изградње, стваране су и створене дубоке, крвне, комунистички чврсте везе између ЦК и народа ове земље. То су данас већ старе везе, проверене још у доба кад се место »титовска клика« говорило »партизанбандаена«. То су оне везе у боју настале, у изградњи камене, заувек сливене у неунитивни лив југословенских људи, који у борби за социјалистички живот неће стати ни пред очекиваним отпорима разбијене буржоазије у граду и селу, ни пред неочекиваним тешкоћама које нам чине владе и комунистичке партије земаља које, у ствари, и у пркос свему, теже истим идеалима као и ми.

Али ако то јединство није неки наш југословенски проналазак, важно га је истаћи.

И зато нимало интелгентно и сасвим немарксистички звуче све »причам-ти-приче« Информбироа о малобројности »титовске клике«. Југославија броји 16 000 000. То је можда мало. Али »титовска клика« малобројна је колико Југославија. А то, кад је реч о ономе о чему је реч, није мало. Погрешне Варгине схеме о капиталистичком карактеру економије народних демократија неће моћи никог да оправдају: нити за илузије да ће се хајкама и притисцима оделити вођство Партије од партијских и народних маса, нити за заблуде које се одржавају у свету тим илузијама, нити за крупне грешке које ничу на основу њих, нити за мутљаг који изазивају и у коме само непријатељи социјализма могу да нађу свој рачун.

Штете које је починио дувачки оркестар под палицом Стаљиновог Јудина могу се, прешавши са социјалистичког плаана на стакларски, упоредити само са русвајом који би слон починио у магацину парафинске фабрике стакла. Али тај метафорички магацин и тај слон нису у Југославији. Зар нису баш недавна хапшења у Бугарској доказала да најпрлатији и најтемпераментнији паладини против југословенске хајке нису добри комунисти? Није ли то разлог који треба да нагна ауторе резолуције предложене овогодишњој скупштини Савеза бугарских писаца да се замисле и да, у сваком случају, врате исукана наливпера у унутрашњи цеп својих сакоа? Нису ли та хапшења, ухапшеници и хапситељи, добар повод да се обазру по својој авалији и да је добро помету пре но што појашу некакве обангавеле Росинанте и пођу на некаква »разобличавања« и »демаскирања« која, у сваком случају, ватешка не би била.

Резолуција коју су они предложили, сем шесте тачке, садржи још четрнаест ставова. У њима се пледира за социјалистички реализам. За продубљење веза између бугарске и совјетске књижевности.

Од велике литературе треба учити и од ње уче сви напредни писци широм света. Али не би ваљало заборавити да је прва и највећа естетичка лекција коју свака ваљана литература даје — лекција о неговању револуционарне истине. То је порука Горког и Мајаковског. Да ли су и аутори бугарске Резолуције тога свесни?

Ако јесу, како су могли написати лаж, како су мо-

гли рећи да су југословенски писци издајници? Зар су издајници писци који нису ни једног јединог реда објавили за све време трајања окупације, писци који су с достојанством одбијали сваку сарадњу у штампи коју је непријатељ толерисао, који су чамили по тамницама, који су учествовали у оружаном борби, који носе поносну споменицу — амблем партијности и родомљубља, али и правог интернационализма, праве љубави и верности идеалима социјализма? Зар су издајници писци који су лежали у логорима и стрељани руку везаних жицом? Зар су издајници писци који су погинули с пушком у руди? Цесарче, Прицо, Кершовани, Маслешо, Борбе Јовановићу, Горане, Кајуху, Кикићу, Рацине, сви ви погинули, сви ви стрељани, реците, нису ли остали верни вашем завету и борбеним традицијама наше књижевности живи југословенски писци, стари и млади, настављајући часно да се боре за мир, који је саставни део борбе за братство међу народима, за социјализам? Зар издајници — наши писци који се труде да створе своју слободну уметност достојну слободе?

Нека зато аутори бугарске резолуције поцепају што пре своје листиће с лажљивим речима. Људи који као писци треба да представљају савест своје земље, морају да говоре само истину, сушту истину. Или нека ћуте. Ако их Југославија интересује, нека добу к нама. Увериће се да су чињенице на нашој страни, и да нису мање упорне од воље наших комуниста и свих радних људи који, светла чела, корачају срећнијој будућности заједно с мирољубивим и социјалистичким светом, и с вама такође, бугарски другови, хтели ви то или не хтели. Али наш је пут тежи и стрмији но што је ичији пут био, услед свега што се као деветомесечна хајка јавило на линије противјугословенске политике. Без страха. С тог нашег пута ми нећемо никада сићи.

А бугарски аутори Резолуције нека своје томањавке и остало употребе за разобличавања одистинских издајника. Има их искувише свуд где се клевете.

Или...

Нека коначно ураде што им је воља.

Код нас ће писци писати онако како мисле и осећају.

ПИСАЦ И ИСТИНА

Пре годину и по дана, на почетку беспримерно неинтелигентне хајке Информбироа против Партије и народа ове земље, још смо могли да видимо само зло које значе за нас, за њих, за међународни раднички и ослободилачки покрет у светлу злогласне резолуције и читав онај делирантни систем дезинформација проистекао из прохтева, амбиција и метода потпуно туђих комунистима.

Али од тада смо имали и прилике и времена да учимо и ону »добрну« страну информбарушштине. Добру — за све искрене ствараоце слободе, која је, између осталог, и човечност. Добру, кажем, јер је добро открили болест и слабост — једини начин да их излечимо.

А болесно је све оно што је непосредно претходило резолуцијама, као што је у највећем степену забрињавајуће све што је после речено, написано и урађено на линији »доказивања« да смо ми, од »деснолевих« грешника, постали обични фашисти, само зато што су се извесни руководиоци СКП(б) навикли да искључиво аргументују псовкама и претњама.

И кад нам је јасно, и не једино нама у Југославији, да је смисао борбе Партије не само у одбрани тековина и части наше Револуције него и у заштити марксизма од мучке догматике, онда ми имамо право да 28. јун 1948. не сматрамо само видовданом пораза извесних илузија него и историјском прекретницом у напору да се неоклањани доведу до победе свести стегови марксизма-лењинизма.

Ми нећемо рећи: »Било би лепше да није дошло до коминформских лажи и клевета«, јер чињеница да су

могле да се појаве — индикација је да су латентно постојале, као скривена, тињајућа болест. Зато тврдимо: било би ружније и горе.

Било би, другови. Ми бисмо из љубави и верности према првој земљи социјализма и даље чинили напоре да схватимо сурова »постановљенија« стаљиниста из разних руководастава и несхватљиве »захвате« чак и у најтананију проблематику уметничког стварања. И трудили бисмо се да оправдамо и оно што се оправдати не може. И мучили бисмо се да усвајамо поступке и формулације у очитој супротности са марксизмом. Јер извесно поверење повлачило је нужно за собом и несвесне денкферботе. Први би био: ако је то што каже Фадејев, рецимо, добро за совјетске писце, зашто не би било добро и за нас? Зар и ми нисмо писци социјалистичке земље? И, ако би нешто недоречено у нама роптало против таквих начина и таквих аргумената, ми бисмо се флажелантски окомљавали на сопствено интелектуалистичко цепаљачење, на то »декадентно« копање по себи и тражење оног чега нема, тамо где га не може бити.

Сматрали смо револуционарном чашћу питање безграничног поверења у сваког грађанина прве земље социјализма, а љубав и оданост мерили смо схватањем оправданости сваког његовог поступка, сваке речи. То је фетишизам. Ја сам био такав фетишиста. И знам да нисам био једини.

Зато нас, писце Југославије, ситуација створена Информбироом ставља пред декартовску нужност проверавања свих вредности, једном речи свега што је пракса Совјетског Савеза за последњих година прокламовала као социјалистичке вредности. То не значи стављати у сумњу основне постулате наше науке, него их у идејној борби спасавати од унаказивања. Ван дискусије је за сваког који познаје монистички карактер марксизма да се не може изоловано вршити његова ревизија на плану спољне трговине и спољне политике а да уметност и филозофија остану нетакнуте. На жалост, ревизија је захватила и те области. Не треба пуно тражити па наћи у реферату Фадејева из 1947, као и у дискусији у *Литературној газети*, која је објављена доста касније, јасне тенденције ка мењању и »варирању« полазних реалистичких принципа социјалистичке уметности. Кад Фадејев говори о социјалистичком реализму као о механистичком сабира-

њу поступка реализма и поступка романтизма; или кад, касније, парафразирајући Жданова, пропагира »крилати реализам«, потребно је упитати се шта ће реализму туђа, прикриљена, боктепига из каквог музеја феудалне романтике позајмљена крила? Да ли зато да се не би изговорила цела истина? Да ли зато да би се прешло преко фалсификата и лажи којима прибегавају неки политичари СССР-а, у жељи да подвргну остале социјалистичке земље свом бахатом и експлоататорском путорству? Да ли зато да би се сакрило да је пролетерска диктатура од најчовечијег облика демократске власти радних људи, како ју је формулисао Лењин, постала груба и крута власт апарата који се усамљује гледајући строгим оком на сваку иницијативу одоздо, у страху од сваке речи, која не би прошла сто цензура и сто одобрења. И с тим се отишло тако далеко да апаратички суверено одлучују не само колико ће се шпела увести из Златна него и да ли је роман Вере Панове бољи од *Тихог Дона*.

Разуме се, то има и своју комичну страну, али на њој се нећу задржавати. Вратимо се крилима »крилатог реализма«. Чему она, та крила? Фадејев тврди да су потребна уметнику да би одразио херојство совјетског човека, совјетске стварности. Слабо аргументовано, друкче Фадејеве, јер совјетски писац, који је такође совјетски човек, и део »совјетске стварности« не треба крила да би њу — совјетску стварност — одразио. Он је у њој. А њене позитиве као и недоследности може боље да обликује проучавајући је из ње саме, од срца до очију затњурен у њу. У сваком случају, текст ће му више мирисати на њу но ако буде планирао на безмоторном авиону »крилате инспирације« и повремено бацао на ту стварност тугаљиве погледе из птичије перспективе. Али ако уз чланску књижицу секретар Савеза совјетских писаца буде даровао својим колегама и крила, питање није да ли то чини из жеље да стварају квалитетна дела, него их приморава да машу ауторским крилима како би их нагнао да совјетску стварност идеализирају. А идеализација стварности није и не може бити реалистички књижевни поступак, није и не може проистацати из основних принципа естетике, чије су темеље врло јасно и прецизно формулисали и Маркс, и Лењин, и Меринг, и Горки, а који се, једном речју, не своде на реализам, без обзира што га препору-

чују. Али идеалистичка стварност значи затварати очи према свим што је неугодно бирократима а што можда и не би требало да постоји после 32 године. Али ако постоји? Значи, прећутати зло које није надјачано. И значи не водити борбу против њега, мирити се с њим, опростити регресу, прогледати му кроз прсте. Али и значи — гонити писце да лажу. Јер шта друго може бити прећуткивање пуне истине?

Постоји истина. То је стварност. То је домен писца. Граница истине — граница уметности. Иза ње стеру се благишта обмане, кретишта кича.

Уметност не вара. Она говори истину и само истину. Изрећи је, није увек ни једноставно ни лако. Тим пре што истина није само оно што јесте него и оно што у постојећем пориче оно што као истина постоји у име оног што ће бити истина. А можда, ко зна, и неће човек који нема довољно мисаоне храбрости и књижевничке страсти изрећи такву дијалектичку истину која не мази, не лакира и не лебди над стварностима. Али не могу је изрећи ни писци којима њихова социјалистичка власт, коју они воле и разумљиво поштују, моралним приговорима и административним мерама ломе достојанство, сузбија храброст, сужава бленду вида, гони их на јавна и понижавајућа признања »грешака« и »формалистичких заблуда« и чини све да би престали да буду писци и све да од њих направи химничарске и одалицке поданике над поданицима. Сам стваралачки процес изискује већ толику меру моралне чврстине и карактерности да би правилна политика социјалистичке власти требало да буде усмерена у правцу што пунијег расцвета тих особина код њих. То је уједно она слобода без које је немогућа литература. Њу писац носи у себи и захваљујући њој пише. Слобода, то је снага да се сагледа пуна истина, то је таленат и смелост да се она одрази. Те се особине не негују ни у центру, ни у провинцијализованим и сателитизованим народним демократијама. Не негују се тиме ни предуслови за процват уметности.

Треба ли споменути Тихонова, који је, испевавши неколико десетина песама Југославији, Титу, народноослободилачкој борби, градитељима социјализма, почео шест месеци касније да пориче у лошој прози истину о нама и оспорава себе и своје стихове. Ја не могу озбиљно да схватим писца који може у таквим незнатним интер-

валима времена да доживи такве корените промене у схватањима као што их је »доживео« Тихонов, који је своје очи, ум и срце сведока и очевица заменио за псовке Резолуције.

Резолуције, не мислим сад само на ону информбировску, имају своју одређену сврху и функцију, али никад не могу претендовати да замене људима чула, душу и савест.

Треба ли рећи што о Максиму Рилском, који је о Титовој Југославији написао више песама од Тихонова? У свом одушевљењу он је, прекорачивши границе достојанства, склапао и једну врло лошу песму у част Јабучила, коња кога је, ако је веровати том Максиму из Кијева, јер таквих нема више у Загребу ни из Загреба, јахао наш друг Тито кроз свих седам офанзива.

Шта рећи о оном пољском писму који је Југословена Милана претворио у Гришу само да би се присподобио новом антијугословенском курсу Информбироа? Смејати се његовој слабости? Сажалевати беду његова морала? Или с пуним осећањем одговорности још шире отворити очи и напети све своје стваралачке снаге да би се оваплотила истина наше епохе, наша истина. Ми смо за ово решење. И свесни смо његовог значаја како за све већи уметнички квалитет дела која ће бити написана, тако и за наш допринос борби коју води ова земља за нове, савремене, више, демократскије облике социјалистичке државности, за праведне односе међу социјалистичким државама, за пуну иницијативу и све шире учешће радних људи у народној власти, за уздицање, за размах тог радног човека, који је први и последњи смисао ослободилачке борбе и социјализма, за крајњу истину, за све истине о том човеку који је срушио богове да би се ослободио земаљских господара и који се морао ослободити господара да би могао стати до своје мере, постати велик и бескрајно човечан.

А песнику, који је секретар срца тог човечног човека, романијеру, који је секретар свих његових мисли и постулака, писцу у нашој ФНРЈ, ништа не стоји на путу да створи лик тог другарског човека, који није сама белина, али код кога постоји тако јасна чежња за срећом, за размахом, за подвигом. Значило би лагати — не изнети његове сенке и његова светла, али и те страшне

битке које човек води у себи и ван себе: за још једну кап светлости.

И на крају. Не само што ништа не спречава нашег писца да износи ту истину или, ако хоћете, те истине, него, наша Партија, а имали смо прилике да то чујемо јутрос и од друга Бакарића, чини као што је чинила и као што ће чинити све што је у њеној моћи да помогне смелост писца, који је истраживач области човекове, да му да охрабрења, да га ослободи излишних брига и да му створи све услове који погодују његовом стваралачком раду, његовим проналазачким напорима.

Јер наша Партија зна да је борба за истину и борба за већу слободу.

1950.

ЈУГОСЛОВЕНСКА ЕТАПА ЈЕДНОГ ПУТОВАЊА НА БАЛКАН

У последње време неколико листова и часописа СССР-а објавило је приказе и расправе о нашим писцима, врло објективно и студиозно писане ствари, мада не бих могао рећи да сви ту делимо све њихове закључке. Тим боље. Ето прилике нашим есејистима за дуге, срдачне и, убеђен сам, плодне разговоре о проблемима који нам леже на срцу.

Међутим два написа, један из пера Иде Радвољине, други који је написао А. Солодовњиков, директор МХАТ-а, говоре на један превазиђен и, што је чудније, нетачан а увредљив начин о стању и струјањима у нашој књижевности и уметности. Они не улазе уопште у дискусију на нивоу артистичких преокупација, већ са прага саме теме, анатемисху сваки покушај овде да се изрази живот поступцима који нису санкционисале проверене тезе социјалистичког реализма. Па се десило да се место критичких речи о делима и мислима наших аутора, читају згражавања пред нечим што ту нико не претпоставља да би могле бити њихове намере. Али Радвољина и Солодовњиков мисле, ваљда, да је комотније изрицати политичке пресуде место уметничко-критичарских судова.

Чланак Радвољине, објављен у броју који је *Новоје време* иначе имало срећну инспирацију да посвети Југославији, писан као информативна белешка, у ствари дезинформише и, драматизујући прилике код нас, не скрива своје скоро директивне симпатије за реалистичке снаге (!), па чак не сматра за потребно да унесе име јед-

ног Мирослава Крлеже у списак значајних трудбеника наше литературе, списак у коме је приличан број и таквих имена која књижевно не постоје.

За разлику, А. Солодовњиков у свом *Путовању на Балкан* (*Литературнаја газета*, 11. X 1956) не спомиње имена, али пресуде не казује беспризивно.

Да се одмах разумемо: ни мени, нити иком ту не пада на памет да цензорски оспоравамо право А. Солодовњикову да саопштава и најнегативније судове о делима ове књижевности и струјањима у њој. Свако па и он може да то учини с плана укуса и схватања који су његови, па, према томе, и с оног који се зове социјалистичко-реалистички. И код нас има писаца (Равољина спомиње понеке) који не иду много даље од таквих теза. Но да смо и сви ту присталице нормативне естетике социјалистичког реализма, зар би то морало да значи да су самим тим и сви њени ставови тачни? Гласачке машине у уметности ништа не доказују и не одлучују. Бар не у земљи где из основе децентрализованог и неадминистративног система радничких савета и комуна ничу, у крајњој линији, снови и јаве о односима међу људима (и њиховим мислима) и где је логично да учешће широких слојева радних људи у друштвеном самоуправљању, поред борбе мишљења, има за претпоставку и неингерирање мајоризацијом у ствари уметничког стваралаштва. То, између осталог, значи и праксу ненаметања једног за све обавезног укуса и схватања. Јесмо ли зато несоцијалисти? Јесу ли ту уметници, «реалисти» и «новатори», противници социјализма, сламке међу не знам каквим вихоровима?

На ова се два питања може одговорити само одречено. Што и чиним.

Но било би ми врло неугодно кад би А. Солодовњиков досад речено схватио као покушај да му окрњем право да о нашој уметности мисли и пише шта по савести хоће. Али он зна, бар тако добро као и ја, да слобода обавезује на аутентичност и да искључује намештање података на пословични априоризам оног: *шта се баби хтило, то се баби снило*. Па ипак, шта друго значи његова произвољна процена да се ту девет десетина уметника и интелигената боре за социјалистички реализам, или друга једна, о томе да *новаторски* песници имају тираже од 1 500 примерака, док реалистички много веће.

Чињеница је да су тиражи и једних и других подједнако мали, књиге се продају по економским ценама, а мрежа наших библиотека је танка, док су средства којима оне располажу врло ограничена.

Уосталом, да и сам не зна с каквим је коефицијентом множио и делио своје процене, зар би А. Солодовњиков имао разлога да се узнемирује? Зар може један декадентни новатор да угрози деветорицу здравих, снажних и граатих реалиста? Не будимо наивни: друго је нешто изазвало немир директора МХАТ-а. Он нам може бити разумљив. Несхватљива нам је логика његове нетрпељивости према критици. У свом *Путовању на Балкан о Бугарској и Румунији* (где ниједан позоришни рецензент није учинио никакве приговоре режиским поставкама МХАТ-а, стилу или репертоару), А. Солодовњиков ништа или скоро ништа не пише.

Ако, дакле, посвећује скоро сав свој текст томе да се обрачуна са једним одсудним делом уметности Југославије, ту смо част, највероватније, заслужили само због тога што су неки од угледних београдских позоришних радника и критичара осетили потребу да у дискусијама и писаним текстовима изнесу своје резерве према понечем што им се учинило карактеристичним у представама театра коме је А. Солодовњиков на челу. *Путовање на Балкан* треба схватити, према томе, као неки *pro domo*, али...

Али не треба закрварити зато.

Ја се не слажем с добрим делом приговора који су ту написани на рачун МХАТ-а, чије су ме представе узбудиле, одушевиле и гануле. То је велика позоришна уметност. Иако стара већ педесет година, можда је највећа коју знам. И вероватно је да су у праву сви они који мисле да је треба сачувати. То кажем с резервом: позориште није ни моја струка, ни моја велика страст. Али рећи да је конзервисање стила глуме и режиских схватања Станиславског ствар за дискусију, не даје, чини ми се, неком повода да закључи да су људи који то тврде сумњиви као идеалисти, дакле антимарксистички. Навикао вероватно на пријатну температуру официјелних усхићења, Солодовњиков је сигурно био шокиран *неодговорношћу* одашњих критичара, али објашњења која је нашао да би се утешио не чине нам се претерано достојанствена и нарочито допаљива. Не поштује се пре-

терано човек и уметник кад се ех catedra проглашује сваки с ким се не слажемо за збуњеног идеалисту или доброћуднолукаво насмешени остатак капитализма. Чак и да смо не само субјективно уверени да је наше мишљење исправно, нико ко поштује себе и своју мисао не би испричао, онако како је то учинио А. Солодовњиков, ону причу о запробачком вајару који се »збуњно« и ником поникао кад му је он лично изразио жељу да мало погледа те његове новаторске скулптуре.

Али независно од тога да ли смо реалисти или модернисти, мислим да нема уметника у Југославији кога не вреба препотенција с којом је саопштена у том путопису директорова жеља да се на лицу места увери у оно у шта је и без тога био унапред уверен, тј. да је новаторство у уметности малтене срамотно, морално бедна и, по свој прилици, антидржавна ствар. Нису, ваљда, московски часовници објавили једног Октобра ово ново време које је похрлило тако неодољиво напред ка свету слободе, достојанства и правде за сваког да би се тридесет девет година касније, неоправдано супериорно писало о неким југословенским уметницима, којима се, на крају крајева, може свашта да пребаци, али нипошто да своју земљу не воле, да нису као грађани одани социјализму или да своју уметност не схватају врло озбиљно.

Време не стоји. Ни ту, па ни под московским часовницима. Промене у осећајности, укусу и начину на који се тај укус и та осећања манифестују, били ми тога свесни већ или не, природне су и нужне. Зар од Немирович-Данченкове обновљене поставке *Три сестре* негде тридесетих година, поставке која се у бити није претерано разликовала од оне с почетка овог века, ниједан млађи или старији совјетски режисер није дошао на мисао да би били нужни озбиљнији захвати у начин на који је схваћено и донето Чеховљево ремек-дело. Много штошта се променило не само у материјалној структури него и у емоционалности публице земље која се тако брзо и уз толике напоре индустријализовала да се на тему промашености (један од мотива *Три сестре*) не би могло, вероватно, гледати и другачије но пре толико деценија.

Може се бранити и постојећа представа *Три сестре* аргументима Солодовњикова: нова би требало да је боља од старе! Али и другим: зашто једно позориште не би практично било живи музеј Станиславског?

Једно се ни у ком случају не може и не сме: рећи да је стила МХАТ-а социјалистичко реалистички, а остали при тврђи да је социјалистички реализам најновија, најнапреднија естетика. Ако то тврди Солодовњиков, сложићемо се да то чини на штету једног интелигентнијег оправдавања теза које је усвојио. Али много је горе што, бранећи МХАТ од незаслужене, по њему, критике, прелази у напад и разантном палџом прикива противнике театра коме је на челу — за срамни стуб.

Јер шта друго значе разбацане дужином текста његове тврђе да су југословенски критичари МХАТ-а пристаице новаторства у уметности и да су то јер сами пишу неразумљиве ствари; што значи да се незахвално односе према народу и народној власти која их субвенционира и претвара им дворце бивших краљева у музеје, који, критичари МХАТ-а, дакле, народну власт не воле и не чине ништа за народ, што је и разумљиво, јер то новаторство у Југославији ништа ново није, с обзиром да су слична схватања постојала и у СССР-у, али давно, двадесетих година, а њих су тада тамо, као сада ту, проповедали противници социјалистичког реализма и реализма уопште, остаци капиталистичке прошлости којој се милом не да с власти и. . .

Зна им се онда!

А. Солодовњиков то тако збрда-здола не каже, али његове су све ту наведене речи, мисли, сутестије, па је немогуће претпоставити да се не сећа да је некад и мање од тога било довољно за један од монструозних процеса из времена не тако давних. У његовом се балканском путопису уз све то приде још налазе и врло прецизне инсинуације о космополитском карактеру новаторства и утицају западног ветра који је на изложбама модерниста збрисао све разлике између Срба, Француза и Канађана (!).

На томе бих се мало задржао.

Кад је већ реч о ветру, поставио бих једно питање на које ми се не мора одмах одговорити:

Мисли ли А. Солодовњиков да је својство, рецимо, само западног ветра да развејава националну самосвојност, за коју тврди да је најдрагоценија у уметности?

Рекао сам да не очекујем одмах одговор јер је искупише познато да смо ми ту против свих *ветрова* чија политичка тенденција не би била југословенска. А ова је

опет и довољно широка да би их све поднела остајући своја и довољно прецизна да би се заштитила од непотребних утицаја, користећи се само онима који су нашој уметности нужни. Јер се ипак не живи изоловано под стакленим звоном. Дувајте, дакле, ветри! Ми ћемо остати оно што смо: различити од свих и довољно своји да се не морамо бојати да ћемо због неколико слика изгубити националну одређеност.

Што се мене тиче, завршио бих. Али било би ред да се А. Солодовњиков извини за приче о космополитском и капиталистичком ветру који да дува нашом уметношћу.

О увек отвореним проблемима нужно је говорити, мада је неопходно сачувати разлике које и чине рељеф преко кога се креће напред. Но док год се подсвесно и свесно буде правило да верује или док год се буде веровало да је свет заувек подељен на неки метафорични Исток и Запад, дијалози нису могући. Нико ко има поноса неће дозволити да га потпуно безразложно (шта вреде рехабилитације после плотунског или апаге финала?) оптужују да издаје социјализам, поготово што се те оптужбе дичу или у недостатку знања, добре воље, или због предрасуда. Једна прогресивна културна политика требало би да, развијањем поверења друштва у уметнике, уклони све оно што су мрачне године забетонирале у главама и срцима добрих иначе људи. Шта би остало од пролетерског интернационализма на плану који је наш ако бисмо проглашавали за декадентни буржујски шверц свако дело и мисао који нису никли на тлу СССР-а?

Снаге социјализма нису победиле само и дошле на власт у многољудним и огромним просторима Азије и источне Европе; социјализам је већ неуклоњива чињеница у овом свету и његови се битни елементи репродукују, множе и развијају на много начина свуда, и тамо где их сузбијају и тамо где их извитоперују. Било би зато крајње време да се без неумесних више афеката и борнираности почне и с ревизијом начина прилажења уметности. Што би имало за прву последицу ослобођење од догматских схватања, која се вуку још из времена старијих од стаљинистичких, из времена Платонових, а састоје у томе да се искључиво практичарским, дневним, прагматистичким аршинима мере само друштвено добро и зло у поезији и уметности. А оне су много сложеније

појаве од тог прагматистичког свог привида. Ревидирати треба, дакле не само пресуде него и неодрживе критерије на основу којих се у толикој мери било неправедан. Немогуће је претпоставити да би струјања која су имала двадесетих година своје велике уметнике и у Совјетском Савезу — Мајаковски, Хлебњиков, Блок, Бабељ, Бели, Архипенко, Шагал, Мајерхолд, Ајзенштајн — представљала само декадентију, распад форми или анационалне, космополитске непријатељске остатке. Ако су понеки од поменутих, који су били први формулатори и покретачи уметничких инспирација, што, срећом, у свету, па и ту, не престају да живе, огорчени на поступке према себи пребегавали самоубиству, или били стрељани, натерани да ућуте заувек или заувек напусте родни Исток, није то увек зато што им је социјализам сметао, или што се нису слагали с њим, него зато што се стаљинистичкој деформацији социјализма (и естетике), из разлога у које сад нећу улазити, није свидела њихова уметност. Уметност тако људска у ствари, тако ускоро (или већ) општенародна, и тако, у крајњој линији, социјалистичка.

Ја не мислим да пребројавам колико је уметника у Совјетском Савезу који интимно не верују да је социјалистички реализам једино могућа и исправна теорија уметности. Нити ћу, узимајући жеље за реалност, оперисати измишљеним цифрама као чињеницама. Јасно ми је да ће отпори на које ће се после тридесет година наилазити бити већи него игде (социјалистички реализам је већ код многих постао навика, стечена систематским изграђивањем рефлекса и безброј пута поновљеним силогизмима тзв. љубавне подлости у уметности: прво — волим социјализам, друго — социјалистички реализам је једино правилна естетика у социјализму, и треће — ја сам за социјалистички реализам јер сам за социјализам). Али ти отпори неће ипак зауставити процес отварања душа ритмовима, осећањима, гласовима и облицима ове епохе, и неће га спречити. Ветрови не плешу пируете у уметности. И ту дува незадрживи ветар човековог ослобођења од свих предрасуда, свих мора, свих зала; ветар поверења у усправног човека; ветар наде у збратимљено човечанство. Ветар социјализма, ветар истине.

1956.

РОБИЈА

СЕЂАЊЕ

Штрајк глабу започет, мислим, у другој половини децембра 1933. и окончан почетком јануара 1934, трајао је 15 пуних дана, а за неколицину, необавештених у прави час, и 24 сата дуже. Ипак, победа, мада неоспорна, није била потпуна. А претешка. Управа је чинила све да нас сломи и деморалише. Шестог дана гладовања, насилно нас је пребацила из скупних соба у самице. Тамо су по двојица и тројица пандура наваљивала на једног усамљеног штрајкача, исцрпљеног већ довољно глабу, везивали га у лудачку кошуљу, после чега би му лекар, спртљаном у платно, везаном за столицу и притиснутом пандурским рукама, увукао сонду кроз нос и наливао га млеком.

Више од пет покушаја насилног храђења није учињено. Морали су да одустану, јер ниједан друг није пропустио прилику да приликом извлачења сонде одмах не поврати, а последњи, пети, успео је да згрушевину избљује управнику у лице. Прелазим преко свакодневних провокација и свега осталог. Не причам о тој акцији. О нечем што се десило после ње хтео бих да начиним забелешку. Но нужно ми је баш зато да споменем да ако и нисмо успели да извојужемо све оне захтеве који су по речима начелника Министарства правде Миљковића ишли за тим »да претворе робију у санаторијум«, успели смо да остваримо оне који су, по нашем гласно неизреченом схватању ствари, доприносили »претварању робије у универзитет«.

Другог дана по штрајку пребачени смо у *младићку зграду*, а две недеље касније стигли су робијаши-комунисти из Марибора, Лепоглаве, Зенице и Пожаревца и

сменгени у собу број шест, међу њима — Моша Пијаде, Отокар Кершовани, Мома Борбевић, Бранко Бујић, Јовица Трајковић.

То је за нас било најважније. На захтеву о концен-трацији свих комуниста у *младићкој згради* највише смо и инсистирали. Али не верујући управнику Браловићу и начелнику Миљковићу да су одиста још током преговора наредили најхитније транспортовање комуниста из осталих казниона у ову, митровачку (ко да верује речима класног непријатеља?), па не верујући им ни онда кад су нам показали копије поверљивих телеграма што су разаслали (зашто то не би био део њихове игре против нас?), ми смо одмах по преласку у *младићку зграду* објавили стање сталне непослушности и апсолутног кршења кућног реда све док *лепоглавци* и остали не стигну. Нисмо силазили из соба на шетњу, нисмо легали ни устајали у прописано време, приређивали смо *дераче* по неколико пута дневно, увек у време кад би неки интернационални воз застао на недалекој станици, а певали смо у свако доба револуционарне песме; оне најзабрањеније — најчешће. Кажњени због тога забраном примања и слања писама, куповања нузужитка, права на добијање пакета и посета, ми смо подигли за неколико степени општрину нашег отпора и почели да избегавамо пароле у време застанка *символна* и *експреса*, и да истичемо на прозоре огромне транспаренте са својим политичким захтевима исписаним мастилом које смо сами правили на чаршавима који су били *ерарски*. *Пандури* су из дворшпта тад пуцали у наше прозоре и транспаренте. То смо и хтели. Нека се чује што даље за наш рат. Но ни Управа није седела скрштених руку. Одаучила је да нам приреди процес и осуди *»жоловоће«*.

Али кад је друг који је, хранећи дивље голубове што су слетали на прозор двојке, коју смо звали у шали *идиотском собом* или *евентуалијом*, кад је тај друг приметио људе прекопугта у дотле празној *шестници*, и кад је, уштавши их *ко су?* — добио одговор да су *робијашки-комунисти*, пристигли овог часа из *Лепоглаве*, он је скочио с валова *умивајке* и утрчао у собу вичући радосно: *»Стигли су шестоглавци!»*

У трку смо се напшли на прозорима и *упркос* пуцњави из дворшпта, поздрављали стиснутим *песницама* другове, кличући *легионарном* за све нас *Моши*, *једном*

од најстаријих *робијаша*, *славном* *марксисту* и *преводиоцу* *Капитала*, *симболу* *непоколебљивости* и *борбености* *комунисте* на *робији*. Па, срећни и *узлужени*, *запевали* смо *можда* *први* и *једини* *пут* *складно* и *лепо*.

Певали смо *забрањене* *песме*, *цели* *наш* *свакодневни* *репертоар* *тужних* и *пркосних* *мелодија* и *речи*, и *били* смо *усхићени* кад смо *чули* да их и *шестоглавци* *прихватају*. Ни *слутили* нисмо да је *Браловић* у *том* *часу* *већ* *седео* *доле* у *својој* *канцеларији* *заједно* с *тројицом* *митровачких* *судија*, *спремних* да нам *»узму* *меру«*, како смо *касније* *сазнали* да су *назвали* *свој* *подухват*.

Из свих *соба* *ориле* су се *песме*. Не *увек* *исте*, али не *више* *складно* као *малочас*. Кад *бисмо* у *предаху* *између* *једва* *завршене* *песме* и *нове*, *неотпочете* *још*, *ослушнували* *урлање* што је, *рушећи* се *попут* *усова*, *долазило* са *свих* *страна*, *имали* смо *уписа* *застрашујућег* *ваљања* *целог* *неког* *компримираног* *мора* *сабијеног* у *ћелију* *захваћену* *буром*, *целог* *једног* *земљотреса* *закључаног* у *ту* *зграду* *једино* да би *из* *њених* *рушевина* *изашао*. *Било* је *страховито* *слушати* *мало* *дуже* не *певајући* и *сам* *то* не *баш* *много* *музикално* *певање*, и *није* *чудо* што су *пандури*, и *без* *обзира* на *наредбу* да *пуцају*, *то* *чинили* да *отерају* *страх* *који* *их* је *панично* *захватило*. *Нарочито* *ноћу*.

Сада *није* *била* *још* *ноћ*. Али *око* *четири* и *по* *по* *подне* у *јануару* *већ* је *сумрачно*. *Споља* у *дворшпту* *упалиле* су се *велике* *лампе*. *Нешто* *рано?* *Свеједно*. *Ускоро* и *унутра* *синуше* *мале* *жаруље*. *Данас* *нема* *мирног* *часа*. *Продужимо* да *певамо*. Али *одмах* *затим* у *нашу* *собу* *упадоше* *пандури* с *тамничаром*, *који* *викну*: *»Митроно«,* али *ми* *појачасмо* *само* *претећи* *интензитет* *гласова*, *не* *допуштајући* *ником* да *нас* *прекине*. *»Певате?»* *рече* *гласно* *неки* *незнани* *дебелко* с *прага*. *Крај* *њета* *се* *створи* *управник* с *још* *двојицом* *непознатих*, а *мрких* и *љутитих* *бића*. *Не* *одговорисмо* *одмах*, *мада* *смо* *чули* *питање*. *Кад* *завршисмо* *песму*, *неко* *упита*, *тобож* *брижно*, *дебелка* *на* *прагу*: *»Како* *се* *осећате?»* *»Дакле,* *певали* *сте!»* *викну* *овај*. *»Зашто* *не* *консултуете* *доктора?»* *одврати* *му* *друг* и *настави* *још* *забринуте*: *»Не* *ваља* *се* *шалити* *с* *аудитивним* *халуцинацијама!»* *Из* *свих* *осталих* *соба* *орила* *се* *Варшављанка*: *»Дижимо* *барикаде,* *дижимо* *барикаде!»*

— *Шта* *је* *то?* — *узбуни* *се* *дебелко* — *нећете* *ваљда* *порицати* *да* *сте* *певали?*

— Ми? Којешта. Сад је око четири по подне. Ту, као и у свим осталим собама, влада глава тишина све до шест. Ослушните само. Је ли тако, другови? Шта се чује? Тихо окретање страница. И ништа друго.

У прозор удари метак. Пандур је гонио страх. Друг понови.

— Ништа друго! Ако вам се чини да чујете песме, лечите се, господине. Лечите се за времена, после то може да буде касно.

Кључеви су још шкргутаи у брави кад наша соба прихвати прекинуту Варшављанку.

Све су собе обишлe и у свима били дочекани сличним варијантама порицања. Негде без зафркавања, директно.

— Не певамо! И тачка. И ништа нам не можете! Негде дрско:

— Ви певате! Али ми не играмо. Знамо за јадац. Негде са сарказмом:

— Али шта је вама, господо, коме се у овој земљи пева?

Но у шестици истуши Моша и на већ очајничко питање окружног јавног тужиоца (ускоро смо се уверили да је он то био), скреса:

— Јесте. Певао сам. Певам. И певаћу.

— Сам?

— Да. Сам.

— И сад? — диже неодређено руку тужилац. Са свих страна чула се песма.

— И сад! — пркосио је Моша.

— И то све, то ви певате сами.

— Ја! Сам.

— И ја! — приђе му радо Кершовани.

— Бути ти. Ти немаш слуха.

— И ја! — истуши Борђевић.

— И ја! — Бујић је то био.

И редом, један за другим, јављали су се шестичари.

Сутрадан, у пандурској соби управне зграде импровизирана је судница, и пошто је пред изведеним шестичарима прочитана оптужба, суђени су сви на по две године додатне робије. С изузетком Радивоја Давидовића, који је добио три године јер му је то било већ четврто накнадно суђење.

Држање Мошино нас је прилично збунило. Зашто

је признао? Да је рекао што и ми, не би био суђен ни он ни ико.

Али у образложењу пресуде стајало је да бисмо сви били суђени да *шестица* није примила на себе кривицу свих, и да је суд њу и казнио уместо свих, свима за пример.

Добро, Моша то није могао знати, као што и није знао. Али треба ли нешто знати до краја да би се поступило како треба, племенито, храбро и људски достојанствено.

Мошу је Петко Миљетић нападао због тога. Називао га је кукавицом. Овај се насмејао само:

— Не мислим да сам то урадио из кукавичлука. Било ме је само срамота. Ја нисам младић да бих себи могао дозволити несташлуке. Моје име нешто значи и у свету ван ових зидова. Ја нисам смео да допустим да то име чији ауторитет припада Партији, не мени, повлаче по новинама. Јер да нисам признао, довели би сведоке који би писали по новинама да Моша Пијаде лаже да би забашурио кривицу и себе спасао од заслужене казне.

Све то гонило је на размишљање, отварало моралне просторе и сапињало дилеме на које дотле нисмо били навикли.

Прошло је већ 25 година од тих дана, и кад помишљам на лекције револуционарне храбрости и људског достојанства и племенитог самопожртвовања, ја се сећам његовог узора кад је рекао: »Било ме је само срамота«. Али кад бих хтео да на катедрале (како смо звали катедре које су робију претвориле у марксистички универзитет) урежем неку реч, ја бих на тој згради што велелепна постоји у мојој машти, урезао речи којима је заправо и отпочео њен рад. Речи комунистичког пркоса и поноса, не увек лаке, али увек лепе, Мошине речи: » Певао сам, певам и певаћу!«

1957.

ЛИТЕРАТУРА НА РОБИЈИ

На робији, јасно, ни нас неколико писаца-почетника није мислило да треба литератури дати изузетније место, па ипак чињеница да је између разних видова акција што су предузимане и разних видова учења у току ипак било времена и за читање, наметала је и разговоре о литератури, водила дискусијама и формирању разних мишљења. У почетку, двојица тад много превођених писаца поларизовали су диференције група, што су се према њима назвале утонсинклеровци и синклерауисовци. Нешто касније, у доба *Данаса*, називи група су се променили: било нас је крлежијанаца и антикрлежијанаца. Али дискусије и спорови остајали су исти и кретали се око оног што смо називали дејством и ефикасношћу књижевности. Ни ми крлежијанци нисмо замишљали литературу одвојеном од борбе за преображај света и човека, али место да се задовољимо директном проповедњиком, директним навијаштвом за један од текућих дневних захтева политике и борбе, ми смо, мада врло млади, схватили да литература и уметност, да култура уопште, имају и своје законе који им условљавају развој, и да би њихово пренебрегавање значило исто што и њихово уништење, као што би и свођење уметности на њих значило укидање уметности. Разуме се, нисмо ни ми били сасвим глуви на казуистику да је прогресиван уметник дужан да се стави у службу револуције. Проблем који се с тим у вези отварао гласио је: како? Да ли као уметник који ће, радећи повремено публицистику и агитацију, уносити у њих свежину и темперамент, који је понекад агитацији, исувише разумној и разумској, не-

достајао, или што ће се *везати* свом снагом свог бића за њу и постати што и она.

Примера код нас, и не само код нас, за једно и друго решење било је. Велики песници и писци, градећи своје дело, прилазили су покрету. Ромен Ролан или Жид (на трен) имали су своје дело за собом кад су пришли покрету. Мајаковски, Брехт, Краежа изградиле су фантастично велико дело у најинтимнијој симбиози са идеалима, са паролама револуционарне борбе. Али било је и писаца типа Дамјан Бедни, Безименски и други, који су у оно време, захваљујући тиражима, слави, као и оној оптичкој варци коју близина предмета чини, имали, тако рећи, сагановску популарност и уносили забуну међу савременике, те су стављали у исти ранг Бедног и Мајаковског, и продубљавали дилему у дуплама младих комуниста писаца, код којих је питање избора било пре свега одређивано већом ефикасношћу, ничим другим. Оно што смо се питали у нашим распрама, није било: како изразити уметничку епоху: него: како, остајући уметник, деловати што више, што боље? Некима се чинило да је Бедни остао уметник.

Били смо сви премади да бисмо правили разлику између стихотворца Бедног, коме је његов начин везивања за револуцију помогао, јер није као песник ништа губио опевајући лозунге, и оног Мајаковског који по своје лозунге није трчао увек у агитпроп, него их, у духу револуције и свог најинтимнијег схватања света, бацао у етар на сав глас. У суштини: питање: задатак и креација (реч коју смо мрзели; реч у поповској мантији-сукњи).

У то време се одржавао у Москви и онај Конгрес писаца на ком су говорили, између осталих, и Горки и Мајро, Бухарин и Жданов. Жданов, можда први пут и за први пут — чинило се да не говори лоше. Остала ми је једна формула у свести: »У оквиру совјетског уређења, писцима је све слободно.« Далеко је то било од каснијег *ждановизма*, те прагматистичке депградације свега творачког.

Али упркос поразу раповаца и оних тепњака, што смо ми крлежијанци поздравили, на мене је деловало као хладан туш објашњење које ми је тад дао један »кумзовац«, касније један од фракционаша: »Пусти ти то што они тамо брљају. Бедни ће увек Партији значити више него сви Мајаковски. Он је искористљивији.

Он ће певати све што треба, он је тешње везан за политику, он је партијски кадар, он је проверен, он је близак и тврда, а то је битно. Шта? Таленат? Немам ја времена, знаш, за твоје бургџије!»

Петко Милетић је већ тада показао, с оном интелегенцијом коју имају хохштапелери кадри да одмах схвате у чему је штос, суштину једног наопаког гледања на ствари културе и уметности, једног примитивног, пре-прагматизираниог, публицистичког третирања не дневних, него уметничких ствари.

Мојим друговима и мени помогла је та Петкова формула да схватимо у чему је заблуда и у чему је та претња исправном одношењу социјализма према уметности. Дискусије које су се развијале међу нама писцима поделиле су нас, много дубље и трајније но што се мислило у почетку, — на оне који су, жртвовавши принципе саме уметности, мислили да ће бити партијни ако аминују управо оно што је Петко формулисао у суштини тачно, мада из аспекта ариviste, и нас који смо веровали да социјализам мора да афирмише културу својим политичким ауторитетом, мора да за тај феномен уметности има сва разумевања и у сваком случају више неголи фашизам, који није упрожавао културу само тиме што је спаљивао књиге, ауторе књига и њихове потенцијалне читаоце, што је изазивао ратове и носио смрт, него и зато што се одмах, од првог дана, јавио као носилац једне одређене, врло уске и врло прагматистичке концепције уметности. Нетолерантан према оном што је, у духу својих зоолошких расних схватања (такође прагматистичко-мистичних), називао изопаченом уметношћу (где је, поред Георга Гроса, Кете Колвиц, Масерела, да не говоримо о Пикасу и Далију, Де Киријку, Мироу, Тангију, Ернсту, Арпу, био и импресиониста Либерман), фашизам је форсирао једну искувише агитациону, искористљиву за себе, неизопачену, за разлику од искувише напаћене уметности и културе на које су писци као Јост вадили револвере јер им је реч култура звучала као Rassenchande, иако је култ тура у НСАП-у био веома цењен.

На страну облици које је, почев од 1933, примала нацистичка линија у уметности, на страну форма, али између нацистичког прагматизма у уметности и оног што су заступали извесни приврженици Бедног код нас, без обзира на тако супротне политичке ставове и људске интен-

ције једних и других, било је на изглед додирних тачака између израза једног и другог, у архитектури, скулптури, сликарству итд. Суштинска разлика између фашизма и етатизма у социјализму није тиме била ескамотирана. Остајала је оно што је била. И док је та чињеница помогла мени, и не само мени, да схватим да због самог социјалистичког човекољубља, његове ведре будућности упркос свему, не смем да примим прагматизам као мерило и праксу уметности ако не желим да њу доведем у питање, догае је извештан број мојих другова мислио друкчије и, извевши друге закључке, друкчије радио.

Данас, више од 20 година после тога, тешко би било не видети ко је био у праву с позиција социјалистичке уметности, која, као и свака уметност, никад не може да рачуна само на тренутно дејство, али баш зато људски не бих себи нити иком другом дозволио да стави у сумњу приврженост социјалистичким идеалима иједног од мојих тадањих другова, писаца или не. Не мора се бити писац, поготово не добар, да не кажем велики писац, да би се било добар борац.

Несрећа је у томе што су потребе замућивале многе наше погледе тада и оно што је данас сваки прогресиван човек у овој земљи прегорео и схватио, тад је било тешко разумети. Требало је бити, у неку руку, искувише писац да би се могло одолети притисцима једне логике која је у оним временима изгледала врло убедљива. И то је на извештан начин, у условима ван уметности, и била.

Да би се неке ствари разумеле, мора се рећи да писци привржени револуцији, они који су то остали или били у толикој мери да им никакве естетичке и друге заблуде нису сметале, упркос бурним догађајима, да то и остану, ти писци знају да их њихова оданост покрету обавезивала и обавезује да тим проблемима приступе и данас с довољно интелегенције и максималним разумевањем. Није проблем: ко је у праву?

У питању су два тока ствари, који се могу у садашњости чинити да се секу и укрштају, но који, с дистанцом која неумитно расте, има да се учине све више као два тока, сваки са својим законитостима.

Но баш зато што ништа не почиње ни с ким од нас и не завршава се с нама, потребно је указати на извесна места из Програма СКЈ која, говорећи о тим стварима, допуштају тумачење да СКЈ у области културе и умет-

ности, пуштајући све формалне иновације, не резервише себи само право присутног грађанина него и право да ингерира, и то не толико у одбрану неких политичких и идеолошких интереса (њих бране позитивни закони) него у одбрану културе и уметности као таквих, што значи да је СКЈ прва комунистичка партија у свету која устаје у одбрану феномена културе, признајући њене законитости и њене посебности, њена својства која је чине другачијом и подложном другачијим мерилима но што су она непосредне практичне применљивости. Јер кад је у питању уметност, ништа попрепније од тога и ништа погубније од једначења по дејству. Ефикасност уметности јесте вредност, тј. својство дела да изрази синтезу могуће људскости у датом времену, зависне од уметникових сазнања, општег стања слободе, сензибилитета људи у времену и стања самосвести. Кад једна уметност, иако непризната с почетка, успе да се одржи, наметне и постане реалност нових колена, онда је она доживела свој догле одлагани уметнички тријумф који везе нема с ефикасношћу, која је заблудна; али ефикасност уметности примењена на револуцију, небитна ако не и привидна, не полази од уметности и њених средстава; она је идентична са привлачношћу револуције. Уметник који би себи наметнуо њу као искључиву личну стваралачку преокупацију, не би могао да избегне извесну дозу *личног угла* прелома објективног кроз субјективност, чиме би се многим учинио више егзибиционист но бард револуције. Који не мора да буде довољно безличан да би деловао, али који мора изгледати озбиљан, недвосмислен; а бити јасан, приступачан, ефектан и јевтин. Да би уметност деловала, не сме да буде уметност.

СКЈ је у суштини разумевао све то, не само тиме што је допуштао разне *форме* него што се залагао за дискусију и што је, пажљиво ослушкујући дијалог уметника, заузимао, логично, већ према томе шта му је било у датом часу нужније, оне ставове који су му највише одговарали. Ослобођен коначно искључиво праксистичких критерија, он је данас у стању да се радује делима која уметници остварују у слободама које им је он ту извојевао и понудио.

1959.

НА ВЕСТ О СМРТИ ДРУГА М. С. ПИЈАДЕ

Између првог доласка у Париз непознатог сликара, пријатеља исто тако непознатих Бецића и Бабића, и овог тамног сева смрти у Avenue de Messine, леже педесет година сурово тешких и плодних борби за социјализам, ту наду у слободу свих човечних народа, али и оно питање о ангажујућем смислу уметности, питање које је могао да постави себи и тад, не први и не последњи пут, тај ситни, мршави, кратковиди, живихни и страховито надарени младић, питање на које је отада одговарао једном наљудском активношћу, углавном изван уметности, до последњег откуцаја свог срца непрестано на дужности, у служби човека и уметности.

Круг је сада затворен над једним великим мотивом животне, људске енергије што се не испрљује у репродукцији себе, и то у граду где се отворио и где су за истих педесет година други сликари донели бар десетак нових значајних или само занимљивих сликарских формула. А ипак сликар, који је овог часа заклопио очи непознат Паризу ликовних слутњи и немира, завршио је да даје један од могућих одговора, великом ненасликаном фреском свог живота: стварање је вечно мучеништво а лепота борбе за слободу основни је услов уметничког стваралаштва. Ту слободе није било. Створити је!

Али ни социјалистичка варијанта свесног жртвовања за добро других у специфичним условима борбе против балканске монархије, фашистичке окупације, у биткама за револуцију, и после у оним за преодолевање вековне заосталости и изградње нове демократске државе, није захтевала од својих приврженика мање спремности да

себе живе утраде у темеље света но што су то и одувек тражили сви они древни и сјајни градови људског напретка дизани на Бојанама, Сенама, Невама или Савама. Моша Пијаде осетио је само интензивније него многи други да и она глад за апсолутним у корену сваког импулса ка уметничком, има изворе где и сви снови и напори људи да се царство нужности претвори у царство слободе. Линија поноса и чврстог логичног реда примена је тог закључка хиљаду пута потврђеног спремношћу да се за сваку консеквенцу јамчи целим својим животом.

Отуда и готовост тог рођеног сликара да остави палету и да рад на великим маштовитим композицијама замени практичним националним прегалаштвом у 1913, да своје оштро новинарско перо из 1919 (публицистика му је била други таленат) претвори у рад око организовања илегалне штампарије Централног комитета и да 1925, место типографске плаве блузе, понесе сури митровачки шајак. Савршени мир и немар с којим је примао све метаморфозе и етапе каснијег четрнаестогодишњег робијашког живота, без самосажаљења, без колебања и вајкања, потврђује и његов преводачки труд (*Капитал, Ка критици политичке економије, Беда филозофије*) али и надасве његова револуционарна борбеност која га је у најдивнијој мери одликовала.

Има у том снажном темпераменту, у тој пожртвованости демонске, рекао бих, сазнајне и моралне логике доступне врхунским борцима за слободу, јединима који су унапред слобода, унапред њена бескрајна изборност, њена метафоричка сликовитост што знацима једнакости спаја и уједињује тренутак, у трену његовог пролажења, са вечношћу.

Историчари и естете који ће једном проучавати предреволуционарну нашу уметност моћи ће само тако да објасне чињеницу због које су неки тад највећи уметници тако на изглед лако стицали своје изузетне даровитости у политичкој дневној борби, која је, и кад се манифестовала уметничким делима, толико патила од плакатства публицистике без основних дубинских димензија. Али има часова кад је њихово одсуство у остварењима знак да је у току шири од уметности, општи свеживотни мутациони скок у више, у боље, у слободније, и да он неодољно намеће и интенционо стварање уметника на плану на ком се преображај врши

за добро свега — људи и дела. Није знак недовољне обузетости уметничком доживљајном опсесивном проблематиком, депшифровање значења тог зова за учешћем у свакој од разноликих стапа борбе, у оној на дневном раду; нити је увек знак стваралачке слабости — окретање леђа штафелају. Има историјских ситуација кад је, обрнуто, доказ величине то непристајање да се слика, то насилно и добровољно затварање очију пред моралним млазевима светлости времена у коме се једино и јављају подстичуће силе стваралаштва. Слух за те гласове, разумевање тог говора, одазивање његовом позиву можда су одсудни фактор судбине човека да буде већи од своје судбине. Али свакако је сведочанство о моралном и уметничком интегритету способност да се не пристане на компромисну драматургију деграда личности. Она је код Моше Пијаде остала цела. И бескрајно велика.

Сликар је оставио доказе о својој даровитости. Али његово дело чине педесет година неуморне, револуционарне борбе за комунистичке, за хуманистичке идеале. Борба и дело који већ доносе и неће престати да доносе плодове новим, сретнијим нараштајима овог народа, чији будући уметници неће бити принуђени да у блеску једне муњевито драматичне одлуке ампутирају и одлажу уметника како би уметност и живот могли да постану слобода која јесу.

1957.

СА ЕСТРАДА

ЛЕВАНТИНСТВО: РЕЦИДИВ ЗЛА

ЛЕВАНТИНАЦ одбија од себе сваку политичку задњу намеру и сматра да је неправилно што Марко Ристић сада целу ствар пребацује на политички терен. Левантинац је оспоравао само естетички хумани квалитет једног написа Мирослава Краљеже и није хтео да изазива мржњу. Његови су *Одговори* само изрази »увреженог људског поноса«, а његово је право као слободног грађанина да каже своје мишљење о Краљежину стилу и Краљежином начину писања, јер га је увредила мрзовољна надменост и презир с којим је Краљежа писао о нашим живим и мртвим, о нашем вољеном Београду, о људима уопште. Њега је то *забољело и увриједило*, и његов је одговор потекао из дубине људског, а не левантинског срца. Он признаје да је он свој *Одговор број један*, захуктан и врео, написао у афекту, али он није филозоф, већ се бави пјесништвом и све ствари доживљује страшно, и срчано, и увредило га је...

Узмимо да је то тачно, то јест да је неправилно импутирати Левантинцу политичке задње намере. Он се бави песништвом и његове су намере биле предње, неполитичке и искључиво поетске и замислимо да је, кад је први пут писао, оспоравао само естетички квалитет једног написа Мирослава Краљеже. Он се као слободан грађанин и не бави политиком, него песништвом, и бавећи се својим песништвом, једине су његове мисли и намере: ослобођење од политике, што значи, у неку руку, да су му неполитичне као и поезија, нетенденциозне, као и она која је таква одувек — знамо — била.

Постојала је и постоји код нас опширна и гласна прелевантинска па чак и нелевантинска естетичка мисао, која је од тог схватања успела да направи скоро помодан аксиом: Ко се бави поезијом, не бави се политиком, и не бавећи се њом, не може имати политичких намера пошто се бави поезијом, која не подлеже никаквим политичким гравитацијама, без обзира шта прокламује од часа кад то прокламује поетски, стиховима.

Има их који су сигурни у то и који захтевају апсолутну аутономију за песништво, у име те сигурности која је њихова, али не и моја. Зато молим, нека ми се дозволи да у име те своје несигурности кажем бар да нисам сигуран у одрживост њихових тврђи. И молим да ми се сувише не замери што то кажем, и не бих рекао да се и сам, попут Левантинца, не бавим донекле песништвом. Али тенденциозним, агитаторским, дакле нечистим, прљавим, примењеним, нижим, вулгарним, материјалистичким и, тако рећи, комунистичким песништвом. И ја увиђам да ће зато све што ћу моћи да рекнем о тој материји бити одређено и спутано, неслободно и детерминирано уверење које је моје, али је лоше, па ћу га покушати да изложим просто, незахуктало, и без афектирајућег афекта, ма колико се притом осећао унапред дисквалификован својом нестратосферском поетском праксом за ту врсту слободних и балонских естетичких разговора.

Враћам се Левантинцу. И ја сам, дакле, некакав песник, и то тенденциозан, рекао сам. То не значи да сам опседнут политиком само и да сумњичаво жмиркам на сваки стих у стиху или прози, тражећи и налазећи политички подтекст чим се неко усуди да зупне нешто непријатно а тачно на рачун лепог или лошег времена. Нити ћу оспоравати сваку естетичку вредност напису у ком се неко дрзнуо да писне нешто о мувама што су се лево вукле преко ћевапчића изложених у једном прљавом излогу неке ћевапчиће у Гробљанској улици. Нити ћу се увредити ако неко у свом напису спомене оно што је видео и асоцирао путем од хотела до гробља, па макар и не спомињао у свом фрагменту рупевине и ожиљке Београда, које је, свакако, видео, него продавца лебљеије и кикирикија, кога је свакако видео. Нити ћу вриснути зато што неко у једном фрагменту дневника

који ће, на молбу пријатеља, да објави у *Сведочанствима*, дневника — кажем, у објављеном фрагменту дневника — казао сам, дакле нећу вриснути што неко није написао све што мисли о херојству и жртвама Београда, нити ћу, вриснувши тако, притиснути обема шакама своје астеничне груди и чупаву главу као да су и глава и груди испражњене тубе калодонта и исцедити из њих и последњу мрвицу пасте што, зна се, лако пени. И нећу, запењен, захуктан и врео, покушати да сперем укаљане зубе некакве љућом искежене части и нећу у афекту написати никакав одговор.

Баш зато што, с исто толико права као и Левантинац, смем да претпоставим да сам песник. И што поетске текстове читам, као што их увек и свуда треба читати, не тражећи у њима оно што не казују, трудећи се само да схватим оно што казују.

Баш зато што сам песник, баш зато што сам песник комунист, баш зато што сам комунист, ја сам против тога да се дискусија пребацује на политички терен кад је то пребацавање на политички терен неумесно.

Само, ја сам за све слободе које воде прогресу, али сасвим приватно а понекад и јавно не марим за поезију и прозу које су лоше а регресивне уз то. Јер су ми и лажне. А лажне су ми и лоше зато што то јесу, а то јесу не само зато што су противне ономе што је за мене — комунисту — истина него и зато што су безвредне у својој лошости, која једина не обавезује песника да увек каже своју доживљену истину.

Ристић, по *Левантинцу*, подмеће политички смисао левантинском *Одговору*, који је само увређен и написан захуктало и у афекту, пошто он није могао више да отрпи силне увреде које је Крлежа сасуо на понос Београда и част наших живих и мртвих. А то није, дабоме, спуштање на политички терен, то је чиста естетичка визија. Бес-тенденциозна, иако је част људи које заступа имала и неке политичке одредбе.

»Али кад човек добронамјеран као што сам био ја прије но што сам прочитао Крлежин чланак *На гробу Петра Добровића* (Слава уметнику 600 платана!) почне да чита тај чланак, добија утисак да је то неки бечки или берлински хохпрофесор археологије залутао у неку биједну периферију...« — написао је, дабоме, нетен-

денциозно нетенденциозни Левантинац у свом нетенденциозном *Одговору* број један.

Крајежа — Левантинац има неполитички и нетенденциозан утисак — личи на *бечког или берлинског* хохпрофесора археологије! и та сличност Крајеже с таквим професорима има само естетичке валере, оне које Беч и Берлин нису имали у нашој историји и које ми, који знамо историју, не знамо. Али зашто археологије? Зашто хохпрофесор археологије? И зашто бечки или берлински хохпрофесор археологије? Зашто?

Он, Левантинац, истина, није филозоф, пише он, јер он пише, пише у афекту захуктало врело и запањено, јер он брани, пише, част Београда, он, дакле, пише захуктало и врело, у афекту, како сам о себи пише да пише, а писати у афекту значи писати у раздраженом стању, у ком Левантинац поетски безазлено свакодневно и иначе пише, одбијајући хидрофобно од себе сваку политичку интенцију, па мада су његови приговори и поребења којима оспорава естетске квалитете Крајежином напису сви до једног из домена политике, и то не оне памфлетске, ипак нису, по Левантинцу, политички; јер се он бави песничством, а оно је аутономно.

Уостаом, реч је и о утисцима које је Левантинац, пише, имао кад је добронамерно почео да чита Крајежин текст... А утисци, боже мој, то су ствари тако субјективне, несређене, ћудљиве *ствари*, да збиља не треба бити престрог према њима, утисцима. Шта се ту може? Он има утиске... Он се бави песничством. Аутономија песничтва. Несређеност утисака. Врло важно!

Пардон. Важно је. Не тражите од мене да претпоставим да су утисци Левантинца несређени, јер би то, према професору Weygandt, био податак карактеристичан за шизоидну, а не поетску мисао. Не једини податак, пошто њу, шизоидност, »карактеристична раздражљивост, напетост и уверебеност, лако падање у изливе гнева и јаке афекте под пресијом суманутих идеја, које су израз погрешног суда болесника и његовог веровања у претпоставке које не може да поткрепи довољним разлозима (Проф. др W. Weygandt, *Уџбеник нервних и душевних болести*, Београд 1937, превод др Кузмана Кекића, стране 522, 523, 524). Ипак, и поред тога што се низ тих симптома могу наћи у *Одговорима* Левантинца, ја нећу инсинуирати никакве дијагнозе. Нисам ни психијатар, чак ни обичан лекар.

Но јасно ми је да, упркос стању сличном шизофренији, стању у ком се налази Левантинац кад пише, ипак у његовим написима има искупише неке методе, назовимо је, левантинске методе, да бих, и да сам психијатар, у шизофренији потражио олакшавајуће бестенденциозне естетичке околности кад ми их политичка платформа с које Левантинац у ствари пише, нуди у изобиљу гонећи ме да не сумњам у квар његовог чулног пријемника којим прима утиске, и његовог интелектуалног и моралног трансформатора којим их претвара у своје закључке, него у нешто друго, у његове добре намере у добронамерност позиција с којих пише, не скидајући маску и кад каже да ју је скинуо.

С којим правом се он жали да је политички оклеветан кад први и сâм почиње своју анонимну работу политичким инсинуацијама? А да је и сам свестан да је то чинио, потврђује, поред осталог, и једно место из овог другог, неанонимног, али ипак левантинског писма. Мислим на оно место где изјављује да жали што му је пропратно писмо испало онако јетко. »Због њега, али само због њега, ја се извињавам г. Крајежи и бришем оно »hochachtungsvoll.«

Брисање тог »hochachtungsvoll« у знак жаљења требало би да повуче за собом и брисање свега осталог. И утиска. И хохпрофесора. И Хајнкела. И Велебита, и саме претпоставке да је Крајежа ту иког заиста хтео или, не хотећи, одјаста и увредио.

Левантинац то не чини. Да је учинио тако што, избрисао би себе као Левантинца, а он пише и брише само hochachtungsvoll, а све остало пише и даље захуктало, врело, у афекту, нефилозофски и неполитички. Пишући тако, он устаје у одбрану »наших« живих и мртвих. Али ја стављам овог пута »наших« под наводнике јер он дозвољава себи да се шегачи с Петром Добровићем, коме у два-три маха иронично кличе »слава му« и »слава уметнику 600 платана«, а то своје ускликнимо без љубави меће увек међу заграде, које нису једина левантинска ограда од Петра Добровића.

Устати у одбрану »наших« живих и мртвих, а укусно не разликовати платна од платана и спрдати се с уметношћу Петра Добровића, великог сликара и прогресивног човека, значи, логично, не сматрати га у левантинском смислу »нашим«. А Левантинци га одјаста ни

за живота, па ни сад, десет година од његове смрти, не убрајају у «наше» живе и мртве чију част пишу да бране.

Овај Левантинац чија су два *Одговора* штампала *Сведочанства* није први и једини Левантинац. Стара је то «наша» невоља. Некад су они друкчије говорили и радили и отписивали. И нису увек тако неполитички и аутономно поетски клицали: слава! иако су увек били кивни на Петра Добровића, који је пријатељевао с Крлежом, који им је вада био Шокац, и чисти Шваба, и бечки и берлински хохпрофесор, и тромоторни Хајкел, и црножути Велебит (?) из усташке химне. Место да пази шта ради онај Пречанин, онај грађанин другог реда, онај Петар Добровић, политички сумњив Левантинцима већ због пречанлука и своје прогресивности, он сарабује и другује с Крлежом, који је Хрват, франковац и комуниста, а то је представљало неку врсту интелектуалне »Rassenschande« за Левантинце, који у Хрватима нису видели грађане другог реда и, природно, као прогонитељи, осећали су се прогоњени, и мрзећи, осећања су се омражени и веровали да Крлежа, зато што је Хрват и комуниста, мрзи Левантинце као да је хохпрофесор археологије и хиљадугодишње културе и, радио шта радио, »он нас мрзи« и »они нас мрзе«, и ту се ништа не може да учини, и није им веровати макар дубили на трепавицама.

То је, разуме се, левантинско гледање на српско-хрватско братство, и оно садржи дозу суманутости.

То није суманутост самог Левантинца, суманутост је у суштини основних идеја левантинизма, који је некад био политичка и државна реалност, који је данас безопасан, иако још сасвим несавладан остатак прошлости, који се овде и онде још јавља као њен несвесни и неконтролисани рефлекс. Не само то. Али о томе касније.

И зато што је такав, поражен и сведен на сенку оног што је значајно у време кад је чинодејствовао као мргодна пенарекашка стварност »троименог« српског народа, као пракса једног угњетавања свих народа Југославије у име израбљиваног српског народа, мистифицираног унитаризмом и шкргућавим шта-хоће-ти-Хрвати-идеологијом, и зато баш што је некад био све то, левантинизам, чак и кад се у овој или оној форми манифестује данас код ма кога од нас, треба да нас подсети да ћемо се најбоље одужити благодати овог нашег

скупо извојеваног братства ако стално критикујемо у себи склоност ка попуштању навикама и асопијацијама које су нам усабиване одмалена, и које смо, срећом, тако радикално уклонили већ из политичког и јавног живота.

Они који су сејали ветар, пожњели су своју олују. И кад неким ветрогоњама, да не кажем сочнију реч, опет некакав левант не да мира, помислимо, али заиста с пијететом, на све оне наше људе који су пали да би ветрови слободе одували све што је морило. Између осталог и левантинизам.

Ветар. Опсесија ветра који је одувао очеве левантинске. А Левантинци чарају, удобрују се том ветру. Они су бестенденциозни. И устају у одбрану части «наших» живих и мртвих, мислећи да ћемо помислити да дувају већ у исти рог с ветром који откида њихове последње маске носећи их, једну по једну, тамо где је тенденција велике ћутње основни закон.

И ако се неком од нас и на трен могло учинити да у левантинизму има и нечег и од суманутих идеја, то је стога што је тешко једном нормалном човеку овде и данас да помисли да има људи који би ту хтели повратак на старо, на покоље, чак и кад сами још не знају увек да се одупру свим на изглед безазалним привлачностима и лакоћама којима оперише та њима свесно и вољно потпуно већ страна идеологија. С нешто напора, с културом што постепено продира све шире и дубље, нестаће и тих слабости, тих заборава, те несамокритичности.

Но постоје и друкчији људи. Они који се из разних, увек схватаљивих али не и увек прихватљивих разлога, појављују као носиоци и поткрајивачи левантинства.

Бродови могу потонути, краљеви оајерити у тандарију, од мишева и пацова могу остати над таласима само врхови репина, али на тим ће се врховима пацовских репина одржавати у животу репоњска надувеност и примитивистичко незнање оних који су управо тим својим, и не само својим, врлинама допринели бродолому. Заслепљен собом, овај наш Левантинац претпоставља да ће у двобоју са *Сведочанствима* стећи име и рутину, и да ће онда показати свима, па и онима који су јачи од њега именом и рутином, ко је он и ко је као он. То је заиста сулудо, али он је последњи који је у стању да тога постане свестан и, несвестан тога и свега осталог, он захваљује редакцији и у знак захвалности скида маску да би открио иза

сопственог самоуспињања укочени осмех на једном нејасном, мутном мртвом наличју нечег што је некад било лице ствари.

Оба одговора, и онај маскиран маском и онај маскиран правим именом, израз су левантинског нестрпљења и левантинског губљења живаца пред том данашњицом која неће да прође. И зато су тако раздражљиви и уверљиви и лажљиви. Јер је лаж тврђа да га је револтирао Крлежин фрагмент из дневника, који он левантински примитивно назива чланком, као што је и лаж да је повређен у свом достојанству левантинског човека и лаж да је устао да брани част Београда, као што је лаж да он овај Београд воли и да је овај Београд његов. Нико ко част Београда воли не би могао да се увреди на ветар који је дувао у оно једно »топло мартовско послје поднева са брзим облацима од Леванта, јер се источни вјетар зове леванат, и он дува понекад и диже прашину и гони облаке, и оном ко воли Београд не смета да га воли и таквог какав јесте и волећи га да се залаже да буде лепши, чистији, и без мува у излозима месарница...«

Није одиста реч о одбрани части и поноса Београда. И није реч ни о лудилу, мада подсећа на лудило и то левантинско »предажење преко односа логичне или уобичајене природе«, штоно рекао проф. Weugandt. А логично је и природно је да Крлежа, који је још за балканског рата дезертирао из аустроугарског Лудовицеума и пребегаво у Србију да се добровољно јави у српску војску, логично је и природно и близу је памети да Крлежа, који отада, пуних 40 година, ставља у службу ствари социјализма, дакле ствари братства, сву моћ, сугестивност, богатство, чар, лепоту и плодност свог талента, који га чини највећим живим југословенским писцем, логично је, природно, близу памети и очигледно да Крлежа, одлазећи у походе мртвом пријатељу, и касније, пишући о свему што је сетно и тврдо и поетски узбудљиво и тужно и сложено и скривено потресно и хумано доживео путем до гроба и пред тим »малим гробом, сасвим узакна парцела под сунцем, једва за дијете«, очигледно је, дакле, и нормално и логично и природно и близу памети да Крлежа није ни могао бити, а није ни био обузет пред тим гробом пријатеља жељом да вреба »наше« мртве и живе, а да их није увредио, у то се могао уверити свако ко је Крлежин фрагмент дневника прочитао. Дабоме, сваки нелевантинац.

А њих је огромна већина. Од првог смо часа ми нелевантинци и били уверени у то, као у нешто што не треба ни доказивати. С таквим смо осећањем и почели да га читамо. Ми, С таквим — и завршили то читање.

Узалуд се зато Левантинци труде да анонимним писмима васкрсну заувек прошло. Узалуд траже на брусу левантинског меда и трња тамо где га нема. Говорим о Левантинцима разних длака. *Сведочанства* су примила неколико узорака левантинске прозе, подједнако лупкасте и кад су коминформовски и кад су монархистички интониране. Они пре свега говоре о примитивизму њихових аутора, анонимних и кад се потписују пуним именима. Једно од тих имена гласи: Милева Ј. Петровић.

Та поменућа Милева Левантинка, професорка у пензији, каже, није млада, за разлику од Левантинца, који је млад и непознат, каже да је сасвим матерински узнемирена и моли главног уредника да јој не зачикава Левантинца:

»Молим, немојте ми зачикавати Левантинца да изађе с потписом па да га поједе помрчина. Да сам ја, боже ме прости, и далеко било од нас, комита, друкчије бих отписала и Крлежи и Вама.«

Поменућа Милева, својатајући »оног« Левантинца и стављајући га под скут своје нежне, квазиматеринске заштите, прети друкчијим, комитским отписивањем и Крлежи и редакцији *Сведочанстава*, а своје сулудо писмо завршава ускликом »За цара и отаџбину!«

Уз тај усклик приложила је и једну своју песму у десетерцу. А како је и Левантинка нетенденциозни песник аутономистичке и епске естетике, а ја ипак у немогућности да тој левантинској поезији дам сав потребан простор, послужићу се савременим антологијским поступком и изабраћу оно што је у тој песми најлепше и вредно да угледа Дана социјалистичког. Да мржња не тече тамо куда је Левантинци узалуд наврћу.

У песми је реч о београдској мајци. Иштала на гробље. Опседантни, дакле, левантински мотиви: Београд и гробље. Иштала, дакле, београдска мајка на гробље и срела српског генерала, солунца славна али тужна лика, и упитала га каква је то »бука што се с гробља чује«. На то »славни српски генерале« одговара да то цеву диже по алеји српских великана комунистички пљам, Чивућићи неки и усташе. Али не дижу само цеву, они и скр-

наве алеју великана сахрањујући неког комунисту, «крваве му руке до рамена». «Генерале» је увребен (сви су Левантинци од ослобођења наовамо стално увребени) тим призором, али каже београдској мајци да не очајава; много их се засада окупило, али нека се стрпи и дође на гробље «кад буде ноћи у поноћи», што, јасно, после још неколико десетараца, Левантинка и учини јер јој је «генерале» обећао да ће видети «чуда невидена», а она је баш тога и жељна. И одиста, каже песникиња, о поноћи се дуж целог гробља земља потресе, «све затутња» у праведном гневу и «удареше бесни ветри хладни» (и ветар је ту у чисто поетске сврхе, јербо Левантинци неуротично запињу о сваки поветарац) и гробови се отворише да одбране увребену груду, «свете земље српских великана».

*Прва скочи Надежда Петровић,
Она води Поповића Бранка,
Свог колегу и доброг сликара,
Србина и Југословена.*

*Одведе га полако Надежда
У алеју српских великана.*

За Бранком Поповићем појављује се «онај добри Милоше Тривунац», за њим Григорије Божовић. И низ сличних њима издајника и сарадника окупатора. Сваког од њих води, носи и вуче у алеју српских великана понеки великан величине песникиње Милеве, која не оставља на миру ни Његоша, ни Караборба.

*Преко гробља јури Караборбе,
На копљу му одсечена глава...*

Како то Караборбе јури одсечене главе? Лиценција поетинско-левантинска? Не. Али ако је то не — не, како би онда и могао да јури неодсечене главе кад му је онај Вујица — члан КПЈ није, ваљда, био још 1813 — ипак одсекао. Да. Али зарасла му опет. Он јури и на копљу не носи своју главу, него ону Драже Михајловића:

*На копљу му одсечена глава,
Одсечена Михајловић Драже,
Борбе копље сред венаца баџи.*

И тад сви ти недићевски и дражиновски великани преклопају свежи гроб и избацују из земље крваве кости комунистичког крвопије. Његова је недавна сахрана изазвала гнев увребене београдске мајке.

Јер и та је песма индигнирани и увребени протест српске мајке против скрнављења свете српске земље у алеји великана, где су сва места резервисана, на основу левантинске логике, за издајнике и ратне злочинце. Београдска мајка је, каже, увребена у свом најдубљем људском осећању материнства и српства, и она се у писму упућеном редакцији *Сведочанстава* жали што јој наши листови не објављују ни прозу, ни стихове, и такође тврди да су јој врата штампе затворена. Она је, каже, лично послала ту своју потресну песму *Борби и Књижевним новинама* и, замислите дрскости, и «крваве терористичке диктатуре», наша штампа не само да је није штампала него јој није ни одговорила, иако је она, београдска мајка, ту своју песму написала брзо, у узбуђењу, «кад је чула да ће Јована Поповића сахранити у алеји српских великана».

Лудило? Сумануте идеје? Схизофренија? Арогантност уображених и неписмених примитиваца? Политичка реакција? Остаци четничке издајничке идеологије?

Једно од тога биће. Можда и све то: левантинизам. И нека се не заборави. Српство овог народа данас на власти у својој антилевантинској земљи — левантинизам је већ једанпут издао. И нека не трљају руке што су им *Сведочанства* на овај начин одшкринула врата наше штампе: подсетила су тако оне који имају слабо памћење да Левантинци, и кад се извињавају и кад псују и кад пишу писма и песме, не престају да млатарају камама. И да Срби нису. И да Хрвати нису. И да Југословени нису. Као што то нису били ни усташе ни четници.

Издајници су пре свега. Издајници и испод оних маски које не скидају јер су у отвореној борби заувек остали поражени. Левантинац намбер 1 каже да је скинуо маску и открио своје име. А оно ништа не каже и ништа не би казало и да кудикамо више значи.

Проблем и није у анонимном имену, већ у феномену левантинства, које је или слабост без озбиљнијих последица, или примитивизам без наде, или покушај да се рецидивира зло и повампире расположења која су већ једном утрла пут издаји и покољима. Левантинство не

треба бркати с њима, али ни с поезијом. У том је виду појава политичког подтекста прошлости у садашњости. Немоћна, она је увребена, она се диже у одбрану части и достојанства, привучена оним што је једном и заувек укаљала.

Али то левантинско српство и српство слободољубивог српског народа није и никад није ни било исто.

У то нико паметан није никад посумњао.

1952.

РЕЧ У ДИСКУСИЈИ О ПРОГРАМУ СКЈ И КЊИЖЕВНОСТИ

О теми књижевности и уметности Програм СКЈ развија мисли изражене делимично већ на III конгресу СК Србије (1954), али те мисли, које су отад стимулисале једну културну политику и омогућиле да се изгради један однос пун разумевања за проблеме стваралаштва као и за тежње уметника да сачувају креацији ону друштвену и биолошку тоталност што јој је потребна да би била што јесте, постојау сад обавеза за партијско чланство, обавеза коју је оно претходно усвојило да би изградило идејни профил човека који ће постепено вратити отуђеног себе поново пронађеном себи. Но останимо на уметности.

Први пут после Маркса и Енгелса унет је у програм једне од партија радничког покрета низ ставова који не ескамотирају тешкоће и противречја стваралаштва и не извитоперују човекољубиву поруку марксизма. Далек реформистичком и бирократском опортунизму, Програм СКЈ не проповеда лакоћу и не нуди готове ставове помоћу којих се све јасно тумачи и објашњава јер ништа не разуме. Без произвољних клишеа и априорних »критеријских« оцена што (бркајући »здрaво« с прогресивним, а ово с непосредно искористљивим) толико већ деценија у крилу међународног радничког покрета фаворизују у области естетике диетантске и регресивне којештарије у манијакалној хајци на тзв. морбидности и декадентне трагове космополитских бавољих папака, Програм, без жеље да се цео свет есте-

тички »усрећи« прописима нормираним у једној јединој канцеларији, оставља писце, али и читаоце, у највећој мери слободним да се саопште како хоће и набу где могу, у складу само са својим тежњама да изразе могуће доживљаје света и разумеју и усвоје или не усвоје то доживљено.

Текст о коме говорим упозорава још да људи у вечитом настајању не одјекују само на племенито него и на подстичуће. И да плодови којима се они окрепљују на свом бесконачном путу напред нису само од асоцијативних дејстава по антологијски бираној сличности с добрим, него и од енгелсовског, да тако кажем, несклада с њиме.

А баш та дубља спознаја природе људског прогреса, имплицитна Програму, наишла је код прогресивних уметника у свету на велико интересовање. Он је за многе од њих скинуо са социјализма ону сколастичку неатрактивност и догматску стегу у коју га је умотао бирократски опортунизам. И не претерујем када кажем да су слободоумна и револуционарна схватања Програма СКЈ о темама уметности вратила многим од њих, на Западу или Истоку, укус нади коју су били изгубили, и снагу — посрнулим уверењима. Дала су махове писцима који нису могли да се сагледају и остваре у системима антилењинског дириговања литературом. Кампању која се погдегде води против Програма СКЈ треба зато схватити и као вид борбе бирократа против поданичке а ипак не увек и само аминуюће интелигенције, одавно сите бирократског стила руковођења свиме, стварима уметности пре свега. То је један од вероватних повода што су се тамо у име социјализма почела опет да врше тешка огрешења о уметност и уметнике. У Кини та покора прима чак сабласне форме и не представља само грех према уметности. Јер кад се, на пример, романсијерка Тинг Линг, носилац Стаљинове премије за 1951, кажњава због своје »индивидуалности« (крива, дакле, што је жива) и приморава, у поправне сврхе, да риба ходнике и канцеларије у сединшту писца, где је још зимус потпредседавала, то није само естетички бесмисао него и педагошки, него и политички.

Кина изграђује социјализам, али то свакако чини на начин који неће бити да је универзалан, мада Кинеза има више од 600 милиона. Ми Југословени подижемо га

друкчије, методама за нас прихватљивијим. Оне су несравњиво хуманије и вероватно за читаво једно светлосно столеће ближе сржи марксизма и социјализма. Али није то оно што ме нагони да вас подсетим на случај Тинг Линг; гоне ме на то импликације што садржи монструозни поступак према њој, кажњеној и деградираној ничим мањим неголи мануелним радом.

Не дати писцу да пише, то јест да ради, збиља је казна. Али натерати писца да риба патосе, ако је казна за писца, увреда је и за целу радничку класу. Ко није оптерећен ни подсвесно једним мандаринским односом према раду, не би смео никад да схвати рад као егземпларну казнену меру што деградира. Иначе, можемо се узалуд питати какви смо то борци за човека и вишу човечност, какви смо то социјалисти ако смо заборавили да се баш као социјалисти боримо за достојанство и еманципацију рада, у који, на жалост, још спада и рибање патоса? Бар засад док многе жене и многији мушкарци то чине не зато што су кажњени него што морају доћи до хлеба, а што су неквалификовани, нешколовани, што свуда нису сто-насто уведене аутоматске линије! Или можда тамо примитивистички сматрају да рад писца није рад?

Било би апсурдно да је то тако како тамо јесте. Апсурд није моја тема.

Оставимо Мао Це Тунга да се диви свом обогаћењу и оплемењењу марксизма. И пустимо га да грубо кида цвеће које је не тако давно био позвао на цветање.

Учинимо то мирно јер овде нико и није никад морао да агитује код цвећа позивајући га на вршење своје дужности.

Мање демагошки цветно на речима но другде, ту цвеће уметности цвета слободно, без страха од маовских провокација. Поетске цветове, лирски тужне, нежне и свакве, ту никад нико није газио изговарајући се да цветање не користи изградњи. И није чуо што је спонтано, не тражећи наређења и не добијајући дозволе, цвеће у овој плуралистичкој бујности исцветало без зебње и лицемерја, које је последица продуженијег страховања да ће преосетљиво мргодни и у лошем смислу преполитизирани носеви бирократа давати чак и мирисима саобраћајни триптих, ако не и карактеристике десног скретања и ревизионизма.

Не, цвеће које ту цвета зна да то не чини за полицијске хербарије, да не кажем картотеке, па ни за остале инстанце квалификоване свакако за шта му драго, али тотално неквалификоване да одређују вредности мириса. Одревљавање уметничке, рецимо, вредности мириса, то је стрпљиви задатак естетичке критике и историје литературе. Оне су једине кадре да поведу рачуна о свему необичном и сложеном, што чини и природу уметничког цветања и природу уметности, тог слободног човековог стварања које се, сви се слажемо, разликује по својој природи од природе резолуција о питањима естетике, тј. цветања, више но што се разликује љубав (која је и храброст) од страха (који доводи до мржње).

То све не кажем да бих иког ту уверавао да смо због слободе уметничког цветања изгубили критерије вредности и одрекли се мерила окренутих прогресу. Не. Наш неаприоризам у естетици и културној политици не значи да смо пристајем илузија да се може стварати без одређеног укуса и објективне, ако не увек и свесне, идејне усмерености. Дабоме, нисмо равнодушни према свему што се може да напише. Баш као љубитељи слободе, ми имамо више природног разумевања за оно што је окренуто напретку и свему што слободу подстиче и богати. Време Џон Ридовог *марјака* проћи ће тек кад сасвим нестане свих израбљивачких класа у свету па, на неки начин, и у свести. И ми се стихијски и организовано опиремо њиховој даљој егзистенцији. Али баш зато што верујемо у објективну неизбежност социјалистичког прогреса, ми субјективно не мислимо да га у уметности намећемо или да се залажемо за њ у литератури друкчије доли борбом мишљења.

Је ли при томе нужно наглашавати да нема стваралаштва без личности књижевника слободних да траже и не нађу, да гражећи пробу и кроз пакао неуспеха и кроз рајеве илузионистичких заблуда, и стигну, ако не они сами, а оно други за њима, до релативног циља, до асимптоте истине, до вредности? Је ли потребно рећи и да нема слободе ако се она своди на слободу саме личности, ако она, личност, већа и шири од сопствене индивидуалности, не носи као саставни део себе и све велике просторе слободарских интереса рода, нације, класе човечанства?

У тој подударности личног и општег, борба мишље-

ња налази свој садржај, који се не своди само на окршаје између прогресивних и мање прогресивних схватања већ и на изражавање и обликовање прогреса. Самим тим, то је споровање општије и уже од литературе. Као стваралачки чин, као проналазак, као формулација небитног, књижевна дела остају у заштићеној сфери. Али од часа кад се као реализација она појаве — почињу борбе мишљења што их анализирају и ситуирају естетички на првом месту и тек посредно и после — социјалшки. Друкчије и не може бити у овом систему радничких савета и комуна, где се ново, добро и боље отима из трага мање новог и мање доброг на свим плановима живота, од урбанизма до фабриковања чарапа. Не баш плавих. Али и њих.

Борба мишљења техника је којом се осигурава напредовање у социјализам. А он није еден пасторалног типа. Таквих едена није било, нема и неће бити.

Али хоћу да нагласим да је Програмом СКЈ ту уједно и завршена једна етапа, она што нас је као писце последњих година привремено пофронтала била на «модернисте» и «реалисте». Бити данас само «модерниста» ствар је личног стваралачког уверења и укуса. Али исцрпљивати се још »у борби« за њега значи добити за књижевног партнера архипознате ветрењаче, пошто у овој стварности нико више не дискриминише унапред ниједан поступак, ма колико он био нов и необичан. Исто тако, бити само «реалиста», у оном смислу у ком се то, остајући писац, хоће и може бити, у ком се то већ било, ствар је исто личног укуса и нивоа којим се разуме или не разуме нужност прогреса у литератури. Али »борити« се за њега значи добијати аплаузе још само од извесних Радвољина, и кад оне нису познатије од Иде Литвакове.

Значи ли да одад треба да скрстимо руке? Да не тражимо нове поступке, садржине и форме?

Не. Али будући да је слобода уметничког стварања у нашем социјализму санкционисана, са дневног реда отпада потреба да се ико даље бори за права уметника да пишу или сликају како мисле да је најбоље. Нека тако раде! Нека иду даље. Ако им стваралаштву ико икад буде бацао клишове под тачкове, онда — дабоме, треба дићи поново заставе. Засада то није потребно.

Уметници тако мисле. Нико им ништа због тога не каже ни непријатно ни пријатно. Њихова је то лична ствар (уколико приватне могу бити уметничке ствари). Оно

о чему треба да се одсад спори биће саме вредности дела, не поступци. А дела, уколико су стварно откривена, између свега осталог, са своје стране непрекидно ће отварати нове и нове мотиве за борбу мишљења. Отуда порасла значај критике.

Ухваћена у кости са заостајањем, она ће у све већој мери бити објективна потреба друштва да схвати дубоки смисао уметничких остварења до последњих значења која она носе. Критика, одређујући и обрађујући мере и вредности, требаће да њихове поруке објасни и учини прихватљивим. Она се то једним, бољим својим делом и трудом да чини. Другим, не малобројним — није. Хоће ли она престати том гором парцелом себе да буде што је тако малокњижевно досад била, и остати и даље непрецизна, произвољна, неука, недоследна, и јевтино конформистичка? Или ће, сва тежећи да изрази истински схваћене потребе развоја наше литературе, постати кадра да прими правила игре у њиховој променљивости што је константа процеса живота и уметности. Око прогресивног или непрогресивног разумевања тога питања поларисаће се будући фронтови у књижевности. Јер мира нема, ма шта желеле конституционалне лештине, интелектуални малограбани и њихово борнирано схватање лепоте као пристојности, и мира као ненапора. Мир те врсте добар је за мртваце. Борба је прогрес, она је трајни и вечити људски медиј.

Ако данас ту није више потребно никог убеђивати да се може бити комуниста, социјалиста или патриота пишући нетрадиционалистички, није више никог потребно, надам се, уверавати да је писање ствар савести. То значи да ће и борба за више квалитете критике бити и естетичка мисао интелигентно усмерена ка превазилажењу извесног идеолошког равнодушја и идеализирања неангажованости с њеним »здром, чаршијом, на све четири стране!« Превазилажење те наше већинске ситуације једним активизмом, то ће бити израз повећаног смисла за тенденције саме реалности. Али уз ово наше стање ствари, тај је активизам немогућ не савладају ли се претходно тешкоће што полазе најчешће од природе посла којим се бавимо, мада никад не завршавају с њим и код њега. Ако и нема међу свима нама ниједног писца, ма колико му мера била скромна, који негде на дну интимног себе не претендује да је најбољи и највећи и истовремено

не стрепи да уопште није писац, тачно је да због тога ми остали не морамо постати само коруптивни гласови у гласачкој машини неких дефектних писаца, али предузимљивијих и од нас још амбициознијих људи. Не мора се заиста то постати, па нек се колико им драго ови служили ласкањем и обећањима у жељи да се домогну командних положаја у редакцијама и друштвима књижевника, у циљу да преко њих, умундирени, постигну као писци све оно што без еполета, тј. економско-управног монопола, нису успевали.

Јасно, Програм СКЈ не може да се упушта у разговоре о структуралним проблемима професионалних удруженица. Уколико ће оне бити обузете синдикалним проблемима, ником неће пасти на ум, ма колико амбициозан био, да се користи синдикатом писаца како би наметнуо свима своје естетичке критерије и своје норме вредности у уметности. Али прилике, каже се, чине лопове.

Наравно, докле год буду постојале сличне, неадекватне организационе структуре професионалних друштава, оне ће будити бирократске асоцијације и носталгије, да не кажем амбиције и жеље. Оне су трагови условних рефлекса у пуном току одумирања. Минимална структурална реорганизација професионалног Савеза могла би да тај процес убрза. Јер, постављен у 1945. према узорима са стране, он се ни до 1948. није овде никад ауторитативно уплитао у питања књижевних поступака и праваца, упркос интенцијама неких књижевника. Професионална организација писаца треба да нас окупи све који пишемо, нас лоше писце и нас који то нисмо, нас који пишемо реалистички и нас који пишемо модернистички, нас већину и нас мањину. Близу је памети да између нас шест стотина чланова, већина не може претендовати на релативну вечност, која је судбина најбољих међу литератама. Међу нама нема сигурно шест стотина таквих, и с тим смо се нормално сви и помирили, без обзира што се нећемо сложити у избору и месту резервисаном за себе саме. Ненормално би било кад би већина нас слабијих хтела да, позивајући се на процедуре демократије, наметне своје норме мањини изузетно великих. Програм СКЈ, залажући се за естетички плурализам, штити нас од евентуалних прохтева који би могли да постану искушења. Обавезан, он онемогућава да се ту и у најамбициознијим и најфиломонополистичкијим сновима

неких наших УКСОВАЦА* не јави као сан оно што се скандалозно збива другде, где је већина већ у више наврата изгласавала управи право да одузме звање писца неколицини највећих песника и уметника те земље. То је једно од безумља могућих само у условима административног руковођења свиме, па и књижевношћу. Овде — не.

Овде и да синдикат писаца остане организационо тако хибридно непрецизираних компетенција, кадрих да изазивају збрке и подстичу код понеких од нас административне апетите противне слову и духу Програма, он ће бити за све нас какви јесмо, мали или велики писци, непаметни или мудри људи, брана што ће, својом обавезношћу за писце комунисте, да нас и као грабане и као књижевнике чува од наших непромишљених прохтева и од оног што је претерано наметљиво у сваком од нас, од оног што утрожава друге с којима се не слажемо јер јесу своји, као и ми што то јесмо, друкчији од њих.

И нека ми се не каже да сам због овог свега противник тезе да књижевна дела треба изузети од марксистичке друштвене критике и анализе. На почетку сам се већ изјаснио у прилог таквој активистичкој идејној критици. То чиним и сад, на крају, уверен да она, кад је аутентична, не спутава стваралачке снаге, него их, напротив, развија. Јер наш социјализам, детерминишући живот, не захтева само лишавања него даје људима слободу и сва права да у оквирима нужности тренутака пред нама буду што вечније своји, што разноврсније срећни. Под условом да до ње добемо сами без помоћи професионалних усређитеља. А то је и велика, ако не и највећа подстицајна порука Програма СКЈ на тему уметности.

1959.

* Чланова У(дружења) К(њижевника) С(рбије).

ПРВОМАЈСКА САЊАРЕЊА НА МОТИВ НЕЗАДОВОЉСТВА

Било је још доста светла у нагнутом поподневу кад сам завршио читање Програма и, неосетно, продужио да сањарим над последњом његовом реченицом што се тако неодољиво отвара бескрају прогреса позивајући на незадовољство постигнутим, на немирење с оствареним, реченицом љутом на догматске рецепте и формуле што успавају својим задригалим самозадовољством. У зраку је лепршало: голубови! Али и врашци су скакутали претпразничном улицом пуном жагора, застава, хартијица од чоколаде, балона и љуски печених семенки.

Треба бити, настављам да сањам, треба бити против свега што, ритуализирајући дух друштвеног кретања, лишава кретање садржине, али не би требало ни уцрквењачити вечност кретања духа по сваку цену и, прогласивши га за неки свети перпетуум мобиле, измишљати му на силу бога предрасуде и рутине против којих треба да устаје и креће. Демаркациона линија између прогреса и анархоидног истрчавања, између стварног напретка и бирократски склеротичног гуњања против новогарења, срећом није нејасна. Повлачи је један услов преко прне табле кредом од фосфора: незадовољство је оправдано само ако је изазвано стањем мање људским и напреднијим но што је могуће. Цитирам: »Ништа што је створено не сме за нас бити толико свето да не би могло бити превазиђено и да не би уступило место ономе што је напредније, још слободније, још људскије«.

Не знам иједан текст иоле општијег значења који

се икад и игде винуо даље но што је то учинио овај финални акорд Програма СКЈ. И то не само закључком него целим ткивом својих основних ставова израслих из генералног стабла људски најплеменитијих револуционарних борби које је и ова Партија водила против изабљивања и поробљавања, не романтичарећи притом него одмеравајући строго тежину сваке речи, претпоставке, последице.

Јер јасно је: скинуте су ту с дневног реда класне борбе и потребе за партијама у оном конвенционалном и превазиђеном грађанском смислу. Виоленција и суровост терора и контратерора немају ту више ни корена ни хране, ни повода, ни разлога, јер нема ту више ни повлашћених ни обесправљених. Прошлост је покопана: бесправље неједнакости над којом је ова социјалистичка револуција извршила историјски праворек неће никад више васкрснути. Неће ако не скрстимо руке и не затворимо очи. То и не чинимо. Али исто тако је јасно да је негација облик којим ће се и даље вршити напредовање у друштву и питање које се у вези с тиме поставља гласи: откуд гориво порицању кад повода нема, бар не раније знаним непомирљивим садржајима? Тражи ли се супротност? У чему је она у друштву без класа и, ако је не би било, треба ли је измишљати као Волтер свог бога?

Нисмо спали на то. Хоћу да кажем: не треба ништа измишљати. Она постоји. Притом не мислим да ту улогу преузимају, бар не задуго, ни остаци разбијених класа, ни загранични утицаји капиталистичког света, који ће ипак једног дана бити свуда замењен социјалистичким, али ни идеална противуречја што проистичу из одајности друштва узетог као целина и нељудске целокупности природе. На тој се последњој дуго инсистирало у разним списима обојеним утопизмом. Али та зона трећа постојала је одувек, и у светлости искуства која су већ наша не објашњава довољно ни узроке првобитног раскола друштва на рудиментарне класе, ни потребу да супротности које људи репавају извиру из људских односа. Уосталом, егзистира се још увек на доста ниском спрату техничких могућности. И сем неких доста несигурних рачуна технократа, ништа нас не уверава да ће икад бити довољно усавршен технолошки поступак коришћења енергија природе који би омогућио да се притиском на

дугме или изговарањем жеље дође до несметаног и не-престаног засињавања сваког прохтева сваког човека. А и онда, шта? Стати?

Нипошто.

Променити улогу негације? Њен карактер?

Све упућује на мисао да се у социјализму то баш и дешава. Мења се природа негације, што, за мене бар, не би смела ни за тренутак да напусти просторе друштвених противуречја из којих извири и у које увире, без обзира да ли је друштво класно или не.

Уосталом, не закључујем то ван сваког искуства. Нису ли нас, за протеклих година, кретали напред спорови које смо водили? У бескласном се друштву једино жестиња распри хуманизује. Недостају им разорне киселине и експлозивности антагонистичких интереса. Али и благи, они ће остати мотор који покреће ствари и сад у друштву које је виртуелно укинуло класе преконоћ, али у пракси постепено и релативно споро превазилази разлике између потреба човека и његових могућности и поступно и полако затвара и оне друге отворене маказе између људских жеља и материјалних могућности заједнице да их задовољи.

Тонични немир завршне реченице Програма демистифицира, али и демитизира не само технику прогресирања него и илузије које су могле постојати у бескласном друштву, пре но што његово постајање није уверило да оно није ни рајски бљутави склад, ни безвезно анбеско лепршање од јутра до сутра, него тешка и напорна свакодневна борба у њему самом између мишљења што се, по природи ствари, опиру да одрекну привилегије постојања и оних прогресивнијих што, настајући, хоће да се прошире, наметну и обезбеде тиме што ће свој посебни случај дићи до опште важеће законитости. Распре у телима самоуправљања на свим нивоима скоро, искуства разних савета и дискусије у јавности сведоче о силини, али и човечности нових форми напредовања. Ослободимо ли их наноса личних игара и амбиција (као и њихових последица — личне нетрпљивости и загрижености), оно што остаје после скидања те шминке, јесте борба мишљења. Место некадашњег одвојења у робије, бацања у затворе, извођења на гучбилишта и газирања у фабрикама смрти, у сваком друштву које саваљује раскол класних антагонизама, конфрон-

тација супротних мишљења биће погонско гориво прогреса. Конфликт је то између конзервативнијих схватања и оних напреднијих, између рутине и проналаска, између старих навика произвођења и нових недовољно још метода. И, без обзира на све претераности и застрахења до којих полемике могу да доведу, на крају ће се свима наметнути резултанта интереса за живот нужних. Она није никад аритметичка средина између крајности, али се никад још није јавила без извесних елемената неког неопортунистичког компромиса. Резултанта интереса јесте и резултанта свести. Она ту већ то јесте, замењујући некадашњу, барбарску резултанту проливене крви.

Чинилац који омогућује тај у класним друштвима непостојећи процес резултанте као облик напредовања, проиилази из објективно егзистентног већ све већег јединства личних и општих интереса, реалности што се јавља тек са нестанком израбљивања, или поробљавања човека човеком. Дела писаца који су у капитализму стављали истовремено под исту лупу свест буржуја о својим интересима и свест његовог радника о својим, сведоче да нису уочили тачку у којој би се они додиривали. Међутим, вршећи испитивања над успореним и увеличаним покретима душа људи прожетих социјалистичким идеалима, многи су писци већ уочили нешто што ће изненадити само незналице, уочили су да у свести бранилаца тзв. *конзервативнијих схватања* постоји места и за разлоге оног другог против кога се иступа, али и да се на марговима самоосећања борца за ново и прогресивније јављају, као неке његове сенке, аргументи противника у дискусији и друга на истом послу. Није то игра улога, ни узимање улоге за стварност. Противно томе, стање које спомињем знак је враћања људској спонтаности и природи карактера. Схватање интереса које је одређивало физиономије, пре би се рекло да је сад њом одређено. У сваком случају, танка стаза: имати хлеба — немати хлеба не одређује бића унакажена баш том општрицом на којој су били принуђени да бити по све отуђенији себи. У социјализму се разлике и сличности у сагледавању све заједничкијих интереса не могу више свести на упрошћавајуће аргументе превазиђених права или обесправљености. Све је очигледније да постојеће диференције условљују ниво свести и укуса, темперамент и све што чини безбројне и вечите менталне и те-

лесне разлике међу људима, који, такви какви јесу, има да саопштавају само свој лични поглед на њих. Дабоме, то је перспектива. Засада се преко размимоилажења манифестују и отпори или неотпори традицији и утицајима што непрекидно са свих страна зраче на ову земљу. Заостајања, као и истрчавања, не би се могла схватити без тога, али ни појмити ако бисмо их објаснили само простирањем пред тим утицајима с разних страна.

И ту је наш Програм врло прецизан, дајући нам прилику да први пут у историји људског рода извучемо судбину прогреса из немонистичког процепа у ком су класне искључивости држале човечанство не допуштајући једном његовом делу да открије себе у огледалу другог његовог дела, спречавајући гладне да се нађу у ситим, храбре да се већ могу деликатно препознати у несмелим, мање умни у умнима, неборбени у борбенима. Уједињујући догле антагонистичке принципе тзв. добра и тзв. зла у јединствено *доброзло*, што је истовремено и *злодобро*, човек је сад на путу овладавања *целом људскошћу*, без које би пауци премрежили небо напретка.

Храњећи се салутарним незадовољством, наша револуција не престаје да разбија порочни круг ранијих крвавосурових начина на које се прелазило из епохе у епоху и, хуманизујући сваком даном све више технику негације, омогућује да овај социјализам већ данас не познаје и не признаје интересе више од оних сваког радног човека.

То је такође једна мисао из Програма, који светли у овом мајском поподневу даном што ће одавде до бескраја хоризонта обасјавати људе и времена правом на незадовољство људскошћу и слободом у име још већих људскости и слободе. Први је то сад принцип прогреса.

1958.

ДВЕ ВРСТЕ ПРЕДРАСУДА У ЕСТЕТИЦИ И ЈЕДАН СУБЈЕКТИВНИ ФАКТОР

Две серије предрасуда притискивале су у предратним годинама велики број наших левих писаца везаних за раднички покрет, али већ после револуције, а нарочито после резолуције од 1948, постајало је ту све јасније да у темеље слободног града социјалистичке уметности у настајању треба узидати и извесне празноверице о њеним приљевима и њеној природи. Истовремено, било се начисто да нема знака једнакости између хуманистичке праксе цивилизације што је почињала данас и овде, и метода средњовековља који су нагнали, рецимо, Неимара Гојка, да не кажем друго, да у тврде темеље Скадра на Бојани угради своју младу жену с дететом на прсима.

Не мислим тиме рећи да процес ослобађања од околних предрасуда, ако се овде и одвијао без крви и људских жртава, није захтевао разних лупцидних напора и недогматске смелости. Јер требало је ствари учињене још непровиднијим но што су по себи и за себе биле, учињене непровиднијим баш захваљујући скоро стогодишњим узанцама на снази у једном делу радничког покрета, али исто тако и у оним схватањима које је нанела стаљинистичка пракса, ослободити пре свега свих љуптура што су им скривале природу и онда их сагледати онаквим каквим су се стварно јављале. И не стати код тога, већ изнети оштро извучене закључке, без обзира на отпоре који су се оправдано могли очекивати и који су се, мање или више, и јавили.

Могу ли већ именовати то на шта мислим?

Зашто да не. Јер реч је и о наслеђеном неповерењу у интелигенцију. Реч је такође и о прагматистичком деформисању смисла и задатака уметности.

Чињеница је да је интелигенција с почетка доносила навике и погледе неубичајене међу радницима, и чињеница је да, напуштајући средње слојеве, из којих је махом извирала, није спаљивала све мостове за собом. Али данас то више није сасвим тако ни у земљама буржоаског парламентаризма, а ни тамо где партије још воде тешке илегалне борбе. Поготову тако није у социјалистичким земљама. Интелигенција не прилази више покрету за еманципацију човечанства с прецизионираним и мегаломанским претензијама, нити га спектакуларно напушта. Највећи њен део свуд у свету свестан је путева развоја друштва и жели да својим дисциплинованим учењем у борби допринесе свој удео ослобођењу људи од заосталости, поробљавања, израбљивања и рата. Уметници, скоро без изузетка, такође. Па ипак...

Али чињеница је исто тако да од 1934. постоји и нешто што се зове социјалистичким реализмом, нешто што претендује да љубављу за извесну традицију нормира стваралаштво, а не води рачуна да се, и субјективно и објективно, уметничко дело може да одреди тек а posteriori. Не значи да сам за естетски агностицизам. Напротив. Као марксист, ја сам материјалист на најотворенији начин; значи ли то да и данас ваља усвајати све што су класици написали о уметности? То што су током својих књига и расправа казали о стваралаштву не спада, по њима самима, у вечита правила којих се треба обавезно држати сликајући, компоновајући или пишући, јер оно и нису рецепти ни прецети како да се дође до открића, које представља свако уметничко дело, него анализа друштвених услова у којима су се одређена остварења прошлости јавила, као и указивање на политичке, не у правом смислу речи креативне задатке, које је у одређеним периодима могла да има или их је имала партијска интелигенција.

Ипак, од оних двеју врста, благо речено, предрасуда, очигледно друга није тек тако никла из људског укуса бирократије. Корени тзв. социјалистичког реализма, тачно је, сежу до времена кад су малобројни интелектуалци на располагању радничким организацијама морали

да задовоље све веће потребе агитације; до времена кад није могао бити ни разумевања за специфичне услове уметничког стваралаштва, ни милости према онима који су се оглућивали о политичке потребе тренутка. Међутим и ту је данас дошло до измена. Ни дневне потребе нису више тако искључиво дневне кад је реч о уметности, ни снаге тако малобројне. Па је неупутно објашњавати ждановизам ђудима бирократије само, ни наслеђем једино.

Чудно је како је ипак, упркос Марксовим и Енгелсовим писмима, рецимо, Кугелману или мајци Карла Кауцког, како је упркос Меринговим паметним књигама, социјалдемократски део партијске штампе Немачке и Аустрије XIX века чешће форсирао потпуно безвредне писце но што је хвалио боља или добра дела.

Добро, њени критерији били су вулгарно утилитаристички, а њене су критике апеловале више на ниско образовање читалаца но што су се трудили да га подигну. Зачуђује како су тадање уметничке револуције, у сликарству као и у литератури, дочекиване у тој штампи друштвеног прогреса на нож, исто тако општар као и онај којим је Сезана секла буржоаска и клерикална критика: јер је и једна и друга замерила Сезану, и не само њему већ и скоро свим бољим уметницима слично — неразумљивост, анархистичко порицање традиција, па чак и лудило. Истина, из тих су аргумената буржуји извлачили антисоцијалистичке, а социјалдемократи антибуржоаске закључке. Реноар и Мане требало је да буду за социјалдемократе примери буржоаске неспособности да виде свет и њим овладају, израз унутрашњег расула буржоазије и њене биолошке скоро декадентности. За буржоаске мнистаре културе Сезан је у своје време важио за бунтовника који на солди националног непријатеља хоће да разори породицу, морал, религију, армију, укус.

Но да ли дневне потребе француског, рецимо, грађанства, тада врло горуће, и необразованост тадања, врло широка, радничке класе Немачке, могу једино да објасне те у основи неуметничке, некултурне (несоцијалистичке и немарксистичке) ставове? Или је нужно наставити трагање и потражити другде одговор на питање откуд та одбојност која је креацију поистовећивала малтене с декадентношћу? Белински је први, колико знам, говорећи о француској литератури свог времена, употребио појам

декадентције. Та хегелијанска инвектива великог руског књижевног критичара и борца за друштвени и политички прогрес, иако немарксисте, имала је среће код социјалдемократских »марксиста«. Прихваћена од немачке штампе, она се ширила светом и вратила у Русију, где су се том погрдом успешно служили и јавни тужилац типа Вишинског и естетe типа Жданова или Јермилова.

Зашто?

Хтети нешто ново у уметности, не задовољити се понављањем пушкинског петостопног јамба или Њекрасовљевих мотива, значило је већ око 1936. бити не само декадентан него и антисоцијалистички и антидржаван. Узалуд су писци новатори и уметници ствараоци покушавали да докажу да се понављањем великих остварења срља у епигонство и стварну декадентцију. За декадентство су оптуживани они, и епигонима су називани они управо зато што то нису били, желећи да изразе своје социјалистичко, револуционарно време начином непознатим Пушкину и Њекрасову. Пред сваким уметничким открићењем понављања се отада псовка и пресуда — декадент и епигон, а епитет *западњак* прилепљиван је сваком уметнику који није могао да нађе свој доживљај револуције, на пример, у Толстоју или Гогољу. Чак и тако руски, преруски писац као Пиљњак био је квалификован као западњак, па иако је он заиста пре Фокнера и низ других западних писаца — почео да се служи једном модерном формом нарације — добачено му је: »Пустите ви те приче, ви сте то ушверцовали са Запада«. Или му је речено оно што су и наши »конзервативни« критичари рекли пре неку годину неким нашим младим писцима: »Ви подгрејавате чорбе старе 40 година«, а да се нису потрудили да те старе чорбе својевремено, па ни сад, окушају ако не и посрчу и увере своје махом гурмански разуђене нешце да су се преварили, јер то није иста чорба.

То је исто оно што се увек казује младим сликарима: »Пустите. Знамо. Пикасо.« За разлику од тих самозваних наших реалистичких критичара, Иво Андрић, који бистро гледа и промишљено закључује, рекао је у прошлодецембарској изјави београдском *Студенту* да је доживео два вала модернизма, али да између анархично негативног некадашњег и овог садашњег, који је и креативан, конструктиван и пун разумевања за прогресивност, нема скоро никаквих додирних тачака.

Што је тачно. Јер је логичније да један млади сликар крене својим путем полазећи од Сезана или Пикаса или Клеа, неголи од, рецимо, Тицијана или Рубенса, ма колико били велики Тицијан и Рубенс, а Клеа, Сезан и Пикасо, још неомузејени, били, рецимо, малени. Између Рубенса и Пикаса простире се неколико векова развоја сензибилитета и самоосећања, неколико векова налажења нових тема и нових углава гледања на старе теме, и нека је Рафаел друштвено-политички револуционаран, а Пикасо реакционаран (што није случај, али направимо и ту претпоставку), ја мислим да би и у том случају једном прогресивном младом уметнику проучавање Пикаса било од веће користи. Прогресивност и свест савременог уметника умеће да га заштите од евентуално »реакционарних« политичких закључака Пикасовог сликарства, али посматрање Рафаела, место да му помогне да дође до свог доживљаја света (инклузиве политички прогресивних интенција нанетих свешћу), затрпаће све отворе осећајности старим намазом. Јер проблем је у томе — уметност није наткласна. Но, кад год је уметност, она може да говори сваком, и свако, на којој год лествици времена или простора био, могао би да одјекне на њен позив. И уметник, док је посматрач или читалац или слушалац. Али чим приступи стварању, моћи ће да одзвања само на она дела која му служе као трембулина за његов скок у ново. Нема уметника који је створио ишта вредно враћајући се век, два, три уназад по пронађено. Чак кад би се и враћао у потрази по узор, он би код старих нашао оно што још није било откривено и санкционисано. Но предути залети испрљужу, и одскок се претвара у издисање првог маратонца. Смрт на циљу је још резултат. Али смрт пре циља?

Је ли то тачно? Не знам. Можда јесте. Чини ми се да јесте тачно. Казујем то полутачно, иако несигуран. То није битно.

Битно је друго: толико година ми слушамо обрнуто од овог, па није чудо што су многи прогресивни људи добили већ одбојни рефлекс према свему што се проверено може рећи о опасној теми уметности. Зато се не бих ни чудно кад бих и сад опет чуо све оно што сам имао прилике да слушам толико пута као псовку на рачун декаденције, и причу што иде од »приспособљења туђем укусу« до морбидности и разних »рецидива«, од »неразумљивог

бунцања до шифрованих депеша бесмислау«, од »малограбанске разбарушености« до »бесних паса на плаћеничкој солди«, од »анархoidности« до чега му драго. Сви ти јеловници срама и олова, на крају крајева, живели су дуго у многим од нас и у неким још живе, још делују. Лаж и глупост личе на истине ако их моћни апарати пропаганде стану да врте деценијама.

Случај који причам. Па ипак...

Па ипак, ако се у име ждановске естетике судило и осуђивало гонећи сликаре да праве лоше плакате, а песнике — лоше трактате, је ли то због неспособности да се историјски ситуира и схвати једна невоља приказивана као врлина? Не верујем. Пре је то консеквенца бирократске теорије државе што механицистички преноси један физички закон о јачању потиска с јачањем притиска; то је, дакле, пре последица једне разумски неодрживе тезе да с јачањем социјализма у једној земљи има да јачају и снаге непријатеља социјализма у њој и да, према томе, треба да пропорционално порасту снаге бирократске државе и апарата планирања, који има да све више нормира и стваралаштво. Не само број пертле него и усмереност симфоније; не само број кугличних лежаја него и квантитативну вредност инспирације научника и уметника; не само тракторе него и пољупце.

Не мислим да се задржим на злехудим ефектима таквих дефектних теорија које у кинеској драстичној варијанти извргавају у гротеску оно мало привида здраве памети (коју не треба бркати с креативношћу) што су садржавале неке тезе тзв. социјалистичког реализма.

Заблуде?

Не. Систем је то, и то доследно спровођен систем и у теорији и у пракси бирократизма, што сваким даном све видљивије представља једну шизматичку девијацију у радничком покрету, катастрофално друкчију но не мање штетну од реформизма, али свакако немарксистичку и, према томе, социјалистичку свакако мање но што се то обично мисли. И као што се ни ревизионизам не своди на полемике око логички неисправно изведених закључака, тако се и с бирократизмом, па ни ждановизмом као његовом естетиком не вреди надмудривати. Реформизам је покрет изазван корупцијом једног дела радничке класе, њеним повлашћеним положајем који је *стечен* у колонијалистичким или индустријски високо развијеним

земљама; обратно, бирократизам је деформација што настаје у земљама где је извршено револуционарно узимање власти, али где економске категорије заосталости, индустријске и опште, принуђују на изванредне дугорочне напоре и лишавања, више но што би то учинила чињеница окружености капиталистичким заверама и интервенцијама. Међународне неприлике, гонећи на убрзанију индустријализацију но што је то нормално могуће, водиле су теоретску мисао и нарочито праксу да напуштају основне хуманистичке и ослободилачке поруке марксизма и социјализма, претварајући их у нешто тако суштински супротно смислу те велике науке човекољубља.

Значи ли да тиме оправдавам бирократизам, ждановизам, ту стаљинистичку антиестетику?

Оправдања нема.

Ни Југославија није била индустријска земља. И ту је неписменост достизала страховите постотке. И овде се морала убрзано градити базична и војна привреда. И ова је земља била идејно изолована и фактички угрожена.

Али Савез се комуниста ту није ни за тренутак удаљио од живог недогматског креативног марксизма. Ту је и одговор на постављено питање. Није у природи радничког покрета да буде нетрпељив према прогресу и новаторству у уметности. У природи је то опортунизам. И оног реформистичког немачко-аустријске социјалдемократије, и оног бирократског стаљинистичког или маовског. Опортунизам претвара стваралаштво марксизма у догму, креативност у ритуале. Отуда, место схватања нужности инвенције, страх од ње. Отуда, место љубави за уметност, прагматистичко свођење свега на непосредну политичку корист. Отуда, место широких видика што заносе, уско практицистичко неатрактивно гледање кроз рупу на двадесетпетпарцу.

Али наш је Савез комуниста имао снаге да то спозна. То значи да зарати против схема, у прилог чињеницама, за истину.

Оног часа кад се увидело да административно руковођење привредом спутава стваралачке снаге и смањује радни учинак место да га повећава, прешло се на форме које појевтињују производне трошкове и дају веће резултате. Исто тако, кад се закључило да нормативност ждановизма не ослобађа стваралачке снаге уметника, на

Трећем конгресу Савеза комуниста Србије Кардељ је формулисао слободарску политику Партије у уметности, која, одређена и развијена у Програму СКЈ, мање цветна на речима од оне Маове, није остала на речима, али је допринела процвату наше уметности. То је и значило стваралачки примењивати марксистичку методу: разумети чињенице а не прилагођавати их парализи догматизма. При чему стваралачке слободе, како се и могло очекивати, нису од стране уметника злоупотребљене у сврхе туђе стваралаштву. Али ако и јесу злоупотребљаване од стране нестваралаца, бар нису ни више но у доба најкрућег административног руковођења уметношћу. Што је још један доказ више у прилог политике овог Савеза. Бујање уметничког стваралаштва и све многобројнија остварења, незамислива раније, нису оно једино позитивно што се мора констатовати. Остају и односи, нови, хуманији, које треба споменути. С појавом нових уметника јавља се, оправдано, и све мање незадовољства условима, све мање корозивних киселина, све мање обузетости »реалистичком« критиком« социјализма, појава готово општих у свим социјалистичким земљама у часу кад је дошло, после XX Конгреса СКПб, до краткотрајног »одмрзавања«.

Уметници, окупирани проблемима свог стварања, немају овде пречих брига но што је обузетост стваралаштвом. Је ли деполитизација уметности обавезна последица тога? Ко то каже? Деполитизација на првој, паролашкој, спољној трансмисији не значи стварну политичку равнодушност. Садржаји и облици свих наших уметнички већих остварења недвосмислено су као заштитним жигом обележени и историјски и географски. Могла су та дела да настану само у клими ове људске, другарске, социјалистичке слободе. У овој Југославији.

1958.

ОСНОВЕ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМА У КУЛТУРИ

Задржаћу се на једном детаљу који у комплексу већ размотрених питања не мора изгледати битан, утолико пре што се односи на помињању неприлагодљивост наслеђеног, цеховског институционализма нашем самоуправаљачком систему.

Ако ћу се позабавити искључиво тим проблемом, то није само зато што ми друго није преостало после толиких јутрошњих и поподневних бриљантних интервенција, лупидних опаски, савесно извршених анализа прилика у области културе и стваралаштва, него и зато што институционализам у уметности представља један од последњих бастиона административно-системских остатака и квинтесенцију многих противуречја разрешивих и де јуре, пошто их је животна пракса у суштини превазишла.

Не приступам том послу с илузијама да ћу указати на неуказано и ослободити наше стваралаштво неких ни сам не знам каквих негви и окова. Да тако мислим, био бих само још један Јанко који је закаснио и на последковске радове. Али, упирући прстом на комплексе избеживих, изливних и сметајућих противуречја институционализма, на тај мали милион скућених и непотребних изливности којима се манифестује, издавајући неколико између њих, ја бих волео да, уколико то вапе стрпљење дозволи, размотрим неке од извора што га напајају и, од тога више, да испитам природу оне имобилности духа

која толико погодује свему томе мањкавом и недопустиво заостајућем за стањем ствари у другим областима нашег живота.

Ваља рећи да сам далеко од помисли да преувеличам значај институционализма у области о којој је реч. Не придајући му никакву натприродну моћ, и не мислим заиста да га треба окривити за многе недомиете нашег стваралаштва, за неразвијеност и неразрађеност естетичких начела, којима се махом послужују наши критичари, који све више прелазе с пуном равнодушностју преко феномена вредности дела и одређених друштвених импулса настајања тих дела. Нисам једини спреман да утврдим да је наша критика, ослободивши се погромашке природе коју је прпла из плитко прихваћеног и у бити несхваћеног нормативизма догматике, упала у *то исто само мало друкчије*, при чему је изгубила низ особина што обезбеђују интелектуалну кохеренцију, отвореност, сензибилност и етичност врлине неопходне критичарима у социјалистичким условима настајања једног стваралаштва што, сажимајући сва људска искуства, хоће да удари темеље једној уметности која произилази из неких односа међу људима.

Био сам и остао антидогматик, борио се против отворених и ларвираних манифестација склеротичних «идеолошких» искључивости и вулгарности у области која је моја, али то не значи да сам икад претпостављао да се сме посумњати у то да друштвеност не обележава и *нешто* више од тог *нечег* у естетичким ставовима сваког критичара и да његова класна одређеност не условљује у извесној мери и његове укусе, критерије на основу којих вреднује, и углове приступања делима о којима размишља да би их оценио. И ма колико његова нужња образованост, интелигенција и осетљивост биле развијене и утанчане у том богатству, ма колико била раскопна и инвентивна даровитост таквог уметничког посленика, остаје несумњиво да оријентација у простору његових интересовања није бесплатно условљена.

Какве везе то има — време је да ме упитате — с институционализмом?

Тешко би било, не наводећи текстове и имена аутора, утврдити где почињу лични недостаци таквих писаца, где их продужује, храни и брани један систем обичаја, норматива и праксе. У сваком случају, институ-

ционализму су ближи управо они писци који, макар и непријатно незаинтересовани за тежње друштва, не дају никакве главобоље одговорнима за уметност, тиме што би о њима расправљали на неуобичајен и, тако рећи, некомпетентан начин. Представљајући мање зло, такви, лошији, бивају подстицани и штићени и бивају обасипани могућностима које се ускраћују другима, бољима.

Далеко од тога да тако што представља све што институционализам зна и може да лоше учини, он ужива нарочито у неговању једне беспроблемске и што неекспресније представе о свету замишљеном у дремљивости неке фјакасте сијесте, где је све склад и мир, љубазност и мекота. Таквом идеално-утопијском шларафљењу одговара и систем сталешког подвајања људи на професије, који омогућује да се размирице које се евентуално могу да јаве услед, дакако, искључиво личних нетрпељивости и амбиција, ту, у затворености професионалног удружења, и ижцумбусају и расправе демократским путем, дизањем руке, како би се после таквог гласања прешло на следећу тачку дневног реда: стамбено питање у вези с најновијим обећањима, или најновији пројект закона о хонорарима.

Треба ли иког уверавати у анахронизам такве еснафско-феудалне тијеретизације парламентарности? Како довести тај натуралистички, да не кажем физиократски подстицај отуђеностима човека одвојеног професијом од његове шансе да у социјализму оствари Марксову тоталност своје људскости, са комунистичким идеалима равноправног и свестрано заинтересованог човека, слободног управо јер неуоквиреног у тврди повез сопственог заната? Зар се затварањем уметника у њихове сталешке организације може доћи до сензибилизације њихове одговорности пред потрошачем уметнина, да не кажем уметничке робе, речи тако нове ушима уметника навиклих управо да у систему о ком је реч буду третирани као изузетна бића која стварају изузетне вредности, што им обезбеђују изузетан углед у друштву; углед који пружа учлањење у једну од репрезентативних организација какве су удружења уметника; а то, сем угледа, доноси и бенефиције, даје права на путовања у иностранство, а не тражи сувише од својих чланова: понеку што неприметнију књижицу сваке три-четири године.

Споменуо сам репрезентативни карактер таквих удружења уметника каква постоје у нас и не само у нас него и у осталим социјалистичким земљама. Познато вам је, вероватно, да сам престао да будем члан оног на које ме природно упућивала моја професија. Можда вам није познато да од 1958. јавно тражим укидање свих таквих друштава.

Ево зашто.

Репрезентативна, она нису радна, не будући радна, она су сувишна, будући сувишна, она могу да на силу измисле занимање у стилау крштења јарића, посао који коалира са мојим атеистичким запосленим непоповством, које је, како то и пословица вели, беспослено. Шлау на страну, убећен сам да, и говорећи врло озбиљно, не бих успео да нађем ни један разлог у прилог даљој егзистенцији професионалних удружења уметника.

Њихова активност је од врсте параактивности, типа приређивања пријема и вечера за иностране колеге у мање-више туристичкој посети нашој земљи. Бити у неку руку неефикасан а скуп сервис Комисије за културне везе с иностранством, не чини ми се довољним да оправда гудљење свег оног времена што ангажује управе удружења и један део чланства око тих ствари, које би два-три стручна чиновника обавила успешније и боље. Притом морам рећи да разговори које наши гости воде са углавном истом групом од десетак наших писаца имају толико формалан карактер да су најчешће и на нас и на госте остављали поражавајући и депримантан утисак. Зар не би било боље омогућити неком од гостујућих радозналаца да уз помоћ стручног сервиса КаКаВи-а потражи оног уметника с ким мисли да би могао да продискутује политичке или уметничке проблеме који их обојицу могу да занимају — неголи довести разнородну по вредности и интелигенцији групу страних писаца, рецимо, пред исто такву хетерогену момчад чланова Удружења књижевника и провести два сата у причању о лепотама наше земље, о невртоглавим висинама хонорара, о непостојању у нас домова стварања и одмора (!) и таквим багателама? Своди ли се репрезентативни карактер Удружења само на то? Практично, на то. И на обратно, дакако. На слање наших што хетерогенијих делегација у узвратне посете и на остала гостовања те туристичке подврсте.

Разуме се, можете ме упитати, слободно и питајте,

не мислим ли да је за то заиста дангубљење крива та и та, ова или она управа? Међутим, оно што бих могао по савести да одговорим svelo би се, прелетевши у мислима преко активности свих управа од оснивања удружења до данас, да ни та и та, ни ова ни она, као и ниједна управа не би могла да буде окривљена за оно што је последица репрезентативног карактера таквих организација где хетерогеност релативно врло бројног чланства онемогућује унутрашњи рад и борбу мишљења између писаца који мисле и чланова који, откад су на своје задовољство примљени у то удружење што им обезбеђује већу пензију од оне коју би имали да ту нису учлањени, већ двадесет година играју улогу присутног грађанина, немог сведока и шрафчића који једанпут годишње врши савесно своју улогу шрафчића гласајући за оне људе, сличне себи, чија му заинтересованост за што боље и привилегованије функционисање социјалног осигурања и обезбеђење што боље и више пензије даје наде да ће и њему самом бити боље.

Тако смо и дошли до тога да у репрезентативном удружењу писаца имамо за председнике сасвим нерепрезентативне личности, потпуно непознате људе по свом делу, али људе који вршећи, с мање или више умешности, социјално-осигураничке послове, водећи рачуна о подизању пензионе стопе, решавају нерешених стамбених питања, не стичу ауторитет добрих заступника интереса чланова удружења које представљају, него ауторитет писаца од угледа и ранга код друштвених фактора који, као носиоци административних служби, и не могу друкчије да суде о тим стварима, чак и кад нису озбиљније инфицирани вирусом административаука.

Неред почиње с хибридацијом демократских метода на недемократску природу репрезентативности, за шта не сноси опет кривицу ниједан бирач или изабраник, него систем који хладнокрвно сабира обојке и девојке, што ме, дозволите дигресију, подсећа на оног члана кружока у ком сам на робији предавао и елементарне рачунске радње, члана који је, незадовољан свакако што 7×8 чине 56, предложио да »ствар ставимо на гласање и да ће се тек после он, држећи се обавезног демцентрализма, покорити одлуци већине.«

Има ствари ван компетенције већина. Не значи да гласачко тело од око 300 гласача, колико броји Удру-

жење књижевника Србије само, не зна ко би најбоље представљао staleж писаца. Али ко каже да је за њих о томе реч? Ко мисли међу носиоцима институционализма да је реч о томе?

Нико.

Но такви се нонсенси толеришу и зато што људи који добијају већину спадају у оне који најмање узнемирују остатке административног менталитета, што се у овом или оном виду задржао и сачувао у неком непроветраном закутку овог друштва; што они и пружају гаранције да ће се у таквим удружењима говорити о стеновима и хонорарима и спорити о темама чије решавање није у компетенцији говорника и дискутаната, него у границама средстава и објективних могућности зависних од добре воље администрације, која још једном види себе и своје постојање у таквој прилици потврђеним и оправданим.

Али ако се у удружењима, овде репрезентативним, не дискутује о проблемима од интереса за писце као професионалце у писању, о естетичкој проблематици као једном од услова професионализације, о везама између друштва и естетичких постулата, о њиховој независној зависности од историјског тренутка друштва и односа који у њему владају, ако та удружења не врше никакву васпитну улогу, и то васпитну у смислу идеологије једино оправдане у социјализму, ако се при томе питања естетике не јављају као анексна у односу на тако схваћену идеологију, како се то дешава у низу земаља чији је административни стил остваривања социјализма нашао свој аутентични израз у институцијама какве су и удружења уметника слична нашим, али која су тамо кудикамо више и битније аутентична, трансмисиона, васпитна, будући васпитачки међуточак између агитпропа и маса читалаца, о чему би се онда и могло говорити у нашим удружењима, која се према политичкој педагогији и слободи стварања односе, из појмљивих разлога, сасвим различито? Али ако писци ћуте у удружењу, где би демцентрализам обавезивао на немогуће у тим питањима заједничке и јединствене ставове, не значи да у часописима, новинама, књигама, да преко радија и телевизије не долазе до изражаја различита схватања о свим помињаним и не проблемима. Штавише, часописи постају, хтели то или не, реални носиоци противу-

речних ставова, па се, кад то треба, и организују у компактне групе, које се исто тако, чим заврше мисију, расформирају да би се око других питања дружбине и прекомпоновале. Но све то не оправдава егзистенцију удружења, сем уколико се она не задовољавају видом допчински-бопчинскијевске егзистенције: »Ето, реците да у саратовској губернији живе два племића, Допчински и Бопчински, и ништа више. Живе.«

Имам утисак да се у самоуправљачком друштву не може тек тако да живи само, као што су то она два »неангажована« племића, како то чине та »репрезентативна« удружења у ово нецаристичко, али царско, самоуправљачко време, удружења која у суштини ништа не репрезентују, па их, ваљда, и могу пред заједницом да представљају они њихови чланови који не значе никакву вредност у професији.

Нек ми се не баци кост, нек ме не питају: А предавања?

Јесте, повремено су у удружење долазили људи политичари и одржали предавање на изузетном нивоу, али таква предавања не оправдавају егзистенцију институција у питању, њихов непотребни апарат, сувишне дотације и остала благодетеља, да не изговорим још једном мрску реч — бенефиције.

Мислим да нико неће помислити да сам претерао ако сам понегде био и оштрији у формулацијама, закључцима и судовима. Било је то потребно да бих учинио што евидентнијим нешто што се јавља као чвор противуречних бесмислица, уколико, дакако, желимо да мислимо о тим стварима у духу самоуправљачког система. Организована да буду преносиоци и извршиоци директива, тип институционалних организација у уметности у какве треба убројати лекковна, композиторска и књижевничка удружења, не могу да се снабу из простог разлога што то нису радне организације, него ваљда оне предвиђене за слободно време. А у нас такве организације не могу да представљају ничије интересе, јер се ту и не предвиђа постојање интереса сталеза као репрезентантске врсте изван конкретних дела, која се стварају изван сталеза, него оне заједнице коју представља радна јединица, предузеће и друштво представљено републиком и федерацијом.

Поминући малочас интересе, помислио сам да их групе писаца окупљених око неке радне платформе

могу имати. Али њима није потребна администрација с плаћеним чиновницима, поготову ако је реч о групама естетичких истомисљеника окупљених на страницама једног од већ постојећих часописа, који у том случају постају органи једне од естетичких формула што излазе пред друштво са својим пројектима односа између стваралачких слобода и историје, у чијим се оквирима оне и појављују као идеал за који се ваља ангажовано борити.

Ето и стварних форми организовања уметника у нашим условима. То нису ригидни облици; они то и не треба да буду. Међутим они су у најбољем смислу радни, јер у часописима, новинама, у издавачким предузећима, на радију и ТВ-у писци стварају свој доходак, који их чини и независним од ингерисања тзв. одговорности пред административним реликвијама, али и у највећој мери одговорним пред потрошачима и идеалима самоуправљачке заједнице. Лишени оправдавајућих функција, остаци административних претензија биће брже инкомпатибилни са овим системом, деституисани; укинути и препуштени критици историчара и осталих испитивача преживелих обичаја и нарави. Ови ће, убеђен сам, открити врло брзо да су облици о којима говорим однеговали један дух нарочите врсте, један менталитет за који се без зазора може рећи да је у овим условима малограђански.

Нису узалуд јутрос неки говорници скретали нашу пажњу на тај малограђански дух, који је у последње време тако очигледан у уметничким круговима. А какав би други и могао да се јави на маргинама административних односа, који су са кратким пасовима пред противничким голом у револуционарном смислу тако неефикасни. У најбољем случају, административни дух допушта демократске парламенчиће, како их је називао Курт Тухолски, убијен 1935. у Дахауу, парламенчиће који, лишени стварне власти, преобраћају себе у чуваре најсмешнијег стила псеудореторских говорничких узлета ни око чега вредног беседе и пажње, у чуваре традиција, али и традиционализма, чија је конзервативност тема сасвим друге врсте; парламенчиће који, немајући никакву нужност што би им колико-толико оправдала егзистенцију, постају носиоци бесмислене толеранције према свему што вуче уназад, а нетолерантности према

много чему што позива напред, парламенчиће који су некритични према глупости и безвредности, а »критички« и необично будни према свему што то није.

Нису ли у том смислу симптоматични и резултати последњег конгреса писаца? Постављајући то питање, користим се приликом да замолим за извињење што се непрекидно позивам на прилике које су ми најпознатије, али чије ме познавање не оставља у сумњи да би игде другде, у сличним удружењима, могао бити суштински другачије, јер је реч о телима која ствара исти институционалистички укус у најразличитијим областима уметничке и представљачке активности. Принудени да прилагоде структуралну схему своје организације новим врло акутним потребама овог друштва, није ли се на велике добоше ударена реорганизација Савеза књижевника Југославије свела на замену федерацијског централизма оним републичким, који ће ускоро, убеђен сам, открити све своје недовољности. Јер нису у питању лажне антиномије федерација-република; није споран национални облик културе, која је универзална и независно од социјализма, и која, према томе, и не може да себе нађе у делићу универзума какав је ова земља, коју чини одређен број диференцираних нација са својим различитим културама на различитим језицима, насталим у различитим прошлостима, али која је, земља, ипак довољно друкчија од свих капиталистичких и засад од свих социјалистичких да би могла да претендује да ће, уза све разлике, понекад наићи и на сличне изразе за сличне инспиративне самоуправљачке импулсе, у суштини јединствене од Јесеница до Бевбелије. Но то би био предмет других расправа. Републички организовани писци неговаће у суштини исте навике које су неговали и раније у федерацијски обједињеним удружењима, која нису била таква каква су била и остала да и даље буду, из ових или оних недостатака способности оних личности које су их водиле, него због тога што су вођена, што се и даље воде на административни, институционалистички начин, у друштву које се супротставља томе свим што га чини оним што јесте, што бива, што ће бити. Ако се јављају деформације, а јављају се заједно с разноразним апсурдностима и глупостима, ако се троше друштвена средства за активности које то нису будући симулације, и то лоше симула-

ције оног што би синдикалне подружнице као нерепрезентативни организми обавиле, без демагогије а кудамамо квалификованије, за мање времена и на најрутинерскији начин у оквиру закона и могућности, што би комисије за културне везе по републикама и градовима исто тако оствариле јевтиније и стручније, онда је очигледно да је неопходно, не кривећи никог и ништа, прићи оног што нам намеће друштво самоуправљача, а то је да се што неодложније ослободимо од институционализма у култури и уметности, од оног што је, слажемо се, само вид остатака административног система, односа и прохтева које је он омогућавао.

1966.

УМЕТНОСТ И ВАСПИТАЊЕ

Прочитао сам прилично много занимљивих написа, извештаја и материјала које ми је ваш секретаријат врло љубазно још летос ставио на располагање, размишљао сам затим подоста на тему *уметност и васпитање*, али чињеница да сад говорим о томе на скупу људи који се квалификовано и с талентом баве дечијом душом, чињеница да узимам реч на том конгресу где сваки учесник располаже с огромно општег и личног искуства, гони ме, одједном несигурног у своје закључке, да осетим мизерију сваке, па и своје некомпетенције, те вас молим, савлађујући с напором жељу да не иступим, да ми опростите за све што ћу незналачки јеретичког рећи, и молим да то моје извињење схватите као неку врсту признања, што се свуда, чак и на суду, узима као олакшавајућа околност.

Олакшана срца после овог теа тахита сура или, како је Крлежа рекао, меа максимир клапа, убеђен да нећете ломити штапове нада мнош, усудићу се да вам испричам једну стару индијску причу.

Четири слепца доведена пред слона никако да се сложе; први, који му је пишао очњаке, говорио је да га зверка личи на два огромна копча; други, код сурле — да је то нека врста змије; трећи, објумљујући труп, да ова животиња није ни копча ни змија, него бескрајно једно буре, а четврти, чије се искуство сводило на слоновске ноге, порицао је и буре и боа констриктора и халебарде и убеђивао да се ради о нека четири жива, кратка и дебела стуба.

Је ли то прича о слепцима и слону или о полуисти-нама — свеједно је. Можда се ту алудира само на деформације којима подлежу људи склони да гледају на све из аспекта професије, која би да уопштава на основу тачно уочених детаља, али у недовољном броју, и то још из близине што никад не допушта да се целина у њеној целовитој целокупности сагледа. Можда. Но како је моја тема уметност, ја ћу ову индијску параболу протумачити онако како мени треба и рећи: њој, уметности, прилазе с разних страна, и постављају јој најразличитије захтеве и филозофи и историчари, педагози и агитатори, трговци и несрећници, институције и организације, млади и стари, али сваки, али сви суде о њој и суде њој на основу својих потреба и прохтева.

А она?

Миленијима њу покушавају да сажму у формуле. И није да их није било индигеничних.

Ниједна дефиниција није досад била тачна, ниједна потпуна, иако ју је свака својатала. Рекао бих: баш зато што ју је својатала за себе парцијалну, ниједна од њих није могла целу истину уметности да уочи и обухвати. Јер она је једно специфично човеково одреаговање на животни тоталитет, физички, биолошки и друштвени, и где нема те тоталности, нема ни уметности, па ни говора о њој, ма колико у датом часу и с дате позиције неке од њених компонената могле и да буду важне, прешне, наметљиве.

Наметљиве? У реду. Не мислим да потребе сваке епохе не остављају видљивог трага у њеним артистичким остварењима, али кад би уметност изражавала само опсеционалне нужности свог времена и ништа више, не би било уметности, као што је не би било ни онда кад би она у датом времену хтела да услиши захтеве професија које је својатају као аргумент, помоћно учило или неку врсту апсилае, како је то некад чинила теологија, како то сад ради сваки претерани егатаизам.

То све кажем и зато што сам у свим прочитаним материјалима наишао на захтеве постављене уметности од стране практичара педагога, захтеве образложене врло пажљиво израбеним анкетама, у чију тачност нисам ниједног тренутка посумњао а ипак остао врло неубеђен у закључке који су на основу њих изведени. За разлику од њих, ја не бих никад из чињенице, рецимо, да сеоска

деца од 7. до 14 година не умеју да препричају филм који су једанпут гледали, извео закључак да су наши и страни филмови неразумљиви, и онда, на основу тог закључка, тражио од наших филмских радника да праве филмове који ће бити још разумљивији, да не кажем још пасуварнији но што јесу, него бих стрљивијим радом, чешћим одвођењем деце у биоскоп итд., постепено постигао да технику филмског причања учиним ближом и сеоској младежи. Или, узећу други пример, такође обрађен у материјалима; реч је о штетном утицају филмова на омладину, и то штетном не само кад је у питању криминална фабула, што, мисли се стручно, ствара деликвенте, већ штетном уопште, јер утиче на младиће да се облаче у фармерке уместо у чакшире од шајка, а на девојке да збаце шамије и почну да чешљају косу као глумице које носе пшичке, коњски реп или тифус-фризуре. А све то да је лоше јер доприноси губљењу старих, добрих обичаја и осталих врлина које да су исконски наше, које нас творе народом високог морала и храбрости, врлина што се губе, дабоме, под утицајем иностраних филмова. Другим речима, филм — седама уметност — права је попаст. Али не само филм да је попаст. Малтене сва је савремена то уметност: неразумљива, мутна, дешператна, декадентна, морбидна итд., итд. Шпајкарта је дуга и архипозната из инвектива ждановских »доклада«, али у нас, без везе са оним што административне ингеренције чини антиуметничким ужасом, дешвају се такви испади из једног примитивистичког, тачније уску практицистички неуметничког начина прилажења проблемима уметности.

Разуме се, незахвалан је, тежак и одговоран посао педагога. И мени је јасно зашто се он и не ради још код нас како треба. Много је лакше окомити се на нејасноћу филма и још једном окривити уметнике, наше или стране, да не воде довољно рачуна о публици, њеном нивоу, о потребама тренутка неголи научити децу да мисле и осећају логички, не заборављајући да маштају.

Уметност одвајкада избегава и заувек ће избежавати да оперише готовим решењима и префабрикованим елементима. Она је на изглед отворена, као и живот, најразличитијим могућностима. Дужност је васпитача да открију и објасне њене праве интенције и свеједно је сада да ли су ти васпитачи уметнички критичари,

наставници или сами родитељи. При томе, јасно је да сви ми нисмо подједнако дорасли за такав посао. Сви нисмо подједнако спремни и образовани, али у једном, мислим, треба већ да се сложимо — неспремност и необразованост нећемо, идући линијом мањег отпора, узети за водича на путу који води подизању младих. Иначе ћемо, како то неки чине, окривљавати, рецимо још једном — филм и за оно што кривица није. Је ли кривица филма што у селу уместо шајка, који млади престају зајма да носе, узима маха мода практичних фармерки? Или што уместо петролејем испод шамија намазане косе сплетене у уске курјучке девојке са села почињу да иду гологлаве, очешљане како се чешљају њихове другарице из града, коврцајући се, пширкајући се или пуштајући да им »коњски реп« висе низ потиљак? Хоћемо ли да гонимо на самоубиство девојке као у ЧСР, где је недавно гимназисткиња која је почела, после летовања у Југославији, да место кикица чешља косу на тај, случајно већ трећи пут поменути, »коњски реп«, искључена из школе због ширења западног утицаја и увређена, поражена, јер одличан иначе ђак и организована омладинка, прибегла очајничком чину? Јесу ли кике знак привржености социјализму? Јесу ли то опанци и чакшире од шајка? Да ли се губе националне и остале врлине одабацимо ли, чак и ако учинимо то под утицајем филмова, одећу од сукна? Не. Сигурно не. Оно што гони на то мењање укуса није утицај филма, али претпоставимо за тренутак и да јесте, па шта? Знамо да је утицај, и то некад врло суштествен, једно од својстава уметности уопште, један од начина на који се њена природа манифестује. Она је упућена да делује ако хоће да буде уметност. Осуђујући фармерке итд., ми не осуђујемо њих, него способност уметности да делује. Али има ту и нешто важније од права уметности да делује и утиче. У истинитој чињеници да омладина на селу замењује чакшире платненим фармеркама а кожухе мајицама и пуловерима, ја видим мање утицај филма, више утицај наше индустрије на живот младих сељака, којима су фармерке не само лепше (узалуд би их желели да их нема на тржишту) него и практичније, и, што је важно, јевтиније од сукнених прадедовских чакшира. И није у питању само одећа него и битније: трактори се сеоској омладини више свиђају но дрвене ралице. Један мој пријатељ, на повратку с аутопута Загреб— Љубљана, рекао

ми је: »У акцијама 1948. млади људи са села желели су да се што пре описмене. У акцијама 1958. они желе да науче да возају мотор и управљају машинама«. Је ли и то зло као и инострана мода фармерки? У сваком случају, јављају се истовремено.

Не мислим да једна као и друга појава дају повода да се говори о зау.

Пре свега: живимо у времену социјалистичког преображаја земље, у времену индустријализације и замена шајка тканог на ручном стању фабричким платном и плашем, ствар је прогресивна и не само нормална него и детаљ из реда оних многих које — Маркс, Енгелс, Лењин су о томе говорили — имају постепено и невратољомно да укину разлику између града и борниране конзервативности сеоских видика. Није холивудски филм, дакле, *крив*, уколико је уопште уместо ту говорити о кривизи, што се село мења и подиже. Тај процес носи наша већ значајна индустрија. Али ако она још није довољно духовита и одрасла да наметне свој, практичнији, бољи и лепши тип фармерки и ветровки од оних које се моделирају по иностраним конфекцијским атаљима, не жалимо се на увезене филмове само него и на Вартекс и остале наше творнице одеће. Процес је то комплекснији но што изгледа кад се поједнострано и испољни у нападима на филмску уметност уопште.

Не мислим рећи да су сви филмови које увозимо добри, да су све књиге које штампамо уметнички вредне. Много штошта у филмовима које гледамо може да за неискусне и младе људе буде штетно, да изазове код њих најразличитије трауме, да ослободи у њима латентне недруштвене прохтеве. Али од тога до закључка којим се прибијају уза зид природне последице што прате процес индустријализације — да је, рецимо, под утицајем моде фармерки копираних из гангстерских филмова порастао број омладинског криминала за 20, 30 или 80 посто — чини ми се да би морало лежати апсурдно уверење да је злочињање малолетника почело малтене с филмом, а не, рецимо, с Каином, првим гангстером у историји медитеранске, да не кажем ни светске, нити чикашке литературе.

У оправданој нашој забринутости за исправно и сврсисходно васпитање младих људи, бапч зато што нам је стало до тога, није оправдано бркати поводе са разлозима

и узроцима. Лоше интенциониран и сутестивно направљен филм може бити повод који ће акционисати друштвено негативне нагоне, али то ће да учини само код оних младих људи код којих ти пориви врло вирулентно одраније постоје. Иначе не бисмо могли схватити да је само извештај, и то не нарочито велики постотај младих који су гледали *Дунглу на асфалу* или који други криминални филм пошао путем злочина и крађе. Убеђен сам да бисмо, при свестраном и беспредрасудном испитивању свих случајева тзв. *негативног* утицаја филма, шунда ита. дошли до закључка да су сви ти рђавом стазом кренули омладинци и пре таквих »одлучујућих« биоскопских сеанси или одговарајућих рокамболо-лектира својим понашањем давали довољно забрињавајућих сигнала онима који су пре свега позвани да воде бригу о младима: родитељима, наставницима, омладинским организацијама у фабрици или улици, друштвима за старање о деци ита.

Говорим отворено јер ми је, као и вама, стало да у границама могућности сузбијемо зло. Али да бисмо то постигли, морамо бити спремни и да се мирно суочимо са чињеницама, са истинама, са стварношћу. Тек кад схватимо где су корени зла, што у толикој мери не извире из лоших филмова него из примарнијих услова, из дефектног васпитања, на пример, бићемо кадри и да се ухватимо у коштац с недаћама те врсте и да их онда савладамо. Но на питање откуд уопште феномен беспризорја у социјализму, који укида не само експлоатацију него и незапосленост, беду и небринутост, биће тешко одговорити покушамо ли да се ухватимо за прву карикату која нам допадне прстију. Не филм, али ни бурне године револуције и рата с бедом коју су значили, ни огроман број сирочади који су незавидно наследство тих година, ни акутност стамбеног питања, ни дефекција васпитања у кући и ван куће, у школи, ни индоленција извесних организација, ни распад извесних класа, ни задах труљења који, распадајући се, оне шире, ни дезорганизиција једног превазиђеног већ морала, ни неискристалисаност нове етике, ни озбиљно узармана институција породице, бар оне на старинским основама, породице која није угрожена у старим формама и функцијама само у социјалистичким земљама, него свуда у свету (фамозни извештај Кинслијеве групе сведочи о томе, али

не само он), све то узето понаособ, па чак ни узето заједно, не може да до краја објасни такав један сложени феномен. Није наше ту ни да објаснимо њега. Наше је да укажемо да брзоплетом једностраношћу замагљујемо проблеме и да њихово решење изискује комбиноване напоре најразличитијих стручних испитивања. Не значи да ја већ сад не могу да негативно квалификујем све покушаје да се у уметности, која је, између осталог, и рефлекс стања у друштву, тј. огледало које иде друмовима, како ју је Стендал назвао, набу узрочници зала која нису њена; или да не треба дискутовати против оних који се, уочавајући зло, грчевито хватају за старе категорије, рецимо морала у отказу. Напротив. Јер позивање на старе патријархалне моралне норме јесте донкихотски напор да се одрже консеквенце којима недостају премисе. Стари морал, са институцијом породице, с правима и улогом која је била њена у васпитању, нестају модифицирајући се на наше очи. Старатељски органи, кућни савети и органи стамбених заједница узимају на себе функције које многе разорене породице нису више у стању да врше. Они организују дечије јасле, вртиће, и преко њих друштво налази форме васпитавања најмлађих. Не значи да стамбене заједнице имају убудуће да, сачувај и саклони, рабају децу или да их кућни савети доје. Модифицирање права и дужности породице не бркајмо с њеним укидањем, него с њеним прилагођавањем ситуацији насталој са изласком жене из куће, с њеним радом у предузећима и фабрикама, с њеном економском независношћу и психолошким ослобођењем од патријархалних стега. У *Пореклу породице* Енгелс је визионарски наслутио времена у којима ће однос мушкарца и жене, растерећен тих баласта, почивати на љубави, која је слобода, не на ропству, на које се обавезивала жена ступајући у ранији тип брака.

Не сметају толико фризури и ветровке, нови односи међу људима и нови морал у настајању — то је оно што може и подсвесно некима међу нама да смета.

Опростите ми ако ћу, да бих објаснио оно што желим, морати да поменем *Пет петлића* Александра Вуча, свакако најбољу, најживахнију, најмаштовитију и у исто време врло прогресивну нашу дечију поему. Она је штампана први пут пре рата у *Политици*, ускоро затим и у великом тиражу као засебна књига, и уверавам вас да

је њен утицај на читаоце, младе или не, у своје време био огроман, и то у позитивном, револуционарном смислу. И нема разлога да и сад та поема не делује на нове читаоце својим нарочитим нагрзајућим хумором, на изглед бесплатним, у суштини систематски критичким, и то бап на плану који нас тренутно занима. Прошло је, међутим, од њеног штампања двадесет бурних револуцијом и изградњом прожетих година, кад се једно наше издавачко предузеће сетило те поеме, добило од аутора одобрење за ново издање, склопило с њим уговор и онда — тајач. Пролазили су месеци и месеци, и тек на његово ургирање стигло је објашњење уредника библиотеке која је требало да поново објави *Пет петлића*. Оно је у бити било врло кратко и експлицитно. Навешћу основни став тог писма по сећању: *Свакако, ова је поема пре рата, док је требало рушити породицу итд., одиграла напредну улогу, али данас, кад смо победили, мислимо да би била штетна и имала негативно дејство.*

Мени је то класичан пример несхватања оног што не смета, и, као такав, он забија ексер у главу оног што истински смета.

Другарице и другови, таква схватања нису усамљена. У безброј прилика, на разним саветима, у штампи и у литератури у најразличитијим варијантама, она се, конзервативна ако не увек и реакционарна али у суштини увек малограђанска, манифестују претендујући да су *наша* и *исправна*. Као да смо ми пре рата лагали тврдећи да ћемо урадити оно што смо знали да нећемо да урадимо. Као да смо ми били само из демагошких разлога противници буржоаског морала и буржоаског односа у породици и ван ње. Као да смо ми ту икад хтели да после револуције успоримо кретање напред и да бирократско-административним средствима зауставимо свако прогредирање. Не. Показало се тачним оно што смо претпостављали говорећи да ће односи који настају са индустријализацијом у социјализму извршити, између свега осталог, и истински обрачун са свим преживелим нормама, па и са моралним. Тачно је то. Они га врше. У пуном смо процесу тог обрачунавања. При томе не предајем да сад организовано трчимо пред руду тог процеса и да постављамо у први план оно што је можда на десетом. Не. Но све ово о чему сам говорио било је потребно рећи да би се схватило оно што је тема мог

кореперата о уметности и васпитању: моја жеља да ме-бу нама бар, отварајући дискусију на ту тему, допринесем минимално макар сузбијању извесних постојећих предрасуда — како о дејству уметности тако и о захтевима које јој, у вези с полазним предрасудама, педагози постављају. Значи ли то да уметност нема шта да тражи у школама и не уме да послужи васпитању? Не. Напротив. Ограничити претензије које нису њене не значи порицати је. Само школа има разних и наставника такође. Један мој друг који је неколико година службовао у иностранству и живео тамо с породицом, испричао ми је, по повратку, сав очајан, да му је син, ученик V разреда, добио двојку на писменом јер није знао шта да напише на тему *Ето иде поштар*, а да је пре неколико месеци, тамо у земљи где је службовао, добио највећу оцену на тему *Анализирајте карактере, развој њихових страсти као и ситуацију у четвртој сцени трећег чина Расинове »Аталије«*. Исто тако, објасните где су и зашто употребљени конјунктиви.

Оставио сам пријатеља неутешног, иако сам покушавао да га уверим да му је син, у школама у месту где их је пре повратка у земљу похабао, учио да логички мисли, а не да машта, и да ту, изгледа, у школи коју сад похаба, наставник мисли да је најважније да учи децу маштању. »Зар је то важно?« — упитао је и отишао не сачекавши одговор. Ето га. Не упућујем га њему само. Проблем је општији но што изгледа.

Анализирати *Аталију* или ма које књижевно дело, научити да се то ради како треба, изгледа да је задатак школе, а не учити децу да маштају. Али, с друге стране, и баш у вези с реформом у току у нашим школама, које теже да што пре специјализирају младе људе и упуте их не само избору животног позива него, већ после завршене осмолетке, и врло прецизној и коначној стручности, изгледа ми да је исправно учити младе људе маштању, које одржава људски понос, али и непосредност и афективитет нужан беспредрасудној пријемчивости уметности. Она и јесте, одстранимо ли за тренутак удео разума и воље, без којих су незамишљиви и уметнички поступци и само дело, маштовита афективна реакција на свет изван нас и свет у нама. Најдубљи корени уметности у машти су, и људи лишени ње, осушени, престају да уживају у уметности, да јој се подају, предајући се тиме сво-

јој способности маштања. А она је нужна. Саставни део људске тоталности, моторна снага проналазака, без ње је човек — инвалид сопствене људскости. Другим речима: мислим да би било врло рђаво кад не бисмо децу учили у школама да логички исправно мисле и суде, али било би катастрофално ако би резултат школовања била извесна стармала, искључива и сува рационалност. Мене задаци у стилу *Ето иде поштар* не одушевљавају, али школе које не би неговале ону свежину коју младости даје отвореност маштању, потпуно би промашиле свој задатак, поготово у ситуацији наших, које теже бржој специјализацији. Ту, као допуну стручном уздизању, видим огромну величину и важност уметности, која је, рекли смо на почетку, израз човекове тоталности, свега што га чини, свих његових могућности и, као таква, израз његове особене сложености, његове инвенције и смелости да жели увек више од оног што поседује и да никад не стане у свом пропредрању напред. Њен је значај у одржању свежине и младости, у одржавању и развијању човечности. Без ње, наше би школе за генерацију-две избаћивале људе без полета и смелости, без способности да савају. А Лењин је написао: Сањати! Сањати! и то баш у књизи која се по Чернишевском зове: *Шта да се ради!* Да, не може се радити, ни борити како ваља, не знајући да се сања! Мислим, тек помоћу педагошки усклађеног практичног и уметничког васпитања, јављаће се све већи број хармоничних, дивних, способних и за све животне задатке спремних људи. Под условом да се уметности не прилази непосредно, прагматистички и како то већ извештан, ждановски или не, примитивизам хоће, замишља и понегде и чини.

Пре но што закључим, дозволите ми да објасним зашто сам о теми *уметност и васпитање деце*, о теми коју нисам ни могао ни мислио да могу исприцити, сматрао да треба пре свега изнети драстично негативне облике неразумевања улоге уметности с позиција педагогије. Ако сам прво порицао право да се од уметности захтева да буде нека врста служавке педагогије, да се сроза на ниски спрат приступачности најзаосталијих људи или да агитује за неке врло дневне циљеве, да се најзад упрегне у кола глорификације превазиђених, грађанских моралних

норми, ја нисам рекао, ни желео да кажем да је уметност обавезно ослобођена свега тога и да ничему не треба да користи. Напротив. Ја сам хтео само да укажем на неколико варијаната неразумевања тог комплексног проблема, изазваних, по свој прилици, несмелошћу, затим лењошћу, недоученошћу, или разним професионалним деформацијама. Иначе, свако уметничко дело значи један афективно рационални, један маштовити одговор на неку од опсесионалних неадаптираности човекових у животу и значи превазилажење тих неприлагођења. Јер и у последњој коренској жилици сваког уметничког остварења лежи човеково немирење с неким од његових услова, које је могуће, које је потребно превазићи, његова неслаганост с неком од привидних нужности. Оне, и кад јесу углавном биолошке, на помичној врши историје, која је друштвеност, добијају облике тек преко њених форми. Нема уметничког дела које не би било историјски детерминирано временом, тј. друштвом у ком је настало, одређено његовим амбицијама, идеалима, задацима. Дужност је педагога, не уметника, да те амбиције и идеале, сукобе и неексплицитна решења открију, објасне и учине прихватљивим деци, и јасно је да, већ према њиховом узрасту, педагози а не уметници треба да читаоцима или гледаоцима прилагођавају анализе дела и закључке до којих, поводом њих, може да се дође. Чинећи то, они неће смети ни једног тренутка да забораве да је уметничка креација процес сличан настајању бисера у школкама, да је полазни импулс сваког стваралаштва трун немирења, које не мора бити увек рационално докучено; отуд и директна маштовитост уметности; отуд и њено непосредно афицирање маште, нарочито код младих и неискусних њених потрошача. А неговање способности маштања значи — и с тим бих завршио — одржавање оне вечне ватре што је осветљавала, што још осветљава и што ће заувек осветљавати човеков пут од свих нужности дунгле до свих слобода тим путем без краја; одржавање оне човекове и само човекове особине да преко својих недаћа и туга, болова и радости не прелази само криком као сунђером преко слова и знакова живота на црној табли бескраја, него да сачува тај свој бол или срећу, да запамти своје недаће и да, враћајући им се у машти, налази излазе не само за њихова техничка решења него и за она која долазе после њих, за сва. Будемо

ли прилазили с тих позиција уметности — књижи, музици, слици, филму, позоришту — будемо ли тежили да схватимо на шта је аутор реаговао и како је маштом осмислио свој полазни креативни импулс, биће нам јасно да је неумесно и бесмислено окривљавати уметничка дела за невоље што егзистирају пре уметничких уобличиња као импулси из којих она и настају, да тим невољама треба заћи у корене како бисмо покушали да их уклањемо, при чему, и то тек на другом или трећем месту, треба говорити о већој или мањој неподударности уметничког остварења, тј. о чињеници да ли она може или не да изазове забуне, доведе младе и неискусне људе до погрешних закључака итд. Ту се, разумљиво, поставља питање педагошке припреме младих људи за прилажење уметности. Буду ли педагози и даље, како је то скоро обичај у нас, говорили хвалећи се како не схватају савремену уметност, као да је таква изјава услов да се добије унапређење и израз хвалевердних, напредних схватања, близу је памети да нећемо урадити ништа добро и да ћемо наставити да тражимо скидање филмова с репертоара и неподаштавати без разлога нашу уметност. Нашом кривицом, место спонтане и јуначке омладине, поуздане у себе, навикае да машта и да се бори за остварење својих снова, добићемо морално стармале енергије налик на оне рибице које су умрле од глади из страха да се не ухвате на удицу.

С тим бих завршио: штетнија је рестриктивна, денкферботска педагогија од свих зала (а питање је да ли је баш зло то што се олако крсти *злом*) која могу да изазову уметничка дела већ прошла кроз сита издавачких савета или државних комисија за преглед филмова. Улога уметности у васпитању постаје све одсуднија и представља противтежу деформацијама које изазива искључива, прерана и претерана специјализација. Ту је и њен све већи значај.

1958.

НА ТЕМУ ПОЛИТИКА И КЊИЖЕВНОСТ

У предавању *Политика и књижевност* друга М. Богдановића, одржаном пред писцима члановима Савеза комуниста, и у говорима извесног броја другова који су, слажући се с њим, узимали реч да лише евазивности његове апстрактно изречене тезе, дошла су до изражаја схватања што хоће да разлике које постоје међу нама, разлике у начину на који уобличавамо садржине, естетичке разлике, једном речи, припишу непосредном утицају идејних, идеолошких па и политичких размисавања. Такво неодрживо тумачење ствари имало је претензију да се представи и као марксистичко, нарочито покушајем друга Е. Коша да нас убеди у своју приватну фиксну идеју, према којој би формална опредељења била и те како политички судбоносна, будући да су она пуне симболичне еманације идеолошких опредељења. Другим речима: ко хоће да је садржајно прогресиван у књижевности мора да пише реалистичким поступком. (Рецимо као Балзак, чију смо стогодишњицу смрти славили пре неколико година. И који је био монархист и католик. Ако се не варам.) Што је нонсенс за сваког који, мислећи марксистички, тражи да за нове социјалистичке садржине нађе и нове, њима само одговарајуће форме.

Иако се прве од три вечери посвећене дискусији нису, захваљујући пре свега другу М. Богдановићу, споменила имена и дела, ипак су касније, старањем његових истомишљеника, и она прикључена диспозитиву. Али ни тад ни у једном случају нису потврдила оправданост теоретских *»иновација«* предавача и осталих који су га инспирисали, лоше инспирисали, на те неосноване зак-

ључке. Мислим на другове Е. Коша, М. Лалића, М. Јурковића и Делибашићеве, који су корене модернистичких поступака *»нашли«* у преокупацијама насталим негде *»на десној страни живота«*.

Друг М. Богдановић је своје предавање објавио у *Савременику* у нешто скраћеној и измењеној форми. Дело неће донети одговор друга О. Давича — јер није још прилагођен штампи, али је изречен на састанку јединице Удружења књижевника*.

Као увек и свуда, адвокати историјски изгубљених парница и наши браниоци реализма неће бранити своје естетичке идеје естетичким аргументима, него ванестетичким. Политичким. Они су као, зна се, поуздани и исправни људи. А ми модернисти — то нисмо. Зато је *реалистичка теорија* добра. А модернистичка — лоша. То је, наиме, требало доказати предавањем и дискусијом оних који су стали уз предавача. Да би утврдили да су модернисти деполитизирани, морали су рапшрафити смисао појма политике до бесмисла и убедити нас предавањем да је она исто што и живот, овај живот, наш живот и уопште живот, да је она јасноћа и логика, стварност и императив, императив наше стварности, да је политика уметност, али и мисао, да је политика суд човека откад се роди, откад први пут као дете заплаче, да је политика исто што и књижевност и исто што и плач детета, дакле сугерирано је да је политика влада оних писаца који су *јасни, логични, реални*, дакле реалисти. А деполитизација, која је, према другу Милану Богдановићу, и диспутантима нарочито, карактеристика модерниста, деполитизација је све што није политика, наша политика, деполитизација је неживот, смрт, неумитност, неплач детета, нелогика, апсурд, нејасноћа, идеализам, мистика и контаминација здесна, једном једином речи — модернистички апстрактizam. То је, рекло се, марксистичко гледање на ствари.

А оно што је већ крајње време да се макар и узгред примети на те *претпоставке* јесте — да су оне све пре

* Одустао сам од жеље да објавим тај одговор М. Богдановићу, који се већ у оно време био разболео последњи пут. Прошао је од тада више година. Сентиментални обзир не притискују документарни интерес који може имати овај текст.

неголи материјалистичке и марксистичке. Никад нигде ни Маркс, ни Енгелс, ни Лењин нису рекли да политички императив непосредно одређује уметничку активност. Него су увек тврдили да начин произвође, односи у производњи представљају структуралну базу чије се развојне тенденције у *крајњој линији* одражавају у идеологији, политици, уметности итд. Али да они не чине ни уметност, ни политику и ни у ком случају не доводе до збрке појмова што настаје кад се одока изједначи све са свиме: песма, плач детета, логика и раднички покрет.

Основни ток којим се кретала аргументација друга предавача, огољен од барокних придева и импресионистичких еуфемизама у стилу »имам утисак« и »чини ми се да не могу да се отмам утиску« и остале реторике, сведен на силогизам, гласио би отприлике:

а) Наша политика је наш јасни, логични, конкретни живот, а овај — наша стварно постојећа реалност.

б) Реализам, како сама реч каже, од свих је књижевних поступака најприкладнији да ту реалност изрази, и

ц) Закључак: ко је против реализма, тај је против нашег Савеза, наше политике, нашег живота, тај је, једном реч, противник нашег и свог живота, тај је самоубица.

Дефектност те логике је евидентна, јер и да је доказано, а није, да је реализам најприкладнији књижевни метод за изражавање *наше* стварности, ништа не даје право да се на равном путу кришом а без потребе промени брзина, да се и без упозорења пређе са естетичког плана на политички, ништа, сем ако то није онај идентификациони фуорор у ком се заслепљено изједначују модернистички поступци у уметности и политичке тенденције чланка из *Гласника Српске православне цркве*, који да је и интелегентан, како нам је речено с више страна, ипак не би смео коректног логичара да заведе на терен паралогичних игрица.

Анонимни поп из *Гласника Српске православне цркве* није писао текст, који М. Богдановић цитира, да би дао маха својим естетичким доживљајима. У томе се слажем са М. Богдановићем. Али не слажем се да је тај рад релативно интелегентан, и не знам шта је и извесном броју других другова био разлог да то закључе, мањ ако није дивљење сопственој интелегенцији, којом су се оп-

сетили да тај банални, поповски, тупи, полуписмени чланчић издигну и истакну, како би попа прогласили за теоретског *leadera* модернизма и његовом мантијом обележили не само *Мура* него целокупну савремену уметност, чији се поступци ипак, ни у главама њених противника, још љућих но што је друг М. Богдановић или друг Е. Кош, да су фер, не би смели да изједначе с политичким тенденцијама православља, католицизма или ма које треће цркве.

Како то да друг Милан Богдановић и остали нису видели у том одиста неписменом поповском бунцању обичан покушај политичког шибањења и демагошког ловљења у мутном, а не поповско привођење модернизму, које тврде да су видели? Али и да је то све тачно, а јасно — није, али нека им буде, привремено — зар ни Ерих Кош ни Милан Богдановић нису чули за извесне тенденције у кризу цркве, католичке више неголи православне, за »Држање корака с временом« и да у вези с тим, специјално у Француској, низ попова одаази »међу раднике«, па и »међу модернисте«. Зар нису прочитали да се пре неку годину сам папа није либио да одржи астрофизичарима говор у коме је као усвојио готово све материјалистичке принципе те науке, *сахрањујући* тако све своје претходнике који су спаљивали до пре два-три века живе физичаре и друге људе од науке? Зар ни Ерих Кош ни Милан Богдановић нису чули за дискусију која је пре три године била једна од главних тема католичке штампе, а односила се на модернизацију мантија и осталих поповских реквизита, и да је до те дискусије дошло у вези с једном анкетом ватиканских статистичара који су утврдили да је узрок опадања прилива девојака (и осталих Офелија) у манастире проузрокован »одбојношћу младог женског света према застарелим хаљинама калуђерица«? И да је објављен у католичким листовима низ модних пртежа који су представљали »будућу одору часних сестара«.

О свему се томе и код нас писало а више још шапало. Је ли то заборављено? Немогуће да јесте.

Друг Милан Богдановић нас је сам подсетио на то у свом предавању. Сам је писао и о томе својевремено поводом једне капеле коју је декорисао вероватно *Манасје*. Али аутоцитиравши се сада, он је био врло опрезан и целисходан, па није подсетио и на написе којих

је било у тадашњој католичкој штампи, написае против тих модернистичких тенденција. Да је то учинио, његове се комотне претпоставке не би потврдили и он би пред писцима могао да припреме за своју *импровизицију* сведе на аутоцитат о Рафаеловим мадонама, које «могу свом времену искупице реално да говоре», тј. само на оно што, опседнут својом догматском тезом, хоће да докаже, па искључује праве узроке ствари, и у свему и свуда уочава само насиљу бога импутирани политички смисао антиномије реализам-модернизам, коју нити уме да превазиђе, нити да сведе на пропорције које су њене. Зато му се и учинило тако великим мајсторлуком оно поповско непрестано баратање са стилистичким схемама »с једне стране... с друге стране«, што се понавља скоро у свакој реченици чланка из *Гласника Српске православне цркве*. Зато што друг М. Богдановић не уме да у књижевној политици крене даље од измишљеног противуречја модернизам-реализам, као основне супротности малтене целокупне наше политике (или оног што је она њему), он може, пошто нам је прочитао како је све то православно по интелегентно исхвалио Мура, да се тако победнички зарадује, извлачећи из поповске похвале Муру свој политички *quod erat demonstrandum* и да стилистички скоро експлодира од набујалих речи: »Видите, пре свега, да се оваква тенденција деполитизације, апстраховања уметности од живота и од стварности, од овог живота и од ове стварности, према томе и, у нашем случају, од нашег живота и од наше стварности, изванредно поклапа с начином, с начинима гледања на нашу стварност, на наш живот... и на живот ове наше социјалистичке стварности, адекватно поклапа са гледањима која на ту стварност имају мистичари, идеалисти, па и идејно гледано и идеолошки гледано — реакционарно настројени људи«.

А естетичка мисао друга М. Богдановића о Рафаеловим мадонама у којима је »жена надживела богородицу«, мисао која је наша »управо фантастичну, стопостотну потврду једне извесне претпоставке која се мени чини (Милану Богдановићу) све вероватнијом« изврнула се у политичку дискриминацију свих модерниста, опгужених »да се тенденцијом деполитизације уметности одвајају од живота, од стварнога, што истовремено значи и тенденцију повлачења уметности у апстрактно, у апсурдно, у неразумно, у ванземаљско (?), да се тим тенденцијама

у суштини подлеже под неким притисцима с десне стране живота«.

Видите на какве све апсурдне закључке може текст једног попе да наведе искусног и паметног иначе друга који је — претпоставићу — морао прижељкивати да буде заведен, да би тобожњим аргументима утврдио оно што вероватно представља његов данашњи укусу, укусу дигнут на план уопштеног и апроксимативног уверења, али што, као метод дискусије с друговима, не би смео себи да допусти ни човек који мање кокетира с картезијанским здравим разумом и мање очијука с јасноћом. Међутим, друг М. Богдановић био је принуђен да се тим нелепим средствима послужи у недостатку лепих. Требало је на брзину задати модерној уметности код нас неколико опшамућујућих удараца и на још већу брзину превеслати жедне и надмударене на обалу реалистичких естетских позиција, играјући и на жици њихове (реалистичке), свима знане, оданости ствари социјализма.

Али, ако је до надмудривања помоћу попова, станите мало, причекајте, и ја попа за трку имам. Али ја »свог« попа изводим из тркаће штале тек тако изазван: самом ми никад не би пало на ум да помоћу *Margiana Bernardi*-ја — једног од угледних ватиканских експерата за естетику, ишта доказујем. Његов је чланак објављен у полузваничној *Gazetta del popolo* од 27. II 1953. године, и писан је — да чудне случајности — поводом оних истих Манасјеових декорација које су и инспирисале друга референта на она његова првобитна, смела и помало произвољна уопштавања о Рафаеловим мадонама.

Ја, за разлику од друга Милана Богдановића и друга Ериха Коша, не мислим да је папин по интелегентнији од патријарховог, и не мислим да је уопште интелегентан, али уверићете се и сами да он познаје нешто прецизније материју о којој пише и, без обзира што се ни у чему не могу с њим да сложим, принуђен сам да утврдим да он, *Марцијано Бернardi*, ваља да зато што му је импровизирање забрањено, не брка, рецимо, *Пикаса* или *Руоа* са апстрактним сликарима. Он је, истина, навикао да пише на основу званичних ставова. А у доба кад се осетио побућен да објави чланак против *Манасјеа*, прква још није заузела званично став према *астратизму*. Отуда и извесна доза резерве на почетку: »Ма како гласио у будуће званични став цркве (према астратизму —

прим. О. Д.), треба подсетити да се осуда свега што по њеном (црквеном — прим. О. Д.) мишљењу излази из оквира традиција верске фигуративности односила досад углавном на деформистичке тенденције (Матиса и Руоа), који су пре Манасјеа декорисали неке цркве по Француској (што је црква званично осудила — прим. О. Д.), и на један њихов програматски антимиристицизам, који се лако представљао као израз чистоте вере».

Зато је — по ватиканском естети Марцијану Бернардију — »житност уношења јасноће евидентна за сваког који прати ширење астратизма не толико као ликовне праксе колико као идеолошки активитет«.

Одмах и без инсистирања:

Кад је у питању мистицизам, мислим да је Бернард квалификованији и поузданији сведок од другог Богдановића. Језуитове су компетенције у тој области сигурно провереније. Већ зато бисмо мирне душе могли посумњати у једну од претпоставки другог Богдановића, ону о мистицизму-идеалистичком афинитетима модернизма, и одбацили тумачење *Гласника Српске православне цркве*, који, насупрот ратоборном гласнику католичке естетике, хоће да прикаже модернисту Мура као мистика. Но ако ватикански Марцијано Бернард тврди да је већ деформизам фигуралаца антимиристичан, он је још аподиктичнији у порицању сродности мистике и астратизма. Бернард каже:

»Али ако у вези с Матисом и Руоом о томе (програматском антимиристицизму — прим. О. Д.) може и да се дискутује другачије но што је то чинио Пио Регаме (њихов бранилац — прим. О. Д.), за једног Манасјеа, нефигуративног сликара, то питање добија тежину и озбиљност што задире у корене саме теологије...», јер... »уколико за Манасјеа инвокација Христа прибитог на крст може да одјекне у мрљи љубичасте боје, други неко може да ту љубичасту мрљу припише, шта знам? гашењу животног духа у тежини запечаћеног гроба... А је ли црква икад захтевала такву непрецизност? Да ли је врховно повлачење у себе, у Гетсемански врт, једна незаменљива епизода из Христове страсти онако како је изразио Мантења, или је то једна метафора што се може да тумачи на најнеодређенији начин?...«

»На страну реторско опште место« — наставља М. Бернард — »да је уметност, ако је велика уметност, увек

религиозна, чињеница је да се црквена уметност јавила да би верницима учинила евидентним... садржај светог писма. Није реч о једном односу уметности и публике... о већој или мањој њеној спреми да схвати извесне форме уметности, што би подразумевало дискусију, реч је о односу између култа и публике у коме је уметност само посредник...«

»О томе задатку уметности црква не може и неће никад да се цењака«.

»Измешно је, према томе... позивати се на потребу за једним бољим васпитањем публике... То су говори који се могу просипати по авангардистичким изложбама, не по црквама. Кад се у Квизи постања чита: »Бог чисти тад створи човека по свом лицу и обличју« ... црква не може да дозволи да астратизам, који нам не пружа тај лик и то обличје, заузима место за олтарима. Кад би то црква дозволила, извршила би у самој себи такву моралну револуцију према којој би нас ове естетске... могле само да натерају на осмех«.

Житност и неодговорност с којима црква доноси званичне ставове о уметничким стварима сасвим су разумљиви. Доминиканац Пио Регаме, бранилац *астратизма*, накнадно је званично осуђен. Исцрпљено се црква боји моралне револуције (о њеном страху од других револуција да и не говорим) да би дозволила ширење *уметничке јереси* што доводи у питање темеље теологије. Али кога се Бавола има да боји друг Милан Богдановић, или ма ко од нас ту, када смо — да варирам Марка Ристића и другарицу Његуш, која га је цитирала — ми сви: револуција?

Ваљда не мислимо да је бог створио човека по свом обличју и да не фотографисати га верно, ренесансно, руком (зашто, ког Бавола, кад постоје кодаци, зоркини и лајке?) значи богохуљење? Сигурно не. Како хулити оно што не постоји? Ипак светогрбе постоји. По другом Богдановићу, оно је, кад је реч о модернизму, у деполитизацији, не у подривању темеља теологије, како то мисли М. Бернард, који се, у одбацивању астратизма, слаже с М. Богдановићем, али полазећи са сасвим других, са супротних политичких и идеолошких позиција. Произвољна и као реч и као смисао и као марксистичка оцена ствари, деполитизација има за другог Милана Богдановића исту емоционалну вредност коју има богохуљење

за Бернардија. Емоционални интензитети остају неубедљиви и у једном и у другом случају.

Ја сам тако опширно цитирао Бернардија да бих вам показао како се, за разлику од патријаршијског попе који тврди да је модернизам мистичан, може са нивоа вишег од оног Сорокиновог уџбеника филозофије за нижу богословију, да оперише аргументима прквене идеологије недвосмислено политичким, и то конзервативно и регресивно политичким, кад се хоће да одбаци модернизам и да се то, изгледа ми, чини боље теолошким аргументима неголи онима којима се послужио наш друг. Природно је то. Не смета што Бернарди, као и друг М. Богдановић, заједнички поричу исти *астратизам* због неодребености, чињеница је да су нејасноће у илустровању реалне незамењивости епизода Христове страсти, детеологизације, бежања од јеванђеоске стварности и провереног библијског реализма, неадекватности љубичасте мрље са реалистичким одразом Христовог прибијања на крст у стилу Монтење (ренесансни »реалиста«, адекватнији од Рафаела) аргументованије и логичније одбачене и осуђене од стране оца Бернардија неголи — што то чини друг Богдановић. Никакве стилизације и метафоре не могу да надокнаде естетску животну вредност, рецимо, сцене Исусове смрти, која изван причамтипричу форме реално не постоји. Зато црква и захтева од уметности да буде само посредник између публике и култа.

Уметност је сведена на анциловање и ништа се није тамо у крилу Свете Столице (за разлику од оне несвете, о којој се кућни лекари обично прво распитују) у погледу односа према уметности променило од сколастике до данас. У складу са традиционалним фигуралним навикама публике, *мистично, идеалистичко, велико*, дакле прквено сликарство има да остане реалистично илустровање светог писма. И тачка.

Ето, другови, то је званични став цркве, католичке, али у сунтини и православне и свакакве. Ниједна не допушта уметнику да не буде пуки, ропски посредник. Чланкописац из *Гласника Српске православне цркве* обичан је јеретик, као и Пио Регаме у поређењу са Бернардијем, и он нас, према томе (нека опрости друг Богдановић за то) мање занима. Не што би нас занимао више званични став цркве од незваничног. Никако. Али црква је политичка организација, и њени су званични ставови о пи-

тању уметности увек изван мање-више симптоматичан путоказ, уперен прамцем у правцу којим ми писци комунисти не би требало у начелу да се крећемо.

Схватите то и као шалу. У ствари, ја мислим ово:

ми можемо бити добри комунисти и имати традиционалистички укусу у уметности. Под условом да не заборавимо на једно Лењиново упозорење: »Чувати наслеђе никако не значи ограничавати се на наслеђе« (том II). Ипак, не свиба ли нам се неразумљивост и нејасноћа модернизма — мољем, протестујмо, докажимо да су модернисти пише, незналице, будале. Друг М. Богдановић је то све и досад безуспешно чинио а да се нико од модерниста зато није осетио позван да му одговори. Али не замењујмо укусу и политику. Па ако мислите да вечерас још треба разговарати о уметничком укусу с позиција материјалистичке и марксистичке мисли, онда, пре но што одлучимо ма шта, предлажем: ослушњимо и медитирајмо о ова два упозорења. Прво је из Лењина:

»Да би се уметност могла приближити народу и народ уметности, морамо најпре уздигнути општеобразовни и културни ниво народа.«

То је, другови, једна од истински прогресистичких мисли Лењина о стварима које нас занимају. Она представља кључ за материјалистичко и социјалистичко прилажење питању разумљивости и неразумљивости. И није случајно што Марцијано Бернарди о томе тако не мисли: за њега су, чули смо већ, дискусије о тој теми излишне, фигуралне су традиције неприкосновене, јер се о уздицању нивоа укуса маса могу просипати говори на авангардистичким изложбама, не у цркви. Жалосно би било да се игде подударе два тако противречна става као што је теолошки, црквени, и материјалистичко-марксистички.

Ипак, има ситуација кад се и то дешава. Кад? Како? Овде бих једно место из Плеханова препоручио вапој пажњи:

»Утилитарни се поглед на уметност исто тако лепо слаже с конзервативним као и с револуционарним расположењем. Склоност према таквом погледу неопходно претпоставља само један услов: жив и активан интерес за известан — свеједно који баш — друштвени поредак или друштвени идеал.«

Да је и то тачно, нека потврди мишљење торијеваца о Мурру, који је, по њима, својом скулптуром »Краљ и

краљица« хтео да убрза долазак бољшевика на власт у Енглеској (види путопис С. Мајсторовића из 1954), као и један број *Агањока*, који је, новембра или децембра прошле године, донео репродукцију те исте скулптуре, са следећим објашњењем у наднаслову *Маразам капиталистичке уметности*.

Порицање уметничке вредности једној истој скулптури из политичких разлога могуће је, видимо још једном и кад су у питању тако крајње удаљене световне политичке позиције какве су биле 1954, у јеку хладног рата, оне торијеваца и оне присталица социјалистичког реализма. Не само сарадника *Агањока*.

Јер у бројевима *New Statesman and Nation* од фебруара до априла 1954. године наишао сам на два чланка и десетак писама читалаца на тему Мурове изложбе, тада отворене у једној лондонској галерији. Сер Алфред Манингс, академски сликар, иначе конзервативац по свом политичком уверењу, у свом чланку пориче сваку ликовну вредност Муру. У следећем броју то исто чини и мистер Џон Бергер, уметнички критичар политички лево оријентисаних листова. И он негира уметничку пластичну вредност Мура, »чија се велика популарност«, мисли Бергер, »може објаснити углавном савременом, сентиментално-тужном помодношћу и модом пројецтирања криза савести и интроспекције на ванвременом фонду токова у природи. На неки начин, утешније је можда изгубити се у еонима и уградити себе у стене векова неголи што борбеније проживети све немире и муке света на његовом развојном путу«. И даље: »Развој Мурове скулптуре трагичан је пример како полуистине на којима у толикој мери почива модерна уметност воде стерилности и масовном саморазочарању људи«.

Не само наши реалисти, свуда у свету политички најпротивуречније одређени људи, али у естетици присталице једног истог европског академизма XIX века, ингерирају у уметност аргументима који полазе од психолошких »антимодернистичких« реакција њиховог субјективног укуса. »Модернизам« им је у својој хуманистичкој савременој универзалности неприхватљив, па се у борби за своје право на »место под сунцем« уметности, редовно у недостатку бољег, дубљег објашњавања, срозавају на политичке импутације. Али ако ништа друго, чињеница да наши *реалисти* оптужују наше модернисте

да су мистици и идеалисти а католички реалисти да је модернизам програматски антимиистичан, торијевци — да је бољшевички, а агањоковци — да је капиталистички, упућује да треба бити опрезан и не примити за готов грош сваку од тих произвољних сугестија. Не само због личне судбине која у консеквенцији може задесити уметника. И због саме уметности ја то кажем. Њу не можемо откључавати само политичким калаузом. Иначе ће туга онда значити дефетизам; расејаност — неизвршење дужности; а најбезазленији и најневинији хумор или чак и детињасто весеље — биће објашњено као хуљење националних и других светиња, што је могуће само кад се елементи животне целине узму за њу, или кад се они из животне клите слободе и могућности, жеља и маште нетранспоновано пребаце на план објективних нужности. Политички само тумачених. Што је, како и сам Плеханов мисли, недовољно.

Нема сумње да смо сви за кључ који отвара врата прогреса, и кад је у питању политичка објективна стварност, битних разлика, рецимо, нема између нас. Али кад је реч о изразу живота, који сваки од нас хоће да саопшти и отвори кључем начињеним према брави која је негово осећање света и свих ствари на свету, нека се из другојачијости за сваку њихову просторију не извлаче закључци без риме. Иако ја разумем шта гони Марцијана Бернардија и сер Алфреда Манингса да буду нетолерантни и буду утилитаристи и траже публицистику и рекламу а не уметност, ја никад нисам успео да схватим шта је то што гони не толико Џона Бергера (али и њега) него неке од наших реалиста да тако страшно, нетрпељиво и жустро устају у одбрану оног што зову реализам, кад их ништа политички не угрожава с наше стране, са стране њихових другова, тзв. модерниста. Ништа политички. Имате и ову реч и оно што пишемо у једној атмосфери затрваној блоковским предрасудама. Није то добро, другови. Није добро тако. И ништа не уверава да се неће тако лоше и наставити. Али буде ли се продужило тако, претпоставимо ли да ће се и у будуће тако неуметнички, тако неквалификовано причати о појавама из домена естетике, ја ћу (говорим само о себи) бити приморан да прихватим, као и сад истиниту, ону тезу којом је Крлежа објашњавао неке прошле, али врло сличне појаве, кад је тврдио да нису у питању теоретска и друга

размислимажења, него обична завист књижевно немоћних, иначе врло глатих, да се ради о њиховом неоправданом, клиничком страху који их, непрогоњене, претвара у прогонитеље, непотребном страху који својим великим очима види и чега нема, па наводи своју жртву да уобрази како модернистичка литература угрожава — реалистичку, а тиме — параноидна мисао у порочном кругу, текући неуморно даље, повезује политичка уверења »угроженог« писца с његовим реалистичким поступком и тако, најзад, ствара легенду о нашем реалисти — браниоцу нашег социјализма и, настављајући процес погрешних идентификација претвара његову, у грозничавој глави, угрожену литературу у угроженост самог комунизма, који он брани неумољиво, иако је евидентно да ту нико од нас не угрожава нико од нас, а добра литература је добра литература, без обзира на фактуру. Јасно, било би дивно кад би се све сводило на то једноставно тумачење узето из психијатрије. Али оставимо друга засад по страни јер ми се чини да је време да подвучем црту и сведем закључке.

Не може бити сумње да комунисти немају шта да уче од црквених званичних ставова (Бернарди) или јеретичких (Регаме), па ни од оних попа из *Гласника Српске православне цркве*, и да би требало да се увек кад им се учини да постоји опасност од сличности између гледања цркве и гледања одређеног комунисте, замисле откуд она и зашто она, сличност? А да црква прогања модернизам с олтара, чули смо с ауторитативне стране. Онда?

Шта онда да мислимо о претпоставкама којима су нас обасули прошли пут друг предавач и неки дискусанти?

Да ли остаје да су наши модернисти — мистичари, идеалисти, десна страна живота и реакционари? Да ли остаје да су лицемери, располућени двојством између оног што још мисле политички и оног што осећају као писци? И кад то питам, ја мислим искључиво на »утиске« и тврђе које сам навео на почетку овог текста, јер нећу ни да узмем у обзир да су реторски узлети друга Милана Богдановића имали и за њега самог икакву стварну подлогу, па да га озбиљније разумевам, побијајући сваку његову премису. Да иједног тренутка претпостављам да ма ко од других реалиста стварно мисли да је неко од нас модерниста ту потпао под утицај »десне стране живота«, ја не бих тако говорио. Ја сам убеђен

да су тезе против којих устајем измишљене *ad hoc* за потребе ове импровизоване дискусије с једносраним дискриминаторским тенденцијама, јесте, дискриминаторским, али из мотива који су уистину много мање лепо него што се хоће да представе. Притом, ја сам убеђен да су говорничке врлине друга М. Богдановића искоришћене од стране оног друга који га је снабдео не само цитатима из *Гласника С. п. ц.* него и сугестијама како да те цитате уопшти. Мислим на друга Е. Коша. Али ни он не изгледа убеђен у све што инсинуира. Да то мислим, ја бих онда обрнуо ћурак и питао њега оно што ми не пада на ум сад да учиним, ја бих га упитао:

Јесу ли баш сасвим случајно те фрапантне истоветности у одбацивању модернизма изишле на видело у цитираним ставовима католика Бернардија, торијевца Манингса и друга Е. Коша? И да ли се те подударности заустављају само »случајно« на судовима о модернизму или упућују и на друге афинитете који би требало да постоје, настављајући да мислим како ја не мислим, између друга Ериха Коша, Марцијана Бернардија, Џона Бергера, Алфреда Манингса и, коначно, Черчила?

Ја то не питам, и ја то не бих никад ни питао, јер се за мене никад питање уметничког укуса не изједначаје са политичким уверењем. Черчил је, кажу, општроуман и проицљив вођ торијеваца, а слика (јер је сликар који већ излаже 40 година редовно), а слика не у фактури неке маразмистичке, декадентне, капиталистичке, помодне и пролазне вануметничке, модернистичке, инкубираних здесна школе, него у вечном, герасимовском маниру пошећеног сирћета, у оној кичерској фактографији неспособној за маштовита сажимања, у оном псеудолајка и псеудоафаколор стилу познатом као кичерском, а управљаваном на истоку Европом као и на њеном Западу. И чињеница је још једна — да, наиме, тај и такав Черчил има пуно љубитеља свог сликарства и међу својим гласачима, али и не само својим него и лабуристичким, а нема ниједног међу људима који су, без обзира на страначко опредељење, осетљиви на ликовни израз и имају ликовног образовања и укуса.

Значи?

Истоветност укуса Џона Бергера, рецимо, и сер Алфреда Манингса, кад је реч о Муру, не дају ником ни ту

ни игде за право да политички идентификује њихове позиције. Напротив.

Још један пример. Хитлер, најреакционарнији бранилац немачког империјализма, такође сликарски самозванец, сећате се, није био присталица извесног аријевског расног астратизма, него германског реализма, и тај његов герморелизизам био је чинилац у чије се име и у чије се здравље оправдавала пракса концентрационих логора који су дошли после ломача на којима су изгореле многе књиге и слике *модернистичке*, изопачене неаријевске уметности *плутократа*. Хитлер је захтевао од оних који су били принуђени да га слушају да му »праве траву зеленом а небо плавим«. Он није сматрао модерну уметност само изопаченом него ју је држао и за извор антијудског, тј. јеврејског бунцања и спаљивао је не само књиге и слике те дегенерисане, те декадентне, те проституисане естетске подврсте него је и њихове писце и творце, и не само њих, али и њих, бацао у крематоријуме Аушвица, Равенсбрика, Белзена, Дахауа.

Што, мислим, не значи ни референтима М. Богдановићу или Е. Кошу ни икоме ко се сложио с њима, али ни иком ко ће се сложити са мнош — да је реализам исто што и хитлеризам.

Значи ли то да проповедам неутрализам и деполитизацију у уметности ако констатујем да има политичких реакционара, али и прогресиста, који су, већ према свом укусу, осећајности и разумевању ствари, склони да прихвате или не — било реалистичка дела, било модернистичка? Не значи. Сама фактура, поступак, књижевна уметничка техника, датирани јесу, али посредно; они настају увек бржим или не, далековидим или не реагирањем на импулсе и сугестије, сазнања и осећања у ваздуху епохе. И у нашој. Што има везе са развијеношћу, са сензибилношћу уметника да каптира таласе које емитује стварност, са способношћу да их транспонује, са извлачењем уметничких закључака из животних премиса, што је све условљено, у извесној мери, прогресивношћу или не политичког уверења артисте, али није непосредни израз политичког опредељења уметника.

Другачије, видимо, мисле браниоци реализма.

Паралогика негатора модернизма политичким утврдима служи се познатим софистичким системом сатерирања ширег појма у ужи. То јест: један, два, три, сто и

један поп су за модернизам. Модернизам, према томе, јесте мистичарска работа, а сви су модернисти деполитизовани идеалисти и реакционари.

Мислим да је, после Бернардија, јасно да једна православна или католичка поповска јеретичка власта не чини јесен црквеног званичног става. Али на страну то, званични или не, црквени ме се ставови тичу тренутно мање од заблуда друга М. Богдановића и не само њега, заблуда које почивају на идентификовању уметности, која је израз живота, његове целокупности, што почиње не само са плачем детета него са трудноћом мајке и њеним још девојачким шетњама са младићем кога је заволела, и који је касније постао њен муж и отац детета које је заплакало чим се појавило на тој планети негде међу звездама и примило на себе не само садашњост него и прошлост и будућност своју и својих, и — политике, која је ужи појам од живота, без обзира што га у извесној мери детерминира. Претпоставити да се политички императиви директно јављају у уметности, чини ми се данас пресмело и за утилитаристе о којима говори Плеханов. Али да они, политички императиви, јављајући се у уметничком погледу на свет, утичу на његово разумевање и осећање живота, условљавају његова расположења, одређују неке од димензија његових ведрина на обделавањем пољима његовог живог света осећања и дају махове његовој нади, то су ствари у које је излишно иког, било где, убеђивати. Најмање ту. Дозволите ми неколико личних података као илустрацију досад реченог.

Ја сам постао модерниста зато што у марксизму налазим свој поглед на свет. Хоћу да кажем да је за мене давно већ припадност Комунистичкој партији била одлучујућа по сва моја одадашња поетска казивања живота.

Она је мене научила и нади, и ведрини, и борби, и уверењу да човек треба и осећајно, не само идејно, да окрене лице будућности, не прошлости само. И кад кажем — будућности — марксизам ме је упутио да је тражим у оном што већ око мене њено клија. Да бих том њеном тешком ницању помогао... Јер је у њему етички, политички и револуционарни смисао садашњости. И њено оправдање.

Мене је Партија научила још нечем: да је човек затечен отуђен од себе. И да је та његова отуђеност последица класних односа. И да су алијенације — у извесној мери, и ниво наше људскости узете уопште, не само пре револуције него и неко време и после ње. Ту не престају лекције Партије за мене, али ту почиње и моје интересовање за извесне научне дисциплине за које се иначе не бих, вероватно, занимао. После *Порекла породице* читао сам у Митровачкој робијашници Кунова, Леви Брила, Фрезера, Малиновског. И сазнао да је у време родовског клана, иако примитиван и далеко од садашњег нивоа, човек био тоталан, и да сви подаци о њему убеђују у то да је истовремено био интуитиван и логичан, и да су та два тока мисли, која зовемо интуитивношћу и дискурзивношћу, да су аналитичка дискурзивна логика и она синтетична, »анимистичка«, како је зове Леви Брил, несметано коезистирале у њему, не подмећући ноге једна другој. А да код цивилизованог човека (каснијих класних друштава), дискурзивност, развијена и стимулирана све поремећенијим и суровијим условима самоодржања, дискурзивност која омогућује све асимптонију спознају закона природе и човека, дискурзивност која је постепено довела до техничких цивилизација, које су грандиозни успех стечене, развијене и неотуђиве човекове способности да анализира и синтетичке, да је дискурзивност узимала све више маха и заузимала све више места у човеку детерминираним системима експлоатације, и потискивала његову интуитивност, машту и све остало што се није непосредно котирало на берзама израбљивача човека у свету, и није хранило »ни његовог цара, ни његовог бога«.

Одатле до интересовања за Фројдове продоре у структуру психе, за Јунгове покушаје да архетипизује основне категорије ирационалног и заједно учине за подсвест посао који је Аристотел извршио давно за свест утврдивши њене категорије, није било далеко, бар не за иједног доследнијег читаоца који се и тамо, иза респетака, спремао да буде оно што је и пре ње био — писац.

Надреализам, онакав каквог сам га затекао формулисаним у првом Бретоновом *Манифесту*, почео ми је касније да значи више од поступка којим сам некад ве-

ровао да ћу моћи да певам. Он ми је помогао да дођем до неизгубљених резервоара једног дела свега бескрајног што је од човека отуђено, до оних потонулих континената његове исконске жудање за слободом, до оних Атлантида које, потиснуте на дно, испод разине свести, још увек поетски постоје.

Без обзира што аутоматски текст, поричући судеонитство свести у стваралачком акту, онемогућује том првобитном искључивошћу песму целог, потпуног, тоталног човека, Бретонова је заслуга прворазредна. Не само за продор и структуру стваралачког чина. И сад ми се чини важнијим што је први открио за поезију неисцрпиве, пређуто отуђене резервоаре бића и обележио најкраћи пут до њих негоди то што није умео да нађе песми и себи пут до тоталности рационалног и ирационалног, до тог стално противуречног јединственог споја што твори човека кад-рим да води гласне разговоре са људима, али и нечујне са самим собом.

Али тај се пут песнику комунисти, емоционалном и рационалном дијалектичару, наметнуо скоро сам од себе; он му се јавио у синтези, у сажимању које уништава и чува на вишем плану особине ирационалних порива и својства категорија свести, у ујареном јединству интуиције и дискурзивности. То јединство оног досад отуђеног и оног што нас је чинило привидно искључиво рационалним, то су и реални извори овог нашег модернизма, бар оног који је мој и мени блиских пријатеља, и који, да нисам комуниста, не би ни могао представљати за мене, између свега осталог, и идеал за који се вреди борити, јер значи прогрес и обећава да ће услови поезију тог новог целовитог човека свести и маште, слободе — те нужности.

Ја нећу потрзати опет Плеханова да бих одгурнуо приговоре о нејасноћи, неразумљивости, бесмисловању тзв. модернизма. Али ћу навести Лењина, јер знам да реч »ирационално«, углавном журденски схватана, изазива бес неких људи у естетички на нивоу Молијеровог комичног јунака, који говори четрдесет година прозом а не зна да њом говори, тј. људи који не знају да се у животу сваког од нас, па и њих, ирационално манифестно јавља, хтели га или не, порицали га или не, и јавља

се не зато што је аполитично, него зато што постоји у сваком од нас, огуђено, али неуништено. Лењин каже.*

»Нема збора, књижевност је најмање подложна механичком изједначавању, нивелисању, владавину већине над мањином. Нема збора, у тој ствари безусловно је потребно обезбедити и већу слободу личној иницијативи, индивидуалним склоностима, слободи мисли и фантазији, форми и садржини« (том X).

Ирационално, што уз рационално суделује у свему креативном, не учествује у истој сразмери, која прописана не може да буде, али зависи не само од индивидуалних склоности талента већ и од другог: од сазнања природе човека, живота који сав политика није, ма колико био њен значај. Последњи сам ја онај који ће га порећи. Који ће га се одрећи.

Али у савременом књижевном поступку, који тежи данашњим схватањима и потребама за економично синтетичним изразом, некадашња ексклузивна, готово линеарна и опширна компарација устукнула је пред бржом, прегнантнијом и тачнијом метафором и још хитнијом — поетском сликом, да изрази и делимично десоциологизирани у социјализму човекове реалности. Она, метафора, не објашњава, него изражава; не описује, него види. Слика у поезији је као реч у језику: ако је успела, остаће. Разумевање и значење наталожиће се мало-помало, слој по слој. Живот ће их нанети и створити. Јер су могућности за њих у њој, слици, кад је добра, јер је добра, јер — добра само — нешто и значи. Јасноћа не игра више главну улогу.

Видите, она, јасноћа, питање је какву уопште улогу игра. У *Српском књижевном гласнику* из 1903, мислим, написао сам недавно на једну белешку Богдана Поповића. Њему су тада биле »измучане«, »нејасне« и »мутне« (његове су то речи) прве песме — Алексе Шантића. Песника без кога данас нема ниједног буквара. Јасност је једном својом страном сигурно историјска, процесуална категорија. Доза релативне »јасноће« коју садржи поетска

* У том истом чланку о партијој литератури има и мисли искушење условањених акционим потребама тренутка да би се могло претендовати да оне потврду наведену општаје хуманистичку поруку Лењина, која је, између осталог, израз његовог дубоког разумевања природе стваралаштва.

слика мања је од оне потребне компарацији. Али извесне количине нејасноће, веће него што се претпоставља, одачу су људске и немају везе са прогресом. Свака је наша реч у језику или метафора или опис. Израз »поглед на свет« је метафоричног порекла, реч »наочари« — је дескриптивна. Ако су већ одавна, ту и у свету, код реалиста и не, метафоре преватнуле над описношћу, а с њима и већа доза нејасноће (ставимо само, да се у то уверимо, некад *Богдану Поповићу* »нејасног« Шантића крај свима данас већ »јасног« занатлије Крклеца, иначе свестрано, не само лирски, мутнијег провинцијалца него што је то икад, објективно говорећи, могао бити песник *Остајте овде*, па ћемо закључити да је данас сваком човеку јаснији текст овде-онде прожет метафорама од овог оскудног њима, али који је навео и *стручњак* типа Б. Поповића да одвергла плочу о одмах сумњивој нејасноћи.

Напредује се ипак.

Није ли то још једна потврда више за општост интереса што нас, после толико анализа, носе потребом и укусом ка нуклеарном, ка недељивом, али и ка синтетичном; што нас, дакле, гоне потребом и укусом, који нису морали дати човечанству атомску и хидрогенску бомбу да би оне уништиле свет, него да, можда заувек, постепено искључе уништавалачки рат (ту вековну пошаст) из људских обичаја, да би са снопом светлости, која је и део људске свести, продрла у све мракове бића, не да би тамо будући људи подлегли цунгаи, него да би је спознали и савладали и тим класираним научним сазнањима дали импулса поезији и уметности, којом ће се њихови потомци да поносе.

Нејасна је! жалели сте се. Па шта? Ако смо делом као бића нејасни, и ако је та нејасност наша реалност, било би недостојно љубави реалиста према истинама, која и креће и држи писца, да то »нејасно« не виде и не чују, али и да, изнесећи ту нејасноћу на светлост, не изразе емоционалну и разумску глад са сазнањем свих бескраја у човеку и ван њега. Нема искључиво ирационалних песника. Није их никад ни било. Језик то не би допустио и није и неће никад допустити. Али никад није било ни искључиво рационалне поезије. Излишне су збине друга М. Богдановића, ако су зебње заиста. Чињеница деполитизације, коју он »открива« у литератури

модерниста комуниста, није откровење. Јер није чињеница. Као што није ни првања да модернистички поступци имају везе с мистиком. Веровати у то значило би по тертулијански веровати у апсурдно. Али и у потребу да уметност буде само посредник. Социјалистичка је идеологија искувише разумна да би јој била потребна помоћ ма каквих диригованих посредништава између људског бића и публике.

Само још један наметљиви силогизам у вези са мањкавостима тзв. »јасног«.

Ако оно што нам је неразумљиво не унемо себи да објаснимо, ако оно остаје нејасно, значи да смо кадри да оно што нам је јасно увек и докажемо? Логично, не? Добро, онда питам: шта је јасније од Петог Еуклидовога постулата? Који гласи: из једне тачке ван дате праве може се повући само једна паралела на дату праву. (Пример из уџбеника. Не измишљам, подсећам вас само). Тачно све.

Е, није, него је нетачно. Простор је искривљен. С тим Еуклида није рачунао. То су тек Гаус и Риман израчунали. Самим тим из једне тачке ван дате праве Гаус и Риман би могли да повуку више паралела на дату праву.

Хоћу да кажем, еуклидовски реализам има своје ситуације, своје просторе, и, следствено, своје разлоге за битисање као једна књижевна могућност, далеко од тога да буде једина. Реалистички поступак имаће увек потребу за пренаметљивом, спољном и већ примитивном интригом, за фабулом, за линеарним њеним развојем који ће сукобљавати конвенцију лика с противником, као да је то природни закон и као да других нема. Али упркос упућености на видљивост збивања, реалисти ће површинском акцијом, вешто и спретно монтираном, поред спољних, саопштавати и унутрашње односе и драме бића које сви писци познају, она јака места кроз чије вулканске кратере и пукотине шикљају поткожни токови, онај подтекст који није на површини бића и кретања уочљив код реалиста. И кад је сугериран код њих, он мора да остане ненаглашен. Реалистичка је композиција зато спондејска. Текст фабуле биће наглашен и изговорен. Ненаглашен и скривен — остаће подтекст фабуле и бића, иако знамо да је и оно, унутрашње биће, од јаких, »занимљивих«, учворених места. Другим речима: реализам

је неекономичан, faux frais му је превелики, »отпаци« који му не служе — искувише значајни и важни. Зато ми се чини да тек пред књижевним казивањем човека, сагледаног дубинском психологијом, почиње понављање децималне серије ирационалног броја нашег асимптотичког приближавања реалности. Помоћу поступка званог »реалистички« ми то ни у ком случају више не можемо. Порочни се круг отвара тек модернистичким техникама уобличавања реалности. Привидне подударности и укус за прошлост нису изговори за стварне неуспехе реализма. Човек све гласније тражи да се види изражен у литератури онакав какав јесте, активан споља, али и активан изнутра.

Модернизам има такође своје ограничености и дефекте. Није то релативна нејасноћа, то је извесна мања количина опипљиве пластичности. Истина, она изгледа мања, но то само у случају ако претпостављамо да је човеков простор заиста увек и само онај еуклидовски, што дакако, није. И мања — претпоставимо ли да су нове унутрашње човекове сфере освојене за уметност исте материјалне густине као и оне спољне. Односи и сукоби између две и две димензије »архетипова« у човеку нису исто што и односи и сукоби између човека и човека у три просторне димензије. Али нико ко неће да буде смешан не би смео претендовати да нам, апсолутизирањем ових, забрани приступ онима, јер једни детерминишу друге и једни утичу на друге, условљавајући се међусобно. То су данас помало већ аксиоматичне истине; извините што их понављам. Више реалности доступних сазнању о психичком устројству човека утичу не само на величину домена у ком ће се кретати фабула него, природно, и на технику и поступке који не могу остати, рецимо, балзаковски. Не значи да је та литература мање реална ако је по својој природи мање еуклидовски пластична. И не значи да је несоцијалистичка ако се не држи прошлоеквоне социолошке типологије. У социјализму, који постепено укида класне разлике, друштвени проблеми манифестују се другачије него у капитализму. Интерес за тоталног човека је тек данас акутан и остварљив уметнички. А литература, која је израз тог пуније и слободније човека, јесте реалнија и, ако хоћете, реалистичнија, иако се природно супротставља историјски лоцираној, тзв. реалисти-

чкој естетици. Њена сазнања нису више ограничена на еуклидовски простор или социологију из времена барикада, она имплицира у том сложенијем простору и човека — сложенијег; он је, идеално узет, истовремено сав споља члан једног друштва где разлике између људи нестају, економске и културне, и сав унутра у хармоничном спрегу између емоционалности свести и емоционалности нагона. Интригу модерне прозе неће зато одређивати само линеарни односи бића међу собом, у извесном смислу »осиромашених« бића, перспективним укидањем »зла«, али ни интериоризовани сукоби јунака раслојеног у себи до неодлучности пред чином. Али његова се акција неће јављати само као збир извршених чинова него и као процес њиховог настајања; и биће зато не само резултанта него и спрег сила који твори људско јединство свесно и ирационално у часу спрезања; а оно, као и он, тај час, има своје интриганте, своје »villain-е« и хероје непријатеље хармоније, тако рећи.

Отуд у модерној прози симултаност чинова маште и јаве, симултаност која омогућује да се време, увек дејствујуће, никад прошло, никад будуће, третира из сваке од његове три процесуалне позиције, стално присутне. Отуда и померање значења психологије. Њу више не носе лица и душе, условљене балзаковским, рецимо, списком професија. Јер би таква њихова психа била само део простора који је, полидимензионалан, јединствено попримте где се јавља могућност да биће као интригу, да душу као фабулу воде струје што настају и нестају у позитивно и негативно наелектрисаним безбројним слојевима сваког човека, а не само токови поникли из једне потпуно превазиђене представе о простору.

Еуклидовска је схема на крају свог трајања у уметности уопште. Поготову у књижевности вишег, социјалистичког друштва, где тог пунјег, слободнијег, неотуђенијег човека не призивају само снови и машта него траже и сви инспиритивни праксе: његов је час кућну; ред је да му не подмећемо ноге — ступа на сцену.

»Модернизам« зато јесте савремени реализам, или, обрнемо ли, насупрот ономе што му се обично замера, ни у ком случају не представља бежање из стварности, мањ да по Comte-овски бришемо са списка наших интересова сва која не дају одмах практичне резултате, него је реализам сазнајног осећања риман-ајнштајнов-

ског простора-времена. »Модернизам« је покушај да се реалност изрази пуније но досад; саопшти у атмосфери савремених сазнања — а и како би другачије? — у складу с историјом, коју све одлучније, свуда у свету, прожимају ослободилачка струјања.

Оно што би и данас у извесној мери могло да учини разумљивим ниво радозналости старог реализма јесте онај наслеђени, још живи, заостали емотивни фонд и ниво људскости. Оправдан под једним од два услова: да се не опире напредовању. Други се тиче прогресивних писаца комуниста. Они се не смеју помирити са заосталошћу.

Понављам: научна сазнања, што су била у извесном смислу база реалистичког поимања света, иако су већ престигну година престала да значе више од основачких општин места, не значи да, вирусна још као осећања, не би могла да се изразе и уметничким делима од извесне вредности и значаја. Примери постоје. Модернисти им се радују; витални и млади, они усвајају добро ода свуда. Па и из реалистичког арсенала. Али неумно је порицати да с »модернизмом« настаје једна другачија реална уметност која, иако још млада, има, поред давних и безбројних претеча, охрабрујућих резултата и представља на плану где се осваја ново што не заборавља ништа од старог а битног и вредног — дијалектичко везивање преко простора и столећа чак за врло стару и прастару, чак нецивилизовану уметност тоталног, слободног човека генса, за оно што је до данас од ње допрло до нас из културне ризнице човека, присутне и у савременом стваралачком чину, без обзира на разлике. Развој који значи освајање новог, не занатско понављање старих осећајних вештина, намеће модерним усвајање многих употребљивих оружја реализма. То је, уосталом, једини начин да се реализам како треба и порекне. У име новог. Овог.

То ново не треба нико да дочекује са презиром и псовкама, с неповерењем. Из гла овог социјализма ниче оно код нас, да би изразило осећања људи. Они у овој земљи доживљавају, поред осталог раније незнаног, и своју, сасвим својствену, социјалистичку индустријску изградњу, не да би овековечили самаре, које је неко помињао прошли пут именујући нашу реалност, него да би донели свима фотеље које је тај исти супротставио као нереалност — самарима, не само фотеље него и све друго што још немамо, као и остало што ћемо имати.

Будимо, ако ништа друго, бар пуни разумне добротности према књижевним и некњижевним хтењима, која, и кад се чине псовачима помодна, нису само то.

То захтева и мудрост. Да је ипак има потврђује и један недавни напис »реалисте« Душана Костића, који се супротставља оним малограђанским подритивачким критикама у име »здравог«, »народног«, »разумног« и »вечног«, које су, конкретно у његовом путопису, узеле на нишан својих презривих цетињских замерки једне групе цупких девојака: »Обукле најлон чарапе — а из Цуца« (Види *Политику* од јуна).

Те девојке су, понете преображајима током ових дана, напустиле очинску кућу и прадедовске сељачке навике и потражиле посла у индустрији. Спољни вид тог њиховог тренутка — нека су и најлонке. Све није ни у прабањим бјечвама. Ускоро их нико неће носити. Мода и остале багателе имају наредбодавце озбиљније но што се мисли међу малограђанима, и ту, и свуда по свету, »Моду« намећу потребе тржишта, које је једна од нужности индустрије.

У збирци антимодернистичких оптужби које се с најразличитијих страна дижу, с најпротивуречнијих страна, видели смо, посебно је место дато тобожњој помодности модерниста. Бернарди, торијевци, Џон Бергери и сер Манингси свуда сипају модернизму у лице поводом помодности исти презриви јед и исте неразумно жучљиве псовке. Чудно је само што људи који модернистима пребацују помодност не виде да би тзв. реалистичка уметност, дигнута на ниво *вечности* и *непомодности*, била у неку руку помоднија од највеће помодарке. На страну стагнирање. Ако су Богдановићевци импресионистички и леметровски модни канони или сецесионистички других неких наших другова престали већ давно да важе као мода, ником од њихових овековечивача не пада на ум да су помодни били у доба њихове младости, помодни у односу на моду коју су својим наступом у литератури инаугурисали, и не пада им на ум колико је апсолутно помоднија била свадета покојне, касније немонденски одевене енглеске краљице Мери, која је до смрти носила хаљине модерне само у доба њених викторијанских двадесет година, колико више и од највећег дендија што сваке сезоне мења крој ревера. Али као што се ни људска

ни друштвена садржина, рецимо, енглеске краљице или тог супротстављеног јој дендија принца од Велса није испрљивала у одлучно конзервативним токама и плерезама које је она носила до смрти а њен син од Велса мењао осам пута недељно, тако је и врло арогантно и недругарски видети у модерном само помодно. Помодност није оно што ће се јављати увек, у свакој литератури, као облик енглесовског зла. То зло јесте новина новог. Реалистички су поступци били помодни, сада нису. Били су »зли« и напредни, сад су застарели и пакосно заједају. Али реализам као уметност није — помодна категорија. Ни модернизам сутра неће бити ником *модан*, јер, убеђен сам, и он ће својих сутрашњица имати. Као што има своје јучерашњице. Које, ако ништа друго, треба да убеде људе доступне аргументима да није реч о појавама с ефемерних и ниских спратова моде. Уосталом, они и не вичу на модне магацине и журнале. Знали или не, они воде хајку само против потреба и нужности које се манифестују у промененом укусу ових дана. Као што нико не мисли да љубитељи Расина треба да се шетају у расиновским килолама, забранимо себи, и кад смо реалисти, да, препоједностављујући ствари, помислимо да је у модернизму све помодни импорт схваћен пежоративно. Ни реализам није учествовао, што кажу, у бици на Косову. И ма колико ми Југословени имали и великих и значајних људи у прошлости и садашњости, ми бар никад нисмо претендовали да смо све сами измислили, мада би се наш модернизам могао с правом поносити националним прецима, и Симом Милутиновићем и Кодером и Лазом и Дисом.

Али дифамација модернизма као колонијалног импорта, ма колико била неинтелигентна, и даље траје. И није да не вуче своје психолошке корене из неког полуколонијалног осећања мање вредности, као и свака малограђанска критика, као она »Обукла најлон чарапе — а из Цуца!«, као она пивићовска реч: »Опростите, Величанство, али ја не могу ништа против тога, ја сам из Крањске«, као она чарнојевићевска тужна крилатица: »Шта ће велтшмерц у Банату?«

Крањска има данас велику индустрију, европског ранга. Не треба се ње и Крањске стидети. У Зрењанину ради већ велики комбинат скроба и врења и ништа што је дато човеку не би му могло бити сасвим страно, па

ако хоћете ни пропасти велтшмерц, али ни она модерна енергетска, поносна самосвест човека чијој се снази духа и тела придружују силе хидроцентрала, атомских реактора, технике и културе. Њима само још људи кова Марцијана Бернарија имају разлога да као погуду пребацију безбожност. Атеизам је логична база наше цивилизације и идеолошка претпоставка тог вишег нивоа на ком се човек не осећа »сламком међу вихорови«, физичким и метафизичким, него бићем позваним да на њихову слепу силу стави и Бем и оглав.

Да поновим:

Повод, по свој прилици, није био само напис једног попе објављен у *Гласнику Српске православне цркве* о зимунској изложби Хенри Мура, напис на који је друг Ерих Кош (писац не много перспективног *Кактуса* и других исто толико мало »партијних« прича) био толико љубазан да скрене пажњу другу Милану Богдановићу, који је, заузет оправдано другим пословима, бацно један поглед на текст, био по свој прилици импресиониран обиљем сатиричних, поразних, антимодернистичких закључака, које му је делом сугерирао сам друг Е. Кош, и, непромишљено викнувши: »Хоп!« — остао где је у том часу и био: ван естетског, ван литерарног, ван уметничког начина мишљења.

Хтео је, наиме, да утврди и он, као што је то један од дискутаната набацио, да се иза естетичких размислима крију политичка. На том »много хтео«, на том утврђивању намера, нека мој одговор засада остане. Сигурно нећу улазити у доказивање каква све непознавања ствари има за полазни импулс она Кошева фантастично жалосна прича без закључка, она прича о семантичарима и важности форме, о симболима, и реализму као, подразумева се, симболу естетике комуниста. Поготово не ако помислимо какав би симболички хаос настао: папистички, нацистички и кошистички писци имали би исти естетички симбол.

Политички, рекао сам, свакако не. Али литерарни да. Јесам ли био у праву? Нисам ли брзоплетно? Да повучем исказ? Да кажем да морају, у крајњој линији, имати и политички симбол?

Нека. Нећу.

Јер естетичке разлике међу нама постоје, али ми смо ту комунисти, политички истомишљеници и борци за

исте хуманистичке, мирољубиве идеале. Они, ти наши политички идеали у Савезу комуниста, не имајуцирају систем званичних ставова о питањима укуса и не налажу нам да сви, зато што смо комунисти, мислимо о једном старом или новом писцу исто, и не прописују нам дозе усхићења пред Јакшићем или Костићем, Крлежом или Андрићем. Ми бисмо, писци комунисти, требало да будемо заједно увек кад је реч о политици, о идеологији, о оданости и верности Партији, а разлике у естетичким схватањима, разлике у уметничком и не само уметничком укусу, област су природних и других, па и тзв. вечних, на крају крајева, разлика између људи.

Ма како то тешко било, треба да смо у политици заједно. У литератури — не мора да смо.

Уосталом, ова мисао није моја. На њу сам наишао у једном тексту Милана Богдановића. У чланку *Заједно*, објављеном пре нешто више од годину дана у *Књижевним новинама*, он је много спретније бранио то људско, паметно и прогресивно схватање неголи тезе које смо прошли пут с тугом слушали. Ако се не варам, његов је чланак *Заједно* написан у вези са III конгресом Савеза комуниста Србије. Али баш тај Конгрес и закључци до којих је дошао, а у вези с проблемима који нас овде насупино занимају, такав је, нарочито у речима друга Кардеља, да не би требало да је иког и на тренутак оставио у сумњи да се задатак комуниста не састоји у томе да одлучују која је од двају паушално узетих естетичких формула партијнија, и родољубивија, нити да, проглашавајући свој лични укус за општу меру — одмеравају онима који се с тим укусом не слажу, *по маћехински одмеравају* — политичку исправност. Таквим се претензијама, бар не у овом нашем Савезу комуниста, никад а најмање сад, нису могла да стигу признања, а верујем, сложимо се сви, да оне, ту прошли пут изричане, значе бар неразумевање, ако не и отворено супротстављање духу и слову онога што је тако политички далековидно, паметно и писцима присно тамо на III конгресу СК Србије рекао друг Кардељ. Али што је као одлука, обавезна за све комунисте, јединствено тамо закључено. Супротно мишљењима дискутаната који су »заопштравали« данашње тезе друга Милана Богдановића.

На крају, изражавајући веру да ништа озбиљније од заводљивог чланка једног анонимног попића није дало

повода за мишљења која смо чули, убеђен да ништа ни објективно ни субјективно није понудило друговима разлоге да не посумњају у пуноважност и тачност закључака III конгреса, ја предлажем да ради превазилажења ситуације која је завладала међу писцима комунистима, а у сврху преодолевања последица неоснованих сумњичења током прошлих месеци, и то, узгред буди речено, увек једностраних сумњичења на штету *модерниста*, прелазећи преко тога, не формално, на речима, него стварно, одлучимо: да о естетичким питањима не дискутујемо на нашим састанцима, него на ширим састанцима свих писаца комуниста. Ствари из области књижевног поступка не спадају у ингеренцију ових партијских састанака чланова Савеза комуниста. На њима бисмо, независно од питања укуса, расправљали о проблемима нове људске, социјалистичке садржине коју покушавамо, и реалисти и модернисти, да саопштимо. То што нас као писце уједињује, то што треба да нам буде и што јесте заједничко, изискивало би кудикамо озбиљније и стварније анализе но што су оне које смо ми ту досад вршили. Шта је оно ново што настаје у људима, како и којим све путевима оно настаје брже или спорије — то су неки од оних специфичних задатака који су по мом мишљењу наши. А не понешто од оног што смо имали прилике ту да чујемо, а није достојно ни писаца, ни комуниста.

Ми то хоћемо, ми то треба изнад свега да будемо.

Из завршне речи

Утврђено је прошли пут да је теза друга Милана Богдановића и његовог инспиратора Ериха Копа потпуно неодржива. Највећи број дискутаната је признао, директно или индиректно, да се модернистички књижевни поступци не могу априори политички дисквалификовати и, апстрактни или не, представити као израз »десне стране живота«.

Намере другова који су, одбаченим схватањима, хтели да ставе ван закона комунистичког прогреса сваку уметнички формалну преокупацију с ону страну оквира заокружених тзв. реализмом, доживеле су пораз, јер се схватило да значе, свесно или не, одбијање да се прихвати, усвоји и у живот спроведе став III конгреса СК Србије,

став недвосмислен у погледу неоптерећивања модернизма или реализма у књижевности неким социјализму страним политичким садржинама.

Оне, садржине, прихваћено је, без обзира шта рекли православни или католички попови, зависе, кад је реч о литератури, од идеологије и истинољубивости аутора, од његове посматрачке способности, од његовог талента, од страсти коју уноси у своје изражавање света који жели, кад је реч о нама, комунистичким.

То је, другови, оно опште што се после наша два досадашња састанка намеће и остаје у сећању као њихов позитивни допринос.

Није потребно рећи колико ове резултате сматрам значајним за будући рад наше јединице. Они могу придонети уклањању сумњичења, клевета и међусобних вређања, тако негованих последњих година међу писцима комунистима. Без обзира на естетичке разлике, без обзира на пуно различите кристализације потребне самом развоју наше литературе, увек и традиционално полиформне, перспектива толеранције и другарске дискусије на плану више политички општем неголи естетичком, појачаће наше акционо јединство и онемогућити политичке слабости што се повремено јављају у свим часописима и листовима које уређују писци комунисти. У *Делу*, ако хоћете, и не само у *Делу*, у *Савременику*, и не само у *Савременику*.

Ја сам у тај бољитак, другови, убеђен. И радостан сам што су досадашње дискусије допринеле томе. Допринеле потенцијално. Допринеле на тај начин што су се међу нама јавиле тенденције да се бољитак у односима оствари. Што се код извесног броја другова, и не незначајног броја, манифестује жеља да се прекину штетни и неелни поступци инспирисани приватним страстима, и олаким уопштавањем. Што све већи број другова постаје свестан да се тим средствима »борбе« лични и ћепеначки интереси стављају изнад општих, партијских, социјалистичких, и да је потребно да се сви енергично заложимо да убедимо и последње који верују да само они поседују монопол партијности у литератури, да су у пуној заблуди. Нико монополу не треба да тежи. Нити да у тој тежњи, не бирајући средства, задаје својим друговима непрописне ударце који на крају морално дисквалификују само оног који се њима

служи. Идеал коме сви треба да тежимо је други: да допринесемо сваки у границама својих могућности, да литература писаца око нас буде идејно прогресивнија, идејно комунистичка, и да се та литература својим квалитетом наметне и у овој епохи обележи нашу националну и хуманистичку културу.

Ја данас остављам по страни књижевност старијих наших другова, оних највећих међу нама који су, као Иво Андрић, својим делом пуним необичне, чудесне интензивности и лепоте обогатили књижевност овог језика и својом се поруком људскости уградили заувек у ову цивилизацију. Ја остављам по страни и најдоследнијег и свакако највећег нашег књижевног есејисту Марка Ристића, према чијем ће делу године које долазе бити свакако праведније од ових прошлих. За мене нема сумње да је, упркос још увек снажним отпорима, насупрот свему што се о њему пискара, Марко Ристић донео једну од најсмелијих ведрих и целовитих мисли о књижевности и животу. Ја нећу да говорим о значају Милана Богдановића као критичара који је први и тако дефинитивно умео да осети многе вредности наше литературе између два рата и да их непоколебљиво и мајсторски представи, тако да му године које долазе и пролазе дају, тадањем, прогресивном, све више за право. Његовим судовима о Црњанском, његовим чланцима о позоришту Мирослава Краљевића, време неће имати много да дода и ништа да одузме.

Ја нећу, понављам, да говорим о писцима који су то несумњиво. О Матићу Багдале, о Вучу Хумор заспала и Вучу Раснуста, о Дединцу, најсуптилнијем лиричару овог језика. Ја хоћу да кажем нешто о нама млађима, о најмлађима, о нама који смо још увек, глобално гледано, само кандидати за писце, о нама који се још трудимо да изразимо чудо живота а не знамо да ли смо приближно адекватно изразили оно што још тако интензивно само осећамо. Ми смо постали, углавном, комунисти пре рата, робили смо, бивали хапшени и мучени, затим ратовали исувише да бисмо се могли довољно често, лако и природно, наћи у оној тачки равнотеже што претходи концентрацији тако неопходној стварању. Ми смо учествовали у револуцији и, служећи јој, били дуго и после у немогућности да се посветимо свим снагама писању, за

шта су нам недостајале и многе општије претпоставке: култура, радне навике, метод. Не спомињем то да бих вас тронуо причом о нашој жртвованости. Ја се сећам Коша кад је дошао у казниону, 1935, мислим. И сећам се Лаалића из Главњаче 1938. Он ће памтити да сам му, кад смо пуштени, први штампао стихове у *Нашој стварности*, упркос отпору једног дела редакције. Није то више ни важно. Спомињем прошлост да бих казао да нико од нас ништа не жали, и да би свако од нас поново и поново, устреба ли, ставио свој нови корак у стари траг, јер револуционарне борбе кроз које смо сви ми прошли представљају сигурно оно најлепше и највише, најплеменитије и најбујније што нам је живот пружио: прави разлог за наш људски понос свакако је и неиспривна лавина наших будућих као и садашњих инспирација...

Дискутовали смо о модернизму и реализму, поделили се на групе и таборе, једни другима скакали у прева, називали се овако и онако, кледали се у Стендале и Бретоне, а знамо ли шта су реалности о којима желимо да пишемо, због којих смо се досад толико и хватали у кости да их једни другима ипак не положимо?

Али ко од нас писаца, који смо то више по жељи да писци будемо неголи по ономе што смо досад остварили, ко од нас може бити, интимно, најинтимније пред собом, сам испод оба своја ока, сигуран да ће као писац саопштити довољно новог живота у књигама које пише да би трајале?

Ако то не знамо, знамо друго: можемо бити сигурни да смо комунисти били и кад то није било лако бити, и да то остајемо и сад, кад то није тешко. А није тешко, јер није ни касно.

Понашајмо се онда као комунисти. Ништа не добијамо међусобним беспринципијелим подметањима, све — друтарством које ћемо развијати у неветрогњанској борби. Не против небитних формалних литерарних норматива који нису ветрењаче, него у борби за садржајно хуманистичку, за нашу истину о свему што је човек у социјализму, за истину која је садржај и човека и новог света који изграђујемо.

Хоћемо ли, другови?

1955.

УЛОГА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ЛИТЕРАТУРА У ИЗГРАДЊИ СОЦИЈАЛИЗМА

Политичка оријентација свих југословенских писаца неоспорно је социјалистичка, без обзира да ли је неки активистички манифестују у својим делима или је само имплицитно садрже. Једнима као и другима сви инспиративни импулси не само да долазе из социјалистичке стварности него су, и једни и други, пућени да се обраћају њеним људима. Тзв. *унутрашњих емиграната*, који би писали за носталгичаре економске и политичке прошлости, код писаца нема. То није ни необично, ни ново. Од времена Светозара Марковића (1846—1876), првог свебалканског социјалисте који је писао и о књижевним проблемима, марксистички прилаз естетичким феноменима је у нас одсудан и трајан. Ако се без Марковићеве активности не може замислити ни први прошловековни талас српске народњачкореалистичке прозе, ако су Белински, Чернишевски, Писарев и Доброљубов били познати и Галицију и Сремцу и Лазаревићу и Б. Нушићу, немогуће је и нешто каснију радничку поезију Абрашевића, Срезојевића, Нестора Жучног, Крањчевића, Матоша, Цанкара и других схватити ван одређених друштвених одређења, ван службе идеалима социјалистичке правде и еманципације пролетаријата. Па иако су, непосредно неопредељени, наши песници до 20-тих година овог века субјективно били изван гравитационог поља тих стремљења, било би наивно порицати извесну количину објективног присуства релативно прогресивне ангажованости а *posteriori* и у делима таквих песника какви су Шантић, или заиста ве-

лики В. Петковић Дис. И није чудо што се већ 1917. јавио у нас тако моћни поетски и људски глас какав је остао онај Мирослава Краљеже, по одређењу лењинисте, још из времена припрема за оснивачки конгрес будуће КПЈ. И зар је потребно да споменем чистог и трагичног А. Цесарца, или ма ког од оних многобројних песника и писаца који су, поздрављајући с одушевљењем Октобар, усмеравали токове наше наде. Не треба заборавити ни да је већ од 1921. КПЈ била ван закона. Но упркос пречестим забранама књига, легалних и полулегалних часописа и листова, упркос кашпењима, мучењима и осудама на робије, утицај наше мале, илегалне и херојске КПЈ и белетристике инспирисане њеним идеалима био је одлучан. Око 1930. није се осећало деловање ниједног млађег писца или уметника који није био њен, па је тако остало до револуције, током ње, и тако је, сасвим природно, наставило да бива и после револуционарних борби, кад је КП освојила и учврстила власт и предала је у руке свих радних људи, створивши један сасвим оригиналан социјалистички систем радничког, националног и општедруштвеног самоуправљања.

Говорио сам о политичкој оријентацији југословенских литература, нисам о њој, литератури, у којој се на разне начине, од првих већ поменутих естетичких написа Светозара Марковића закључно до данас, у генерацијским таласима и на увек друкчије начине дискутовало управо о оном што подразумева и задани наслов овог текста: шта значи ангажовати се, да ли је ангажовани писац дужан да све своди на политичку примењивост или постоје ли за писца и друге суштине, битне, ако не и битније за литературу?

Од одговора на ту дилему и остала питања у вези с њом не зависи само политичка оријентација писца као грађанина своје социјалистичке земље него најчешће (и, с временом све чешће, после револуције — готово искључиво) вредност створене литературе. Јер ако је у борбеним годинама које су претходиле револуцији или у биткама за њу, из многих не само практицистичких и сентименталних него и дубоко оправданих уметничких разлога, револуционарна хуманост обухватала и носила скоро све, да не бих рекао, у претераној искључивости, све хуманистичке мотиве и видове човекове човечности, чињеница је да је, упркос свенародној мобилизацији сна-

га нужних изградњи социјализма, очигледно да би и поезија и литература изневериле своју мисију не схвате ли нужност даље поделе рада у том баш социјализму који се изграђује, а самим тим и потребу да не сваштаре, препричавајући у хроничарским стиховима и прозама оно што је стваралачко искуство других специјализованих градитеља и дисциплина непосредно нужних изградњи. Под претпоставком да литература усвоји субјективно-волунтаристичке теорије о пружању помоћи победницима својом римованом петостопном лармом, она би спала на позиције неодрживе ни етички ни стваралачки, и довела себе у ситуацију да хроничари само, да кади и глади, да лимунади и лакира и, следствено, да буде лажни сведок и лажни хроничар.

Сећам се дискусија које су се око тих питања почеле да воде 1950-тих година код нас, кад су се писци у чију би припадност социјализму било свирепо и у сну посумњати, стаали све узнемиреније да запиткују о свом месту у изградњи, одговарајући оним својим друговима који су им солили бомбоне, да не кажем свест и савест, сталним подсећањем на улогу грабанина-навијача, која је она песника у интерсистемском мечу између капитализма и социјализма.

Није ли свођење поезије искључиво на бодрење својих увредљиво за поезију? У делу које пишу планске комисије и сами градитељи песници морају бити бар планери човечности, ако не и њени стројитељи, или — онда боље — скрстити руке и ћутати да се не би постало дрекавац обични. Зар песник, тај ватес, да се задовољи стојањем по страни и чекањем на *шлагворт*, да би кад га зачује, искочио из сенке кулиса, одрецитовао своју попиндаревски замешљену хименицу градитељима *post festum* и нестао с градилишне сцене? Поезија се не уме да сагледа у таквој субалтерној улози. У зони која је њена, она ће радије, ако и без права, да претендује на апсолут несводљивости. Пораст производње челика за 70% или оног шећерне репе за 110%, ствари су предивне за грађане сваке социјалистичке земље, оне их заносе речене тако суво, мирно и објективно. Опевате ли их ви заједно са свим песницима вапје земље, оне постају писмени задаци који никог истински не занимају и ником не служе.

Упркос добронамерности, политички ставови неизбежно вулгаризују ствари. Али понекад сведеност симпли-

фикованих композита допушта да се јасније сагледа секташки карактер једне дотад табуизиране и неприкосновене формуле као што је она о улози литературе у нечем што литература није. На та питања која су се почела већ гласно да постављају, није потребно рећи, дошло је до ураганских одговора, до праве паљбе која је нагнала неке писце комунисте да насрну на своје другове комунисте и писце, називајући их издајницима револуције и социјализма. А ове »издајнике«, уверене да то нису, да им одврате истом мером.

Разумем и ускости и нестрпљења, али не и жељу да се од невоље прави врлина. Схватам тежњу да се уради све како би већ данас свануле обећане сутрашњице које ће певати и код песника из табора *фрулаша* забарикадираних у оквиру литерарне традиције 19 века, али и напетост с којом су се отварали гласовима са свих страна »антифрулашки« њихови другови. Ови су, под притиском својих стваралачких подстрека, укореењени такође у тле процеса социјалистичке изградње, осећали интензивније можда потребу да изразе новину свог доживљаја света у настајању. Ако су тражили нова средства, поступке и узоре, чак и кад су их налазили у себи, а не тамо где су мислили да их налазе, они су то чинили зато што им је стало да достојније изразе ону своју просоцијалистичку, навијачку радост процентима пораста челика и шећерне репе, али тако да то буде нешто друго, сама та радост стварања, суштине, а не контингенције. Али зар је бит стварања само радосна? Није ли праћена и осећањем трагике, драме, судбине? Прећутати то? Јесу ли писци учитељи првог разреда основне школе? Зар су читаоци песама — Бапи-букварци? Зар су једни и други страшљивци, политичке аналфабете људскости?

Насупрот својим друговима из табора тзв. реалиста, наши тзв. модернисти нису пристајали да верују да је оно што литерарно мучи писце и читаоце белетристичке сводљиво на просто усавршавање хемијског процеса при добијању вештачког бубрива, мада су осећали да литерарно може бити од прворазредног значаја понашање људи на мукама, које нису само те муке и само то — муке, него и радост. Остао је и за једне и за друге све више отворен проблем: како уобличити све оно што разликује по свести, оданости и, ако хоћете, по идејности квантитативно другачије муке социјалистичког савремене

ника, квалитативно друшчијег од људи разних епоха. Оно што је одвајкада и заувек домен литературе, то је човек, па и човек-градитељ социјализма и, следствено, оно ново од чега ће полазити социјалистички писци социјалистичке Југославије неће бити технолошки процеси који убрзавају индустријализацију, него новине у друштвеним и људским односима које социјализам омогућује да настану. Драма тог настајања, то је уједно драматургија раста слободе, драма ослобођења од предрасуда, драма подизања човекове самосвести на виши ниво, драма стварања нових облика човечности, тј. свести о све универзалнијој хуманости у борби против свих сметњи прогресу, ослобађању и слепоти у борби против заосталости, па самим тим и драма борбе против свих оних друштвених форми које, почивајући на експлоатацији, дају хране старом и превазиђеном, што би мртвом руком да задави живо у животу.

Поново читање класика марксизма открило је нашим писцима дубоки значај оне Марксове и Енгелсове *крајњелинијности* што условљује и дозира везе између живота и уметности.

И треба ли рећи, борба мишљења о спорној теми, водена врло слободно и све принципијелније у њеним недавним репликама, открила би онима који је нису пратили из рунде у рунду, обострани пораст нивоа. Већ одавно су тзв. реалисти прихватили многе поставке модерниста, нарочито њихов револуционарни смисао за еволуцију осећајности и значења, а ови су, опет, напустили неке неодрживости извесних својих претпоставки. Није нужно нагласити да је све то значило за учеснике у спору, али и оне по страни, једно опште померање на виши општи ниво теорије и праксе наше литературе. Ако данас и модернисти, и реалисти, и они трећи пишу друшчије, показујући од различитих тумачења појма улоге литературе, различитости, које су, приближене, откриле неке своје сличности, не значи да су престале дискусије. Почеле су нове о потискујућем и сублимишућем ставу условнореалистичког аполонијства и светелесности дионизијаштва, условно романтичног. То би могао бити наставак старе поларизације кад би се борба мишљења водила на истом спрату, кад би

учесници у њој били људи исте генерације. Други су протагонисти у друшчијем спору што се отвара око Предговора Антологији српске поезије, чији је аутор Миодраг Павловић и — такође — Предговора Антологији послератне хрватске поезије, чији је аутор Далибор Цвијан. У сваком случају, старом анцилизацијом и старом деанцилизацијом литературе нико више нема потребе да се бави, а да ником не пада на памет да је непотребно ослобађа од нужности и условности, чија хегелијанска спознаја и чини њену слободу.

Причајући људске приче, певајући доживљаје, ни читаоци ни критичари не траже обавезно *партибилет* писца и његових јунака, нити су оптерећени травестираним идеализмом, тражећи да се јунаци, као и осећања, деле на позитивне и негативне, као некад у стара времена, на платоновски религиозни дух и мрску луциферовску пакот. *Nil humanum* била је једна од најдражих Марксових девиза. Зашто не би то постала и градитељима и комунистима свесним разноврсности свих варијетета људских карактера?

Улога литературе за нас већ може бити само један од мање битних проблема који се постављају у вези с њом, при чему не заборављамо да размишљамо о њеној ситуацији у перспективи друштва у ком су, у свенародним размерама, сви људи — потенцијални читаоци — не само завршили обавезну осмолетку него и стекли не-обавезно академско образовање. Писци морају да имају у виду и ту чињеницу кад расправљају о некомуникативности или комуникативности једног типа белетристике. Оно што се чини данас нејасно, сутра ће бити евидентно и опипљиво у својој доступности. Отуд се нашим младим писцима и чини данас да јуначка дела литературе и не треба тражити једино тамо где се преписују и описују јуначка дела других. Они не желе да перпетуирају дуалистички концепт света на гусларе, с једне стране, који певају само оно што, с друге, јунаци чине. Певајући себе, своја осећања и своје мисли, они су уверени да певају људскост која твори све људе и јунаке. Славећи своју ослобођену човечност, они посредно славе и своју независност у односу на професионалне хероје којима су бардови и аеди служили јер је некад власт, војничка

или политичка, обавезно била власт над људима, па и над песницима-певачима, а сад је на дневном реду даље развијање свељудске власти над законима природе и појавама у друштву људи који сами управљају свиме, па и собом. У питању је, разуме се, процес у току, а не већ довршено остварење. Писци својим делима доприносе тој процесуалности проширујући доживљајне границе реалности. У том би се смислу једино и могла извршити универзализација реализма као обележја свих уметничких па и књижевних стваралаштава. Уз две оgrade: прво, да се границе реалности не схвате једнострано и искључиво као оно против чега се бори него и као оно чиме се и у чије се име бори за њихово проширење, и друго, да се у име постигнутог не пориче постизиво, чиме би се заборавила Марксова мисао да су човеку били потребни да би створио то око, тај музикални слух, ту стваралачку руку, што значи да је Маркс био уверен и у даљу усавршеност тих органа, па, према томе, и у нужност да се порукама уметности не прилази с предрасудама конфекције створене на бази већ постојећег ока или слуха, руке или ума.

У предвечерје човековог алунирања то би било несхватљиво, ако не и срамно. Није ли нужно, напротив, подстицати машту, слуђења, смелу визионарност? Не одређујмо им унапред токове, да не бисмо за неколико декада изгледали онако јадни као што се то учинио својим савременицима Огист Конт, творац позитивизма, који је избацио астрономију из списка наука које имају позитивну вредност за човека.

Слажемо се да су писци, између осталог, и брусачи дијаманта наших чула. Они су самим тим и пројектанти људских лепота, они који их слуте, граде и изражавају. Они су потребни човеку, који се у њиховим делима огледа, изражен пре неголи одражен у процесу свог непрекидног настајања.

У том пресеку завршено литерарно дело продужује своје стваралаштво дејством на читаоце. И тек отада могуће је и говорити о улози литературе, што се, пошавши од импулса историјске стварности, њој, транспонована, враћа, да би допринела динамички промена и добила нове импулсе за нове узлете.

Захваљујући једној све толерантнијој и интелигентнијој критици, дела наших старијих, али и млађих писаца, од Краљеже, Андрића, Бора, Ђосића, Ранка Маринковића, Матића, Вуча, Дединца, Марка Ристића, Јуре Каптелана, Весне Парун, Славка Јаневског, Бена Зупанчича, Радета Константиновића и других, одиграла су у том смислу знатну улогу у формирању нашег социјалистичког самоосећања.

1965.

НЕКА ПИТАЊА

Желећи да приђем проблему форме и садржине, теми коју сте ви предложили за наше разговоре, падају ми одмах на ум Лењинове мисли. У *Филозофским свескама* он тврди, наиме, да је *»форма суштинска«*, да сама *суштина »као бесформни идентитет (ње саме са собом) постаје материја«*, да је она, материја, *»права основица или супстрат форме«*, али да та *»материја није суштина, основ форме, него јединство основа и заснованога«*, да је, према томе, материја оно *пасивно*, а форма оно *активно*, мада је оно *»што се појављује као активност форме«* *исто толико и кретање саме материје«*.

Али та суштина, та материја у фази пре оформљења, не може се видети, опипати, осетити. *»Оно што се види, осећа, јесте једна одређена материја, тј. јединство материје и форме.«*

Закључујући, Лењин прецизира: *»Материја мора бити формирана, а форма се мора материјализовати.«*

Тачка. Ипак, приватно: вероватно због свега тога врло убедљивог, и давно усвојеног, нисам никад придавао значаја ни тзв. формалистичким антиангажованим истузима, ни антиформалистичким псеудосадржајним грмљавинама. Формализам, као и искључиво садржајољубље, у уметности просто-напросто не постоје. Преокупације формом могу код неких уметничких новатора бити једно време у првом плану њихових свесних напора, али и тад само зато што траже како да најекономичније, најпрецизније, најаутентичније уобличе нове, небиле још садржаје. Притом се све то дешава у некој не баш пуносвесној полусве-

тлости. Иако је она с времена на време опаљивана муњама, под чијим би блеском постала и зебра (женка) обична формалистичко-егзистенцијална кобила кад некоњски садржај те зебре не би остао и тад оправдан разлозима њеног појавног облика, прилагођеног условима и опасностима врло муњевице лавовским.

Иначе би се морало претпоставити да само у уметности постоји нешто чега нигде ван ње нема, форма лише на садржаја или садржај потпуно неуболичен. Свакако, и у музеју литературе који свако од нас подиже и носи у својој машти, постоје промашаји, постоје наказе, али у боцама са шпиритусом. Оно што је способно да уметнички живи, јер је уметничко дело, сигурно је да се у тим боцама не чува. А пошто је реч овде баш о таквим успешним остварењима, излишно је говорити о промашајима чији се садржаји не осећају најудобније у облицима који су им наметнути, или о неосмишљеним покушајима чије су *револуционарне форме* у сукобу са конзервативним садржајима, о садржајима прогресивним а спутаним превазиђеним облицима, о облицима ирелевантним за прогресивност или регресивност садржине, о садржајима равнодушним за квалитет уобличења, као да постоје бића, женска или мушка, потпуно нехајна према сопственом изгледу.

Ви знате исто тако добро као и ја онај стих Андре Шенијеа, песника који је тако недруштвено, негде пре сто осамдесет година, позивао: *»Faisons des vers antiques, sur des penseurs nouveaux.«*

Мислимо ли заједно да је то немогуће остварити, то је зато што као друштвена бића знамо да је *изглед* онај вид нашег садржаја којим ћемо све друге, одмах или никад, заинтересовати за његову и њену, за њихову садржину и оно суштинско у њему. *Нове мисли* траже нове облике, и само се у новим могу, нове, да манифестују.

Али Шеније је аутентичнији песник своје несреће неголи бард револуције. Као песника тај га стих није гилотинирао. Стихови то не раде. Као грађанима га је декапитирала суштинска реакционарност његових претензија. Непоетских. И нереволуционарних. Године 1970. и неке, није се у Француској смело захтевати да се нови, грађански садржаји манифестују у старим, феудалним облицима, како се то у извесној мери још могло у Кромвеловој Енглеској, на пример.

Шеније није усамљена појава у револуцијама. И ма колико нас дирала трагична судбина песника, његов апсурдни, нерадикални, пиљарски, носталгишући и у суштини несмело прогресивни и несмело регресивни, полутански стиховани *вјерују* не убеђује да је пребрало, да треба, или да ће икад требати поезији техничка помоћ врло солонунски глупог правореча. Аутентично револуционарни песник, стављен пред алтернативу — револуционарна садржина и превазиђена форма или нова форма и конзервативна садржина — понеће се тачно као старозаветна мајка која се пред мачем царског целата одрекла свог чеда у корист старозаветне немајке.

Хоћу да кажем: одвајање напредне садржине од одговарајуће напредне форме, од трагања за њом кад је нема, а нема је кад год је потребно изрећи још неречено, у толикој је мери антидијалектичко и самим тим и антипоетско да ми се чини достојније не објављивати и не писати неголи правити компромисе на прти шенијеовског постулата или неке друге, обратне варијанте истог: »Правимо нове стихове на старе мисли«. Бавола! Немогуће једно као и друго.

Немогуће филозофски, немогуће естетички, социолошки и политички. Сем у случају кад изједначене противуречне снаге гоне на компромисе са *si-devant*-има. Али тад то није био случај. Уостаом, кад је то субјективно посебан случај? Никад.

Не мора се бити Аурорин морнар, на стражи пред Смољним у првим данима после Октобра, да би и нама данас било јасно оно што је јасно било марјаку. И не само оно него и још основније понешто, наиме, да је *protiv* нас све што није за нас. Уз једно једино ограничење: потребно је бити сасвим начисто шта значи то *нас* што га обавезно има да твори, шта нам то мути свест о њему, о нама, где то *ми* почиње и где се свршава. Но буде ли нам јасно да идеал у процесу оваплоћења трпи разне притиске, и пролази кроз разне преображаје у зависности од односа сопствених снага у сукобу са силама отпора са снагама традиције, прошлости, међуслојева, општеобразовног нивоа средине у којој се дешава оно *ми* што испитујемо, и да оно зависи чак и од тиража књига и врсте белегистике која се чита, биће нам јасно да и укусу с временом постаје једна од моћи која перпетуира врсту лектира; и биће нам разумљиво да то *нас* не из-

гледа свуда исто, остајући у суштини исто. Конкретно: у једној земљи где је литерарна традиција велика и силна; у земљи где се много чита, где је, следствено, та традиција жива у свести милиона људи, новаторима и авангардистима, антишенијеовцима, онима који ће покушати да *нове мисли уобличе у нове форме*, биће много теже и субјективно, а поготову објективно, да *нове мисли и облике* изразе и наметну неголи у земљи где нема ни набројаних чинилаца, ни оних других, непоменутих а вирулентних, ако не и вирулентнијих но што су они први, поменути, у часу кад се стварају кочнице и отпори новим облицима. Мислим да врло значајну улогу у националним литературсима игра присуство нечега што бих назвао прагматиствјујшчом педагогизацијом уметности, оптерећеном дужностима које у првој инстанци нису њене, које непосредно не могу и не смеју бити њене а које су, силом историјских неприлика, то постале. И Маркс и Енгелс су о томе говорили у неколико наврата искупише убеђиво да би ми пало на ум да вас убеђујем у нешто у што сте и сами, будући да сте марксисти, убеђени.

Утолико пре што је одувек било тешко, а данас гово и немогуће одредити које све смисаоне токове поетско дело везује у чвор своје основе. Кажем данас, иако не мислим првенствено на продор хладноратовских метода и у домен поезије, него, и то у кудикамо већој мери, на све многобројне факторе што, научно реперирани, учествују у бирању ове а не оне метафоре, сликовнице, ритмике, фабуле, технике казивања. Но то би, рецимо, могла бити посебна тема разговора које ћемо, надам се, још имати прилике да водимо код нас кад нам додете у госте. Тад ћемо можда доћи на мотив вишесмислености поетског текста. Откуда и зашто то, како се то дешава?

Али сад бих хтео да говорим, поводом те вишесмислености, о једном феномену што би требало да све који пишу о поезији задржи од пребрзог доношења закључака и ломљења штапова над телом песама.

Дозволите ми неколико примера: мит о Икару је у нашој средњовековној литератури схватан као лекција скромности, као пример за *vanitas vanitatis*, али на људе чак доста старије од мене деловао је као екципанс маште, као афродизијак амбиције, као израз непобедиве људске смелости, као доказ да се никад не са-

њари узалуд, да нема људског сна (ма колико се лудачки нејасан, мутан и несхватљив с почетка чинио) који неће бити остварен. Под условом да га повуку зупци замајника људских, друштвених потреба. Али није ли, много ближе нама, Бодлер називан суманутим декадентом због своје песме *Correspondances*, није ли Рембо извргаван руглу због свог сонета о самогласницима? А данас, седамдесетак година касније, помоћу амплификатора и других справа, дакле механичким путем, могу се боје претворити у звуке, у мирисе, у укусе, у чиста вибрирања која су кретање. И обратно. Али нису ли те песме посебан вид прастаре слутње о јединству материје који је гонио алхемичаре, гоњене својим презадуженим владарима, да траже камен мудрости, уз чију ће помоћ претварати језито олово у скупоцено злато? Ето, ни снови, ни маштања нису сасвим *бесплатни* ни сасвим »незаинтересовани«.

Говорећи о сновима, споменуо сам потребе. Али оне, као ни будућност, нису сваком на једнакој удаљености од руке. Значи ли да песници треба да везују себи очи, да запуже воском уши, да ставе брњице на уста зато што нису увек у стању да објасне откуд им та и та слика, шта значи тај и тај стих? Оно што је данас необично, нејасно, неразумљиво, изванштно, сутра, прекосутра, накосутра може постати сама евиденција. Све у историји уметности и поезије уверава да су велике стваралачке епохе коинцидирале са оријентацијом песника ка, рекао бих, стратешком осећању времена или ка тоталном оседавању постајања. Јер добре стихове диктирају импулси из оне тачке у садашњости што се није сасвим изоловала од прошлости, али и није заштитила од зрачења будућности. И кад се реагује на најдневније теме стихом, песма мора да ангажује на неки начин и сву прошлу и будућу судбину људског рода и да сугерише специфично у садашњости као вид вечности. Није ли Мајаковски, тај најкрупнији песнички глас, то тако величанствено знао да уради успевши да до најмањих својих читалаца, преко гребена три, четири и пет декада, отелепринтује лик својих револуционарних, прошлих идеала као нашу пулсирајућу садашњост?

Нема поетског дела од вредности што би било видљиво само на транзитној станици кроз данас, дела од вредности које није пружило прилике и временима што долазе да му разгрћу и откривају све нове и нове сло-

јеве смисла. Исто тако, било је не мало поема према којима су савременици били кудикамо равнодушнији, да не кажем суровији, неголи синови и унуци. О Његошев се *Горски вијенац* њему савремена критика оглушћивала пуних десет година. Бранка Радичевића, тог вечног младића југословенских лирика, дифамирали су његови другови из омладинског покрета и револуционарног карацићевског кружока: мислим на антирадичевићевску критику Светозара Милетића и Буре Даничића, људи иначе значајних, мудрих и смелих. О Змају, том великом децјем песнику и суптилно сентименталном лирику из *Булића* и *Булића увелака*, кога је Љ. Недећ, угледни критичар, посекао на комаде и псеудоригорозном логичном анализом *доказивао* и *доказао* да је малоуман — да и не говоримо! Да не говоримо о Алекси Шантићу, националном поети, данас у свим читанкама за I разред основних школа, о чијој је првој збирци сам Богдан Поповић у *Српском књижевном гласнику* 1903. писао да је морбидан и декадент. Да не спомињемо Бурџакића, Лазу Костића, Петковића Дуса и остале наше песнике у чијој ћемо поетској биографији, и то код сваког без изузетка, наићи на тренутак или на тренутке кад су их критичари, у име јавних интереса, и у име текућих схватања оног што треба да буде логика, патриотизам, прогрес или било што друго велико и племенито, жигосали и анатемисали.

Што је страшно, те псовачке критике, с временом губећи смисао ношен патетиком, векоменцијом и оштрином, остајале су мање или више добро *написани* а неубеђиви текстови. Њихово се значење померило из зглоба литерарне историје у онај историје односа око литературе. Међутим, највећи број песника на које мислим, тим критикама упркос, трају, и то у сувише многим случајевима баш оним стиховима које су им компетентни тад савременици порицали, сувише многим, кажем, да не бисмо дошли у искушење да такозваној неразумљивости, дефетизму, декаденцији, да малограбански разбарушеном анархизму, песмизму, националном нихилизму и такозваном антиљудском бунцању и свим осталим чиме код нас бар више од 150 година разни критичари као утврђеним банкетским менијем дочекују младе песнике, потражимо разлоге у разлици прилазака феномену уметности. Док критичари суде из једног система у коме постоје само тактички аршини и непосредне вредности, дот-

ле су амбиције песника стратешке. Док први на свом сату, који је дечји часовник-играчка, имају само казаљке за секунду што откуцава, тече, пролази, што је већ прошла, други имају сат са свим казаљкама на месту и у реду, али непотребан сат, јер и без њега неће закаснити на састанак са трајањем говора, онај састанак који их, у име ма којег од људских језика, у име изговарања човекових сећања, осећања и предосећања, једини и интересује. Отуд су позиције и најпрогресивнијих критичара на страни нових садржаја у старом реду, али отуд су поетике песника антишенијеовске увек.

Неприметно се — за време овог мог читања — упалио још један фар, фар текуће траке историје, уз чију ћу помоћ такође покушати да осветлим проблем на дневном реду. Оба, филозофски и историцистички, уоквирују онај социолошки, онај који је у извесним чворним тренуцима сводљив на: »или с нама или против нас«, сводљив кад, реско разликујући то с нама од против нас, схватимо и да није против нас све што нам се чини да није с нама, јер се по природи ствари о којој је реч, то нама може сагледати у наручју тренутка у трену пролажења, али и из угла који има све облике и садржаје што не трајући трају, из угла који разголићује тренутак у трену трајања, кад се уједињују сва три времена у једно апсолутно садашње време које не могу да промене ни осеке прошлости, ни палиме будућности, у време којим су владали сви велики песници, не само Владимир Владимирович Мајаковски.

То сагледавање и изражавање јединства временог у поезији само је једна мутација коју прима у поезији однос *основе и заснованог*, однос садржаја и форме, однос новог и настајућег у постојећем, однос промењеног сензибилитета у промењеној реалности, однос те нове осећајности према себи самој у часу кад собом изговара свој доживљај новог света.

Тај нови свет одређује социолошки осећајност на коју мислим, али не само оним што је ново настало у друштву, у односима, у осећању слободе. Него и свим што епоха ставља на тапет дана, како би то рекао Душан Матић, као текуће научно сазнање слике света и, да не бих инвентарисао, као нов однос човека према последњим стварима.

Не прилазим у име свих фантастичних научних ус-

пеха овог века мотиву наше дискусије. Не умем само да прећем преко невидљивог присуства свега чиме смо обогаћени и што нам мења и свакодневни живот и, у неку руку, нас у њему.

Мислим на сва открића којима нас научни генији засипа продирући у кухиње, где се већ прљаво суђе перечујним ултразвуком, где се кува невидљивим инфразрацима, на невидљиве радио-таласе који нам пуне станове музиком и сликама на ТВ-екрану. Наше практично, свакодневно, ситно искуство све је мање упућено на чула, а ослобођена сила атомског језгра загрева казане електричних централа, покреће моторе бродова, авиона, железничких машина, можда аутомобила. Да не набрајам батиле и вирусе, да не споменем кибернетику и електронске машине. У савременом свету, ако овладавање трансчулним енергијама не мора да изазове, ни лево ни десно, никакву оштру кризу поверења у чулне податке и вредност чула, свакако ће морати да доведе до општијих промена у осећајности, до све чешћег сензибилизирања интелекта, до укуса за научно маштање. Песници те дане најављују већ дуже времена. Најављују их управо оним што је ново у њиховим песмама. Рачунајући на то промењено, на оно што настаје, они и пишу онако како пишу. Нов сензибилитет је већ њихов. Они су га унајмили оној сутрашњици која ће бити свељудска. Појава апстрактног у области ликовног израза не значи бежање од стварности, него освајање нових њених области; продор поезије у подручја ирационалног не значи бежање од разума, него осветљавање разумом зона сопствене душе коју он досад није ни схватао, ни контролисао. А све то значи корак даље на путу поетског изговарања човека неотуђеног ни експлоатацијом ни предрасудама, човека који је крочио даље за корак на вечном путу одабирања и стварања себе у свету и свемиру, које треба откривати ако их не треба већ стварати усавршенијим. Али већ их ваља хуманизовати. Како поетски изрећи све то ново?

Сигурно не *en faisant des vers antiques*.

Али они, антички стихови, добијени поступцима тзв. реалистичке технике и метафорике, почивају на познатим ритмовима и *провереним интервалима* асоцијација и способни су само да покрену у нама знану сликовницу једног света чија је слика добијена голим чулима. Та слика света није више наша. Наш свет јесте видљив, али и

невидљив. Његове су невидљивости делимично већ ук-роћене. Он је нечујан, али његова су гласвила стављена у службу људских жеља и нужности. Осећајност што извире из сазнања тог непромењеног света, али света чија се слика изменила јер су напредовала сазнања о њему, тражиће друкчије, нове, небиле облике да би себе, садржински небилу осећајност, нову, друкчију исказала.

Револуције не решавају само питање власти. Нова класа за крмом друштвеног брода не размрсује само противречја што настају између друштвеног начина производње и капиталистичких односа, недруштвеног, дакле, начина расподеле; она даје маха свему људском.

Радним људима, до јуче неписменим, отварају се могућности да управљају земљом, привредом; врата свих школа и свих специјализација су им отворена. За последњих десет година у мојој се земљи само, број студената удесетостручио. Тако није само у Југославији. Свуда социјалистичке револуције дижу општи образовни ниво својих нација. Пред развезаним енергијама народа не само да старе књиге губе тајне, не само да најбоље међу њима асимилају сви радни људи, него се никад тако гигантским корацима није ишло напред у освајање нових сазнања. И с тим у вези, у богаћење унутрашњег живота. У све дубље и пуније самосазнање себе као људског бића. У разубивање осећајности своје психе.

Нема сумње да се у свему томе понеко и понешто лоше проведе. Да се, рецимо, попујућем попи над попама, да се искључивом правом јавном саветнику *honoris causa* од Адама до данас, да се данашњем, тј. прекјуче-рашњем здравом разуму, у име чијих је савета изречено и извршено море глупости, али и океан релативно паметних и практичних ствари, не пише добро — нема никакве сумње. Па шта? Хоћемо ли носталгисати за *si-devant*-ом, за оваквим здравим разумом, хоћемо ли се удавити у сузама које не ронимо за њим? Зашто? Знамо: нема пре свега потребе за тако нечим. Негација, она дијалектичка, не убија, она укида, али и ушчувава, укида миопију свевласти на једном нивоу и успоставља власт орловског, младог вида на другом, новом нивоу. А затим, јавило се и нешто заносно ново.

Но враћајући се теми, месту одакле гледамо, мо-рамо признати да с гребена с ког посматрамо појаве ново се не јавља као искључивост небилог. Релативизован јед-

ним врло осетљивим смислом за баштину људске целокупности, изострени савремени укуси налазиће себе на свим историјским спратовима имагинације, проналазећи себе дужином целе лествице успона осећајности и мисли, почев од прешаманских инкантативних формула преко фолклорних музеја, преко народске епике и лирике до најсавременијих поетских резултата. Памћење је, не заборавимо, нужно кад се манифестује као једна од потонских материја живљења а не као еклектичка збирка у музеју бића. Али оно, памћење, јесте и учитељ толеранције, и истовремено једна од енергетских компоненти мутационог скока у нов квалитет сензибилитета и укуса па, према томе, и поезије што се, као и наша свест, данас не ослања на чула непосредно, већ посредно, преко целе серије нових условних рефлекса, али и апарата и машина што ће стваралачко визионарство учинити визионарним, осећања смелијим, мисли дометнијим.

Сви наши песници слажу се данас у томе. То је резултат борбе мишљења као методе сазнања и напредовања код нас.

Али да је та шанса човека у социјализму да буде визионарнији, сензибилнији, смелији и мисаонији уједно и шанса његове не толико реалистичке, можда, колико реалне поезије, тога ја бар нисам увек био свестан.

Дозволите ми зато неколико личних података. Не износим их егзибиционизма ради. Потребни су нам да бисмо боље разумели и атмосферу у којој се водила у нас око тих мотива помињана борба мишљења, као и да бисмо појмили уметничке циљеве и психолошке етапе једне стварне мутације што претвара стваралачке притиске нужности — у нужност стваралачке слободe.

Ма колико то сад, после свега реченог, изгледало парадоксално, моја приврженост идеалима социјализма, моја љубав за слободу била је у једном тренутку разлог зашто сам још пре револуције, током борби за њу, али и неко време непосредно после ње, хтео да се догматски вежем за постулате социјалистичког реализма. Уверен у исправност социјалистичког пута, трудио сам се да убедим себе да је његов саставни део и оно што се чини да спада у естетичке празноверице. На тренутке ми је и тад било очигледно да се бакћем око лажних проблема поезије. Али нисам допуштао себи да извлачим закључке који су већ куцали на врата. Не сам, јасно сам чуо те

закључке. Али и ја између осталих који песме пишу забрањивао сам себи да се подам Бавољим искупењима. Наивност? Глупост? Недаровитост? Како хоћете. Но била је то драма. У мојој земљи ти денкферботи из аутодисциплине нису се развили у опште трагедије стварања и личне — стваралаца.

Сви песници почињу живот у рају своје песме што пева и не размишља о себи и певању. Тако сам и сам отпочео. Упркос отпорима на које су наилазиле моје песме, упркос негативним осудама од стране извесне мени политички блиске, другарске критике, ја сам се дуго задржао у том едену. Од 1937. до 1948. И да сам само ја био у питању, ја никад не бих ни изишао из њега. Рад у партији, живот и учење по казационама, рад опет, и опет затвор — све ми то није сметало да, пркосећи без жеље да пркосим, певам оно што сам певао.

На ринг борбе мишљења изишао сам кад су псовке извесних критичара стале да погађају читаву плејаду младих прогресивних југословенских песника негде око 1950. Они нису били као ја огулали на њих и питали су себе и мене унезверено: »Шта то значи *нејасан*? Шта је то *антиљудско бунцање*, шта је то *модернизам* (који им је бачен као шамар у лице), зар смо ми декаденти, космополити, космокаденти, штучикаденти, формалисти, мистици, одробени, *нама туђи елементи*, помодари, бесни пси на ланцу империјализма?... Зашто?»

Поштедећу вас даљег навођења сличних псовки без везе с једном истином и полуистином што би се у границама нераспамећене памети могла рећи о тим песмама на дневном реду критике. Без везе са субјективном истином песника о себи, ни објективном — друштву о њиховој поезији. Поштедећу вас и младалачког очајања тих младих поета. Поштедећу вас и осталог.

Али притеран њиховом, не својом невољом, у то сам време почео први пут да размишљам о феномену поезије, о природи песме, о форми и садржини, тенденцији и јасноћи, о историји певања код нас. На своје изненађење, листајући старим часописима, утврдио сам да су сви наши истински песници наилазили на отпоре. Нећу поново да причам судбине и других аутентичних наших стваралаца. Али сваки је од њих, излазећи чист и интактан из беде штампане прљаве хартије што се срушила на њега давног-давног или мање давног, сад нудио своју

несрећну биографију као пример својим младим друговима. Солидарност песника? У реду. Али против кога нам пружају руке? Против наших савременика, наших другова? А шта они знају о њима, о нама чији су интереси и уверења једнаки, исти?

Не! — учинило нам се да је рекао тад Лаза Костић. — Нудимо вам своје биографије да бисте се одржали у борби против глупости, којој ниједна партијска књижица и ниједно уверење не мења ни садржај ни облик. Против залудности. Она је огромна. Против амузикааности тог немања додирних тачака с музама ни наших ни ваших критичара; против стагнирања, против малограбанштине, против дана и гроша, против дана и комада, против лењости духа, против самозадовољне некритичке надувености, против нељудскости, против заосталости. За поезију.

Тако? — одговарали су млади уметници мање сентиментални од мене. — Има право. Јер ми у овој нашој земљи стварамо најпрогресивније друштво, небиле друштвене односе, ослобађамо човека од проклетства најамног рада и најамнине, службеника од плате, проваљачимо свуда Марксов принцип самоуправљања у својим предузећима у којима се вишак рада договорно дели међу онима чији је, а у уметности понављамо шаблоне 19. века, у поезији 5-стопни јамб, с алтернацијом мушких и женских рима, страних духу нашег нејампског, трохејског језика, у поступку — описујемо и приповедамо епски широко итд.

На то је реалистички клан осуо паљбу и те младиће наружио. Цео јеловник псовки.

Сам сам још био у дилеми. Чинило ми се да у аргументима против поезије што наилази на дошадање критике има истине, да поезија 19. века, базирана на превазиђеним сазнањима, на оном што данас спада у незнања о свету човека и његове психе, не може бити идеал нама који градиммо нови свет. Да истине о човеку акумулисане у наукама о души и условним и неусловним рефлексима упућују на другу технику казивања, јер логично извиру из једне друкчије осећајности; да је неодржива прича о буржоазности тих открића, јер открића припадају човечанству. И да, ако човек није сав само подсвест и нагон, није ни сав свест само. Чинило ми се логичним да свако биће представља дијалектичко јединство између тога

двога и којег не поменутог; и да, чак ако уметност представља резултатну свесне активности, она није поклоњена, будући да је произишла из спора у човеку, из поступних победа над зоолошким у њему, и да ниједна уметност ноле достојна тог имена, не ескамотирајући та унутрашња противречја, не сме да прећути ни њихова нагонска жаришта, њихову ирационалну плаховитост и њихово не увек добро аргументовање и баратање разлозима логике. Па онда?

Али с друге стране, као сваки револуционар, волео сам револуцију родитељски брижно. И моје су зебње биле превелике. Патио сам од једног чудног предубеђења. Да од часа кад је буржоазија ликвидирана, сељаштво расуто, радничка класа доведена на власт преко своје странке, социјализам могу евентуално да угрозе само писци, који једини баратају слободно општим идејама, и критикујући појаве које су случајне, могу да им даду извитоперено значење што баца лажну светлост на систем. Ти младићи који су писали тзв. *нејасне стихове*, који су дефенстрирали у поезији интерпункцију и не само њу (интонације моје поезије биле су ми јасне, прогресивне. Али других? Ја, као и сви песници, одбојан сам на гласове других. Не бавим се њима.), увели мала слова итд., итд., прешли одлучно на лирику интимног доживљаја, детаља, не целине, далеко од естрада, били су ми политички нејасни. Питао сам се: Јесу ли комунисти као ја што сам? Чинили су ми се неки међу њима одиста увозницима једне нереволуционарне осећајности. Истина, питао сам се већ тада: Зар реализам није такође у неку ружу увезен? Откуд да лујфилипарски победнички романтични проседи, најбуржујскије капиталистички, буде и најсоцијалистичкији? Није ли се моја Србија 19. века, са својим Светозаром Марковићем, под утицајем Маркса, Бакунџина, Чернишевског, Херцена и других, приволела једном радикалном реализму, усмереном ка новим социјалистичким идеалима самоуправе а против романтизма настао прво у Западној Европи, у Енглеској, Немачкој, Француској, али романтизма чија је улога код нас била превасходно национално будилничка? Зашто би увођење стваралачких метода, данас локализованих на Западу, било искључиво буржујско. Зар само буржоа Кенеди и Родпилд, краљичина сестра Маргарета и њен фотограф да имају подсвест? Зар је и ми немамо? Јасно, имамо је као и сваки

човек. Ако мој друштвени и људски идеал није исти као и њихов, не значи да мој и њихов не настаје истом психичком фразеологијом и техником. Питао сам се: у чему су оне? Ја у перипетијама свог идеала партиципирам цео, и једна поезија која ме не би целога, дакле тоталног укључивала у борбу за њега, не би била истинита, па ни реалистичка, иако ми се, у име реализма баш, саветовало и бранило да рачунам на импулсе подсвести. Једна антолозијски направљена салата од недалековидо али педагошки замишљених врлина требало је да партиципира у радном и управном органу који твори човека. Искључен је из тога добар део осталог што га чини истинитим, истинитим, дакле ангажованим, не равнодушним. Позитиван тип, какав пучкошколски неинвентивни изговор за страх од стварности! Човек који је упућен да *проналази* себе на раду, човек кога рад хуманизује, подруштвљује, није зато само уводник, само парола, само романтични човек. Зашто, ако је Маркс још могао да каже »*Nil humanum alieno rito*«, зашто ја, зашто ма који човек да друкчије мисли. Јасно, постоји питање шта је *humanum*. Али знам ли ја шта је и где ће се и како ће се и на који ће се начин јавити инвенција што ће померити границе тог *humanum*-а? Знам ли ја хоће ли моје дете бити љотчик, или зоолог, плав или смеђ, бистар или туп? Јасно, он ће, био какав био, римовати са својим родом, али у оквиру те структуре, опште за буржује као и за пролетере, настају разлике класне, али и индивидуалне. Феудалци су први применили ненаучне слутње теорије наслеђа на људску врсту. Резултати нису блистави били, увек; нису најчешће; нису; сложимо се. И ако поезија у буржоаском свету оперише само са елементима подсвесног, зашто би, инфантилно упрошћавајући ствари, свели ону пролетерску — на здраворазумску? Уосталом, зар нема и код папичних агитпроповаца тенденција ка томе (*Osservatore romano*)?

Мој страх за тековине је пролазио. Прошао. Сувише брижна љубав показала се да је лош по човека мајмунски начин вољења. Социјализам није пропадао, није бивао ни најминималније угрожен једном поетском производњом која је три дана шокирала јер је била изненађујућа и нова. А четвртог престала да шокира. Али увереном да социјализам не бива угрожен ни тира-

жима, ни суштином те литературе, мени се поставило друго агитпроповско питање. Оно је гласило: зашто не помоћи младим људима? Зашто им не омогућити да, служећи се већ освојеним новим формама, не саопштавају и нове револуционарне садржине које су их и биле прве потражиле и подстакле на писање.

И десило се оно што је било нормално. Песници и писци комунисти били су ти (известан њихов број) који су стали на чело тог покрета за осавремењењем и фонда сазнања и проседеа песника. Па није чудо што су у полемикама које су водили неколико година против својих другова догматика и пристаица бирократске нормативне естетике, победили они први, свесни да у литератури нема (како је то рекао Марко Ристић) ни дефинитивних победа ни дефинитивних пораза. Али се овде није десило да политички реакционари, као што је то случај другде, буду ти који ће, славећи политичку победу, цунити својим садржајем нове форме.

У програму СКЈ предвиђено је да је дужност свих уметника комуниста да се боре за своја естетичка начела. Али Партија, не претендујући да им *соли бомбоне* и да их учи како и шта треба писати, у којим дозама ваља да мешају критику и апологетику, не значи да је идејно равнодушна. Равноправност услова под којим се води борба мишљења облик је којим се та неравнодушност манифестује. Споменута равноправност упућује на њену и нашу веру у снагу марксистички фундираног аргумента. Треба ли веће силе да би прогрес у тим споровима побеђивао? Систем савета при издавачким предузећима, уосталом, довољно онемогућује штампање дела која би покушала да отворено заступају политички непријатељске идеје. Остало је проблем критике. Она је, преставши да говори с нормативних пиједестала, једно време била збуњена, постала кликашка, кланска и групашка, пре но што је перима која су ваљала кренула путем у креацију.

И шта? Показало се да је битка за ново у форми била и битка за нове садржаје. Тзв. *реалисти* су почели да заостају за развојем реалија нашег социјализма. Данаас се нико у мојој земљи, не само критичари који заслужују то име, неће решити да пребацаи неком формализам зато што је обузет истраживањима форме. У светлости марксистичке методе није тешко схватити не само дија-

лектички, лењински однос форме и садржине него и начине на које су се, током историје, под импулсом друштвених промена, мењали ти односи и мењали идеали лепог, као и услови под којима су једни нестајали и други настајали.

И нико се више не чуди што је борба за осавремењење и стварање једне велике нове, пролетерске уметности у епохи коју обележава борба и изградња социјализма, морала да се, с почетка бар, јави код нас као борба за ослобођење форме од наслеђа беде и ниског интелектуалног нивоа. Данаас кад у мојој до јуче неписменој и засталој земљи има, пропорционално броју становништва, више студената него у капиталистичкој Немачкој или Америци, кад социјализам не значи само брзу индустријализацију него и хуманизацију друштвених међуљудских односа и односа према човековој слободи, која је и љубав и стваралаштво, кад радник има права на највише стручно универзитетско образовање, један од аргумената наших тзв. реалиста, аргументат јасноће, у суштини је конзервативан јер је срчанат на већ превазиђене спратове знања, тј. незнања, на ритмове асоцијативности, врло заостале, на површинску наративност, на продужење инфантиланости.

Идеализација фолклора и фолклороманија значила је, у једном тренутку, пре и непосредно после револуције, припуштање *народа* у културу, инспирацију културних трудбеника његовим генијем. Али какав је он? Неписмен је био Филип Вишњић, Хомер нашег устанка из 1804. Борба против фолклороманије пошла је зато паралелно с борбом за модернизацију свести, за урбанизацију психе, за уздизање и школовање. Писмен народ сигурно ће се изражавати друкчије неголи нешколовани, упућен на оралност.

Питање садржине није оно што бунји. Она је у једној социјалистичкој друштвености упућена не само историјистичкој и емпиричкој фактоградњи што се своди на инвентарисање, него на егзалтирање поверења човека у себе ослобођеног тлаке, страхова, заосталости, човека који није човеку вук, него друг, човека који савлабује све успешније стихију, који не моли, не клечи и не клеца, човека који ствара у хармонији са својим жељама, хуманизованим једним процесом идентификације својих најличнијих порива са друштвеним.

Ја сам вам препричао укратко, но трудећи се да не заборавим битно, оно што су етапе наше поезије. И како борба за нове форме није код нас значила занемаривање борбе за нове хуманистичке, дакле социјалистичке садржаје. Зашто би онда то било код вас? Но како је управо борба за њих, под притиском нових реалја и реалности, наметнула борбу за нове форме, оне су постале име борби за нове садржине. Оне се не свде на њу. Ако слика света еволуира брже од текуће свести о свету, не само резултати науке него и друштвени односи детерминишу њу у одговарајућој мери. Али да бисмо је могли саопштити што адекватнију себи, морали смо се ослободити стега форми 19. века. И нивоа 19. века. Оно што је било прогресивно тад, није више. Али оно што је прогресивно једино је оправдано у уметности.

У чему је онда помињано противречје између форме и садржине? У томе што је оно условно. Форма је појавни облик садржаја. Човекова је рука, будимо за тренутак банални, адаптирана садржини своје функције апстрактног рада. Тек с оруђем она се специјализује. Историјат специјализације оруђа је историјат освајања специјализација: разлике између сајцијског, обућарског, стаклорезачког и ковачког чекића формално су велике, али њих су условили садржаји, примене.

Човек је друкчији сад но у ери простернирања пред природом. Она му служи. Он је се више не плаши. Не моли јој се. Не приноси јој жртве. Невидљиве силе омогућују му да све потпуније сагледа и саопшти себе у људском свету, себе који утискује свој печат на свет у свету, себе који хуманизује космос.

Где смо ми од инвентарисања као методе, од описа као поступка. Потребни су оксидични, муњевити синтетични блескови. Време искључиве анализе на измаку је.

Не значи, ако ја мислим тако, да је то једини начин могућ у све социјалистичкијем свету. Као што СССР, прва и дуго једина социјалистичка земља, остајући прва, није већ више од 16 година једина, тако ми је немогуће претендовати да својим критеријумима и укусима насталим у мојој средини, разумем до краја поетске проблеме и прекупације изван ње. Али исто тако нико нема права да соли бомбоне југословенским песницима и да протегне своје критеријуме, настале у другим условима, на оне који су настали код нас. Било би то несоцијалистички,

недругарски. И горе. Било би то препотентно, а не нарочито неузалудно. Било би то догматско јалово заустављање процеса слободног бујања инвенције и креације. А кад је реч о томе виду живота, зауставити живот исто је толико препоручљиво. И у томе се имају, ваљда, исте шансе.

(Р. С. Предавање спремљено маја 1961. за дискусију са представницима песника из Савеза совјетских писаца. У тој форми није одржано, јер је дискусија, одмах с почетка друкчије интонирана, кренула друкчије, мање ефикасно, више полемички. Али у бити око истих мотива и тема.)

МАРГИНАЛИЈЕ ПОВОДОМ ЈЕДНОГ ВЕКОВНОГ ЉУДСКОГ СНА И ДАНАШЊИХ ПРЕГОВОРА О ПРИМИРЈУ

Вековима човек сања један нестрпљив сан о срећи, која је слобода. Која је једнакост. Која је братство. Која је мир. Који је независност.

Корејска поука?

Али неко ће приговорити: »Молим вас, то су прости политичке пароле. Никакав сан.«

Усвајам примедбу, с напоменом да је човек до у бит своје сржи детерминисан друштвеношћу, која је његова беда, његова невоља и мука, али и величина. Но по politician сања своје — како рекосте? — паролашке снове и живи и гине да их оствари једући вековима хлеб из фишеклија и упорно се бори и тврдоглаво сања и живећи гине да тај свој прости, обични, бедни и бескрајно лепо политички сан ухвати у кљуса јаве.

Али зашто политички само кад су у њему све могућности живљења?

Јер су сви извори снова у стварности коју они, у име целог човека, критикују, оправдано незадовољни њом, стварношћу. Не налазећи места у њој, таквој каква јесте, они је желе друкчијом, бољом. Избачени суровом руком реалности из њених координата, снови надлећу јаву и, надлећући је, осматрају је, да би јој се, извукавши закључке, најзад вратили као педагошки бумеранзи, као превратнички удари. Неоспорна је акцијоност снова, њихова жудња за добротом, напретком и лепотом каквих у свету још нема и какве тек ваља измислити на основу оног

што већ постоји у стварности као тенденција развитака и у сну — као неминовност мита.

Сањајући, човек се огледа у огледалу својих жеља које су потребе. У њему он види свет какав јесте и види себе какав ће бити у свету, ако успе да се са њим преобрази. Пред тим огледалом на зиду света, човек поставља сва своја питања, општа и лична, иако не тако нарцисоидно приватна као она која је упућивала царица из *Снежане* огледалу из бајке. Човек плаче у сну, тужи се и, жалећи се, нада се и теши надом пред огледалом снова.

*Опет црне звезде бомби — у корење!
Опет дани жедни једне капље смеја.
Опет клање, опет мрење, мрење
и срушен зид. Кореја! Људи, Кореја.
А измеђ сна и јаве — зид, брњица псећа.
Човек стење. Зид стоји, а за њим врије
срећа из зрцала сна, о, пече срећа
за коју се човек под тим зидом бије.
Не може се више тако. Сав сам — ране.
Који дан, ноћ која ће их да извиди
кад нигде, човече, још не зна да гране
сан без зрцала у јави без вида?
Има ли неко сунце што ће изнад глава
излити сазвежђа смрти у полуке
љубави, која ће дићи свет до става
где хлеб заплускује обале без туге?
Постоји ли где човек који неће да стукне
док не стане ногом на грло том бриду
што дели сан од света. Тад нек ми лик
пукне
с прслим зрцалом на срушеном зиду.*

Је ли зид заиста већ срушен, огледало прсло?

Не. Људи и даље очајавају, одсечени зидом од својих жеља, које су могућности и потребе. Страх их је оног што се припрема. Трну од зебње, тупе од очајања и покушавају да се утеше вештачким рајевима. Интоксигирани неизвесношћу, грче се као змије. Или, рапчеречени сумњама, подвржу сва уверења и сазнања поновном проверавању, мање луцидном него што изгледа. Или се, обузети агонијом пропадања, копчају од кризе до кризе, тра-

жећи спаса у мотивима који су давно престали да ојектују у пећинама стварности око њих. Или, под притиском цензура, спољних и унутрашњих, тремо чекају час кад ће их послати на кланицу.

Корејаца има и ван Кореје. У пах-партији агресије нисмо још код првих проверавања комбинација, и народи су пиони у рукама »великих мештара свију хуља«.

Зид није срушен, огледало није прсло.

Теписи бомби руше најтврђе бункере, али не могу да униште овај релативно танки зид који опасује смрћу казнионе у којима труну људи одвојени од својих судбина. Ни атомска бомба не може да га збрише. Ни много разорнија експлозија стаљинског ревизионизма прогреса. Она је успела само да овде-онде минира храброст људи пред зидом за којим почиње слобода. Али не наде које хране јунаштва, јер те мине могу да разнесу једино илузије које их море.

А људи настављају да сањају свој људски сан што крич путеве нужности правде.

Шта је учинила та нужност досада?

Откада?

Рецимо... Рецимо за последњих сто педесет година.

Огледајући се у огледалу снова на зиду осамнаестог века, санкилот је био убеђен да ће га остварити укидањем феудалне неједнакости, ограничености и расцепканиости. Њему се чинило да ће му сан о једнакости и братству и слободи дати кључ којим ће откључати сва поља реалне среће, све браве вечног мира.

Али већ с Великом армијом почела је над Европом да кружи сабласт комунизма. Ранија Завера Једнаких гиљотинирана је, а каснији лионски устанак из 1831. показао је не само папи и Гизоу, Метерниху и Питу Млабем него целом свету да није довољно прокламовати једнакост да би је било, али и да слобода не може бити све док стваралачки део човечанства мора да се продаје у најам господарима средстава за производњу. *Комунистички манифест* задао је последњи удар јакобинској илузији о могућности слободe у друштву расположеном постојањем антагонистичких класа.

Пролетер је сазнао зашто се не може говорити о братству, једнакости и слободи и сазнао пут којим треба поћи да би их могао остварити. Њих неће бити док год човек буде искоришћавао човека, док год се цело друштво

не излечи од своје физичке и моралне болести, те пукотине коју изазивају и продубљују унутрашње борбе, док год не буде савладана срамота беде на једном полу друштва и срамота расипничког обиља на другом. Но у исти мах *Комунистички манифест* пружио је још неклонулим енергијама јакобинизма нове перспективе.

А докле, испод филипарских свилених кравата које су замениле дворске жабое *ci-devant-a*, продужила је да се гноји рана што је убила феудализам 1793. и, убивши га, донела друштву бољитак. Неоспорно. Иако непотпун, дакле — привремен, дакле — привидан. Рана је остала на једном месту, појавила се на другом. Она се није смањила. Потреси који су отада наставили да раздиру тело друштва и тела људи премашују дотадање грчеве. Болести траже и налазе лекаре. И лекове. На љуту рану социјализам је привио љуту траву интернационализма и пролетерске револуције.

Париска комуна је угушена у крви.

Савладана је и револуција из 1905.

Тек трећа хируршка интервенција, 1917, могла је да објави мир: фабрике радишима, земља сељацима — одрављење.

На једној шестини земљине кугле укинута је експлоатација. Слободи је отворено огромно експериментално поље, пружене су јој све могућности, и она најважнија — да се извије из чаура сна, да се размаше и провери у јави, да оплемени човека и учини га гордим и лепим, неспособним за лаж, за слабости. Нова нада; највећа откад човек постоји, прострујала је светом, дала снаге борцима да издрже муке заточења и смрти и да, упркос њима, покрену масе широм земље у бој за идеале свељудског братства.

На шестини света рабао се први пут — човек. Не више кнез и кмет, не више буржуј и пролетер. Него интегрални човек о чијим особинама неће одлучивати ни место у производњи, ни наслеђе феудалних титула, рентијерских акција, кулачке земље. Његов менталитет и карактер неће по балзаковски стварати стајање за тезгом, лицемерје које изискује аријвизам, шпекулација и сви остали облици борбе за живот у друштву коме стоји на челу анонимна Банка и неанонимни финансијски геније, барон Нисанжен.

Октобар је, наочиглед свих, почео да руши зид који

је доле делио човеков сан од човековог света. Сви су услови били ту да рана која је зјапила на телу друштва потпуно зарасте, да се човек заувек ослободи свих окова. Није ли још Маркс, није ли још Лењин говорио о одумирању државе? Ера пролетерског хуманизма требало је да створи и — веровало се — створиће човека доброг, умног, чистог, опламењеног најлепшим људским особинама! рекао је Маркс, рекао је Лењин.

Веровало се у то. Можда нигде тако апсолутно као код нас, упркос индикацијама које би, да нисмо били захваћени тертулијанизмом, могле да нас много раније отрезне. Разум је, упркос свим својим мањкавостима, ипак бусола боља од осталих што могу да послуже човеку на путу из таме у светло, из сна у јаву. Да нисмо веровали кад нам се веровање могло оправдано учинити апсурдним, ми бисмо благовременије сагледали стварност каква реално јесте. Не, какву киретажом социјалистичко-реалистичког поступка у уметности и у политици арбитери истине и остали шамани пропаганде желе да нам сугерирају улепшавајући чињенице према најновијим косметичким идеалима бирократске административне логике, увек у складу с до краја никад изреченим интенцијама оних другова горе.

Ах, те интенције! Ах, та бедна опсена варком монолитности, којој није довољно акционо јединство, него иште и душу и мисао, а с њима и образ, част и људско достојанство! Ах, тај увредљиви напор да се погоди шта мисли мргодна сфинга с брковезом! Ах, тај човека недостојни живот, хијерархизиран до у последње скровиште душе, до у четири зида љубави, до у присност сна!

Само један пример:

Пре неколико година, ноћио сам негде на путу у једној сељачкој соби са сапутником совјетским човеком. Причали смо, угасили луч, продужили да причамо у мраку, и најзад заспали. Не знам колико сам спавао. Можда сат, можда два. Али одједном, кроза сан, зачујем ужасан крик, пробудим се, зграбим револвер, упаоим батијерску лампу. Шћућурен у углу собе, с рукама пред лицем које као да су хтеле да га заштите од удараца, цвилео је мој сапутник. Никог другог није било.

— Шта је? — упитах га у недоумици.

— Страпан сан! — рече ми дрхтајућим целим телом. Нешто касније испричао ми је свој сан: На састанак

редакцијског колегија, тамо у Москви, неочекивано долази Стаљин. Доброћудан и благ. И, прилазећи њему, тада члану колегија, упита га шта мисли о Трумановој доктрини. Пита га очински и благо.

А он је баш синоћ написао чланак о томе, али, ето, заборавио је шта је написао. Не може више да се сети. А сигурно га благи и мудри отац не би за то питао да је чланак написао као што треба. Значи, сева му кроз главу, он би сад морао да каже супротно од оног што је написао. Без обзира што би то значило порицање написаног: Врло важно — написано, главно је глава! Рекао па порекао. Пиши, бриши. Мисли, па се предомисли. Али мука је то што он не може да се сети шта је написао. Не зна. У глави му резни као у устима после ментолне бомбоне: празно и хладно. А Стаљин упире прст у њега и гледа га очински благо, стрпљиво.

Лакше би му било да га пиба, шамара, веша, коље...

Новинар се после неког времена смирио и заспао.

Сутрадан се пробудио одморан и испаван, и питао ме равнодушно и помало покровитељски како ми се сви-део синоћни виц о будилнику.

— Будилнику?

— Па да, сећате се кад сте синоћ скочили иза сна и били тако узнемирени? Ја сам вам тад испричао онај виц о Јерменину кога буди будилник нешто раније него обично, па затиче своју другу, тек доведену жену, са својим одраслим сином из првог брака, знате, заједно.

— Ви то мени причали?

Он ме доброћудно погледа с нечим налику на сажалење у влажном углу ока.

— Заборављате, заборављате, драги друже, — поче прекорно и уздајну. — Шта се може! Понекад је добро, знате, заборавили. Сви то кажу. Добро је заборавити.

Све?

Али има ствари које се не могу заборавити и које се не заборављају. Милион и петсто хиљада мртвих на бориштима Кореје.

Коме су биле потребне те жртве?

Независности земље Кореје, земље која је и по броју становника и по површини отприлике једнака Југославији?

Пуна независност јој је потребна, али је ли однос снага у свету такав да се сме ризиковати агресија?

За чије се интересе рушило у Кореји? Ко је хтео ужас? Фабрикант топова и авиона, дебели буржуј с том пусом, буржуј у цилиндру и црном героку?

Нападач је исто лице које је недавно наредио Малику: »Затражи примирје«. А оно не носи цилиндар, већ калкет који би личио на војничку шапку кад не би подсећао на капе које су носиле царске занатлије.

Разумем смрт за независност земље, за слободу. Једину насилну смрт коју часни човек подноси и треба да поднесе. Али Севернокорејци нису пошли у обичан ослободилачки рат. Тачно, Кореја је располужена. Јужни јој је део окупиран. Али северни је уклопљен у блок где се на ревидираним основама унакажених односа великих и малих народа развија таква зависност периферних земаља од центра да се из перспективе могућне самостааности народних демократија и давна подложност вазала према сизерену чини недостижним идеалом независности и слободе.

А оно што су плаћа човеку, независност је народу. Без ње нема дисања, живота. Јужнокорејци, као ни Северњаци, не дишу плаћима свог сопственог народа; послани су у рат да не мисле својим умом док гину. Ипак, туђе дисање и туђе мисли плаћали су својом крвљу. Зашто? Јер нису равноправни, јер не одлучују о себи; јер су, тамо негде у некаквом центру где се одлучује, дошли до закључка да је нужно проверити исправност информација и закључака о снази и спреми противничког блока, и да је то комотније учинити животима народа чију дисциплинованост и оданост гарантује, поред осталог, идеологија, штампа, државна награда и машинерија — неголи дизањем стручне спреме одговарајућих кадрова тог истог центра у коме нико не говори и не мисли као што се говори и мисли у Кореји.

У Кореји, где је смрт одрађивала за дан четири хилеровске норме. За кратко време које је прошло од завршетка другог светског рата до данас, прогрес технике и науке у служби уништења успео је да усаврши убиствену снагу и убојну ефикасност ватреног оружја за четиристо посто. Приликом два прелаза неутралног упоредника у правцу север-југ и југ-север, погинуло је за једну годину колико код нас за четири.

Кореја је у овом некорејском рату, као и Југославија у свом ослободилачком, десеткована. Наше су жртве,

као и њине, велике. Али ми смо стекли независност. При том и у Кореји, као за другог светског рата код нас, убијало се класичним оружјем, оним које стоххолмски апел није сматрао за потребно да осуди. Атомско оружје није употребљено.

А у Кесонгу ће се ових дана над гробовима и развалинама вероватно потписати примирје. Корејцима ће се дозволити да оплакују мртве и да безнадежно подижу градове из рушевина. Безнадежно — јер они не знају још да ли ће их сутра већ неки нови указ гурнути у нови проби рат.

И то је све? Безнађе?

Шта друго, кад су и у Кореји, као и у другим земаљама источног блока, тако солидно поткресана крила орлићу народне демократије да је та птица баснословних могућности претворена у бедну кокош што кротко кљуца на буњишту где буне више нема. Шта може Корејац? Да маше патрљцима крила? Да мисли шта мисли?

Али не и да се побуни. Не да полети. Тако бар изгледа.

Тако би то изгледало да овај век, сем разочарења, није родио и нове наде.

Ревизионистичке рампе и блокови нису затворили све путеве социјализму, сну који човек вековима сања.

Питање ослобођења радничке класе од бирократске стеге поставља се опет на дневни ред револуције. Потребно је опет извршити исти онај напор ка конкретизацији, ка антејском враћању компромитованих интернационалистичких, пролетерских парола и садржаја на земљу као што је пре сто година извршио Марксов пролетер са санкилотским човеком који се био дегенерисао у буржуја. Јер је остварљивост политичког циља увек зависила од количине реалности коју је садржао. Човек о коме је говорио осамнаести век био је већ почетком деветнаестог лишен конкретности. Пролетерска слобода и интернационализам претварају се пред нашим очима у насилно »сељење« татарских пролетера са Крима у Сибир, а корејанских — у смрт.

О каквој још слободи могу говорити носиоци ревизионизма и праксе контроле, логора, расне дискриминације, тираније и ратнохушкачке политике? Не може бити речи о једнакости, о правди, о слободи, о миру, о независности ни самог совјетског пролетаријата кад совјетски руково-

диопи не дају права ниједном народу под брижним окриљем сведржавља да ма о чему самостално одлучује. Слобода се не огледа више тамо у водама реалности. Место ње, над стварношћу се уздижу митови с присилном снагом.

Уместо феудалног мита о плавој крви форсира се »вјерују« о непогрешивости мудрог руководства; уместо буржоаских прича о пијанству и неспособности лењог пролетера и предузимљивој вредноћи фабриканата, СССР је пустио у свет легенду о примату руске науке, руског оружја и руског свега. Другим речима, уместо равноправности говори се о врлинама и заслугама совјетског народа, које треба да дају право »мудром руководству« да командује, диктира и експлоатише.

Вековни сан о слободи, који је пошао у 18. веку од слободе личности, насуквао се овог пута на личној слободи и не само на њој. Личност је морала да постане стварни човек да би се он и век доцније могао да бори и делује. То није довело пролетера до губљења веза са стварношћу, риме са њом.

Југославија га је вратила тлу, прожела стварношћу, учинила поново садржајним. Пролетерска човекова машта о срећи, његов сан о слободи, једнакости и братству зове се данас независност народа. Да би човек био дејствујући човек, поред места у производњи, њега мора да одреди и место на земљи. Без овог последњег опасност одласка у »више регионе« и апстракције исто је тако реална као и опасност прогонства у Сибир.

А стављање независности народа у први план ослободилачке борбе данас не значи поново дати друштву тело да би се борило за прогрес, него и указати на облике борбе, на еластичнију тактику и стратегију, које нове форме и нови односи у свету изискују од човека на путу ка своме циљу. Ако се хоће слобода.

А то значи, даље, актуализирати енергије наде и њима поново све револуционарне снаге, досад успављиване молитвеним млиновима ревизионистичке цитатоманије. Значи — развезати силе слободе, силе човековог вековног сна.

Али и још нешто, последње у овим маргиналијама, данас најважније: значи учинити могућном борбу за мир. Који је и борба за независност. И борба за слободу.

1951.

ПРЕДГОВОР

Лепа је то била замисао *Форума*: превести с мабарског и о прослави 20-годишњице револуције понудити српскохрватским читаоцима ову свеску, одабрану из предатних серија новосадског *Хид*-а, за који се тад говорило да је наша најбоље уређивана лева, прогресивна, легална месечна публикација за *друштвена и уметничка питања*.

Хид је почео да излази 1934, али тек две године касније утицај писаца комуниста у редакцији постао је одлучујући. Отад па до 1941, кад су многе уреднике похапсили а неке и убили Хортијеви и други фашисти, овај је месечник деловао међу обесправљеним масама Мађара Војводине и одиграо значајну улогу у историји њиховог политичког освећења и сврставања у борбене редове. То су чињенице с којима ће се детаљније позабавити други, компетентнији од мене.

Ја сам том избору приступио с овим минималним предзнањима, али са жељом да као обичан читалац упознам мени непознату, леву предатну литературу и публицистику војвођанских Мађара.

Ипак, бојао сам се да ћу, у ситуацији да примим са закашњењем од 20 до 25 година те написе намењене пропаганди социјалистичких схватања и оцена давно »текућих« друштвених ексаес прилика и других краљевинских неприлика, текстове писане без претензија на вечност, чланке састављене с нескривеним циљем да, рецимо, помогну организаторском раду Партије на селу, или да даду маха борби беземљаца и индустријских рад-

ника, који су тад иступали са неегзистентним више економским и политичким захтевима, велим, бојао сам се да ћу, и против жеље, бити неправедан, да ћу, навикао да естетизирам, и те текстове примати и доживљавати прекритично и да ћу, цепилачећи, бити неспособан да се задржим с ганућем макар пред њиховом историјском вредношћу.

Ништа од тога.

Прочитао сам све те преведене предатне чланке, политичке и економске, редакцијске белешке и литерарне прилоге, и од странице до странице био све понетији евокативном њиховом силам. Оживљавала је једна прохујала епоха, и све што ју је чинило величанственом по храбрости и другарству, по болу и надама, расцветавало се преда мном. Постајући њен, осећао сам да, поново млад, делим опет њене укусе и нетрпељивости, њену условљену ограниченост и претерану естетичку сврсисходност: све што је будућност оправдавала и није, све што је изменила и превазишла.

Не знам јесам ли зато у тим првим тренуцима читања пребрзо закључио да сам и сам био неправедан осуђујући олако феномен тзв. социјалне литературе. То и није важно одредити. Битије је да ми је бивало јасно да је она, за Мабаре иста као и за остале народе Југославије, у суштини полазила од једног романтично-афективног револта против бакалског рационализма, и да је, будући револуционарна, осећала и изражавала процесуалност егзистенције. Дабоме, притиснута задацима непосредног дејства, та социјална белетристика није прелазила увек срећно прву замку на путу свог развоја, па је често падала у ступицу оног што је порицала, па је и сама статички и здраворазумски на тренутке претендовала или имала илузије да претендује да *пресликава стварност* и, загушена осећајношћу првог позива, понекад бивала претерано сентиментална, сажалива и плачна.

Али упркос томе негативном, условљеном и нивоом читалаца којима се та литература обраћала, и сопственим уверењима и искуствима о практичној вредности уметности приступачне широким слојевима народа, дакле *јасне*, дакле *грађански реалистичке*, дакле *статичне*, социјална књижевност није, упркос свему томе, никад изневерила свој полазни романтични импулс и никад се

није хотимице одрекла оног ослобађајућег и бунтарског, људски претенциозног и великог, оног противсудбинског тока који је тако битан по модерну уметност што превазилази давно прошлу етапу копије стварности, који ток, јачи од ње, стварности, постаје израз жеље да се она, стварност, промени.

Одатле до слутње да једна одсудна коренска жица наше савремене, модерне литературе прпе своје сокове из оне социјалне, није било далеко.

А требало је да прочитам поприличан број страница тог српскохрватског броја *Хид*-а да бих осетио ту везу коју је, ваљда, и у мени била затрпала прашина послератних полемичких ветрова што су се витлали над литературом понетом бурним процесом дедогматизације или — још прецизније — деждановизације. Но изговоривши ту реч сад, питам се не показује ли и ждановска естетика, макар негативним оним у њој што су њени носиоци повремено критиковали а повремено славили код писаца који су се држали њених прописа (мислим изричито на *лакировку* и на *бесконфликтност*), да се и преко тих заблуда и извитоперења испољава врло јасно у деградираним облицима онај дух непомирљивог са лошим у свету романтизма, а не реализма, реализма, реализма, с којим нам је толико пробијана глава? И даље — да, у социјализму бар, уметност не уме да буде реалистичка само уколико није и критичка, јер је слободан човек тек дужан да изрази и оно више од збира који га чини, а не једино оно што видљиво чини и што га твори видљивим.

То — узгред. Али имао сам да савладам прво преснажне у себи отпоре против номиналног реализма социјалне литературе да бих постао свестан њеног романтичног карактера, њене побуњене, јеретичке уклетости. Мада сам се већ на почетку, код Паповог уводника *Против струје*, први пут упитао није ли »антиреалистичан« и онај интензивни утисак што ме обузео док сам га читао, док ме машина времена пребацивала у године припреме револуције и док сам, ронећи у њих, захваљујући том напису, поново осећао чар забрањеног летка, чак и ону дивну дрхтавицу коју давно више нисам имао разлога да доживим.

Али чињеница да сам пре рата, на робији и после, познавао приличан број другова Мабара и да сам с њима од сарадника тог антологијског вишеброја *Хид*-а

друговао, допринela је одмах затим појави сумње у оправданост тог питања и с њим у вези тих још неодређених слутњи. Нисам одмах био сасвим сигуран није ли тај повратак у младост — мање дело посебне књижевне вредности текстова преда мном а више последица мојих друговања с неким од Хид-ових сарадника? Помислио сам — признајем — да је та заједничка прошлост једино чиме се може објаснити узбуђење с којим сам почео да читам ову масивну свеску, с намером да је прочитам од корица до корица. А ипак, знао сам да нисам од људи који се некритички разнежују пред феноменима прошлости само зато што представљају и део аутобиографије. Та врста непотизма меморијалних писаца потпуно ми је страна. Био сам, с друге стране, склон да верујем да ме не узбуђује инкантативна снага речи, од којих ниједна није рачунала с тим дејствима, тако упорно у последње време рабошеним искључиво у прилог неке уметности што се не бави *журналистичким* и, сачувај госпoде, *политичким*, и како Гете рече, *garstig темaма*, управо зато што сам их политички прихватио и тад и сад.

Свеједно узбуђења. Битније је да се са сваким текстом Хид-а све пластичније испољавало једно време, прошло а сачувано живо, сложено, пуно противречја и опасности, крви и беде, све од једне пожртвоване борбене страсти.

Знао сам такође да није све ни у том фотосу времена. Ако нисам, упркос томе, мислио да смем да одмах препознам у стиховима које сам затим читао корене уметности којој служим, морао сам на крају да престанем с отпорима и да их у њима откријем, иако, као и сви корени, мало личе на стабло. Много штошта је у њима подсећало на Крлежу, рецимо, на Крлежу, тог *нереалисту*, тог романтика, тог књижевног побуњеника против крамарских рачунаљки, тог оца револуционарне модерне литературе, и, упркос свему што је сваком писцу дозвољено да, исправно или не, мисли о својим инспирацијама и карактеру своје уметности, тог учитеља непристајања на несмело реалистичко копирање.

У том ми се трену, ваљда, и учинило да сам чуо како се с тих дактилоскопираних страница што су ме опчињавале дижу гласови постављајући ми питања. »А шта је са вама, другови?« — питали су мене и не само мене: — »Како остајете мирни на ово што се ради данас у ва-

шим све различитијим »концептима« републиканских књижевности? Где су општељудски идеали, где заједничка порука? Како трпите те монополичке претензије опет опатбромендских актуализација теза о уметности ради уметности? Шта значе теорије да у уметности *траје* само чиста, силабистичко-мелодијска кантилена језика, а не и смисао, не и сликовница мисли, не и ситуације? Је ли вам то комуникативно-сазнајна страна говора постала, откад сте се ослободили, мање људска од оне »езотеричне?«

Не мислим да поновим до краја све што су мени и не само мени критичког упућивали ти текстови Хид-а, у праву, и не увек и не потпуно у праву.

Не значи да устајем у одбрану свега што носи наш текући књижевни тренутак.

Познато је да нижа или виша вредност уметничког дела не зависи од рационално формулисане намере уметника, него од *мање* или *више* успешно изражене сугестивности доживљаја који саопштава и његове способности да га максимално концентрисано и аутентично изговори. Она, вредност, не долази свакако само од снаге с којом уметник казује променљиве поводе што, већ према епоси, одређују теме уметности и прекупације писца, него и од другог. Али ни то друго није све.

Све свеснији, дакле, да евокативну моћ Хид-овог литерарног материјала не треба тражити искључиво у мотивима, него и у књижевној вредности написа које сам читао, с почетка сам остајао резервисан према чисто литерарним квалитетима те поезије и прозе.

Истина је да се то ту не много Хид-ових књижевних прилога мало бави естетским егзорцизмом. Али је и истина да револуционарна времена пружају више прилика писцима да тоталније и свежије доживе пулсирајуће, животне феномене који су инспиративни импулси сваког уметничког стваралаштва. Истина, они су и опасни у својој наметљивости. Пружајући више шанси, они и нуде више могућности да се оне не искористе како треба. Притисак опште важећег у таквим временима, оног прагматистичког »с нама или против нас«, сужава уметности видике, и подстиче нетрпељивости, које су понекад неправда. И више неголи неправда.

Али анализирајући Хид-ове књижевне прилоге, немогуће је не видети да писци који су најпунује, крвно,

целим бићем припадали свом тренутку, то јест свакодневном раду на припреми револуције, нису испољавали само своја уверења него, преко њих или кроз њих, и ону тоталност што их је као људска бића чинила. Данашњи онтички естетски и остали естетски антисоциолозици и пристајиче »чисте« поезије дестабилисаних уздаха у реторти без друштвених конотација, требало би да имају бар толико мало чула за историју колико је потребно да се схвати оно елементарно, наиме да се у уметности и у њеном вредновању аутентичност никад не манифестује у виду огољених пропозиција (у стилу хајдегеровских импутација Хелдерлину и Рилкеу или сличних егзистенцијалистичких игрица око псеудофилозофског папирног апсурда а не живе литературе). Пут од импулса до дела јесте доживљајно непосредан. А ако је дело аутора око Хид-а нераздирано безизлазним очајањем вандруштвене трагичне ситуације човека и осталим »нерешивим« противречјима, то је зато што се, вада примарна, друштвена противречја могу, трагично схваћена или не, да јаве понекад и као егзистенцијална, што носе са собом своју ирационалност, као број *ни* своју, али не већ и обрнуто: егзистенцијалистичка трагика бића остаје још ван главног тока збивања. Уосталом, Хид-ови писци и читаоци, у ситуацији борбе против буржоаске власти, нису имали потребе да плаћају мисаоно-осећајни данак религиозним митовима и нису се, у потражњи за ланчким заменицама човекових колективних архетипских немира пред смрћу, обраћали са подсвесним грцајима небу, с ког је за њих наука, њиховим езоповским језиком речено, искиретирала све богове. Друге су муке мориле радне људе. Друге глади и чежње. Ако нису биле егзистенцијалистички обузете трагиком посмртне деградације материје, биле су егзистентне. И биле револуционарне.

Неоспорно је да изврстан број позива на порицање који су уочљиви животном импулсу, неизолованом из контекста епохе, дакле историје, дакле класне борбе, па чак, ако хоћете, и антиблоковске борбе за мир као услова за даљи прогрес, не представља све друштвене и вандруштвене дате противстављања, али је тачно да неке од њих само и гоне уметнике да одговоре на све њих књижевним делима која не морају обавезно да изиђу из историјско-друштвених координата да би их све оваплоћиле у уметности.

Сасвим је отуда неодржива тврдња наших хајдегероваца, тих наших хајдегер-оваца, да и у једној надасве револуционарној ситуацији, друштвене, техничке и историјске компоненте значе недостатак и представљају незрелост и абецедарност на лествици вредности, на чијој би највишој пречази, према тој логици, требало да стоје последњи класици неоонтолошке естетике.

Да је уметност један од начина којим друштвено биће укида усамљеност бића, спада у триизам који не понављам да бих иког разумног уверио у елементарности, него да бих онима који прокламују естетичке принципе чисте од »социолошких натруха«, указао на проблеме које би морали да имају у виду. Били су то проблеми свих уметника. Па и Хид-ових.

Историја уметности упућује, сваким својим циклусом и сваким значајним делом у ма ком од циклуса, да њу твори, поред наноса варијабилног, и структурисаност витално константног. Ако прво пружа делима њихов површински облик и представља њихову кожу, тј. форму, ово друго би било њихова суштина и бит. Гуликоже, не разликујући се од поменутих хајдегероваца у дову за суштинама, баве се формалистичким послом, иако не мисле да права уметност почиње и свршава се формалистички на дерми доживљавања света. Они само уверавају да оно стиче трајност тек кад се ослободи дневног. Што их и упућује на формалистичко гуликожарење.

Сасвим друкчије Хид-ови писци. Њих као да егзистенцијална суштина не занима. Они су обузети само дневним, површним, спољњим. Али изговарајући га, понеки од њих сензибилни колико су то већ добри писци, саопштавају и оно скривено или допуштају — не зна се како — својим читаоцима да га чују. Чиме њихово дело стиче вредности на које њихови писци можда нису ни мислили. Не мари. Трајност се не досеже — у то уверава свака посета ма ком имагинарном музеју литературе — стреловитим прозором затворених очију кроз обликујуће тренутно, кроз ескамотирану историјску конкретност. Без импулса који успева да сачува и укине своја појавна својства не може се допрети до израза суштинског, аморфног, релативно вечног. Спорити да је у питању синтетично јединство чини се исто тако бесмислено као што би то био ма који покушај да се начини уметност на основу само једне од те две основне компоненте дела.

Да је таквих тенденција било, и да их нема: само код савремених естетичких онтолога, показују многи текстови које су уредници овог броја *Хид*-а сматрали да треба да преведу и објаве. Они су то учинили истине ради. У уверењу да је она, између осталог, и поучна, јер не мислим да би се ико од њих сложио с поруком коју садржи писмо оног средњошколца који предратне писце назива *псеудописцима* зато што му својом литературом не указују на услове под којима живи већина људи нити му показују *шта да се ради* да би се боље живело. Пишући искључиво о пријатним и лепим стварима — мисли гимназиста који смо били сви помало — они постају лажови и преваранти. Није ли и песник Ристо Ратковић у исто време, и из истих побуда, написао »Поезија, срам те било!«?

Да немају тај средњошколац па ни песник Р. Ратковић право да тако говоре ни тако да уопштавају ни тако да своде ни тако да деградирају уметност на искључиво педагошку функцију — јасно је свима. Али ја не верујем ни да греше сасвим тражећи поруке од литературе. Она добра, увек их је имала, ма колико се трудили теоретичари »новог романа« да нас увере да је прави писац онај који нема шта да каже, па чак нити да саопшти да је, рецимо, један његов јунак функционер синдиката.

Средњошколац греши што књижевну поруку идентификује са политичком. Заблуда Натали Сарот — уколико није самоиронична — исто је толико озбиљна чак и ако би својом тврђом телом да устане само против захтева који своде функцију литературе на ону служавке интереса ма које од буржоаских и небуржоаских странака, конвулзивно склупчаних у тактичким перипетијама борбе за еманципацију и нееманципацију човека. Имајући у извесном смислу право, даровита Наталија Сарот га сасвим ипак нема, зато што писци, у које и она спада, увек казују одребenu поруку, макар и ту да данас немају шта да саопште, али и зато што је све то речено у једном тренутку историје Француске који не служи на част ни Француској, ни историји, па ни таквим непсеудописцима, како би то можда данас рекао *Хид*-ов средњошколац.

Не значи дићи руке од амбиције да се литературом саопшти понешто од *неизрецивог*, које је неисцрпна сировина *рецивог*, али и оног што се сад не може изрећи а што ће се уметнички једном ипак рећи, ако се изговара

своје време у пуноћи свих његових манифестација неосиromaшених и несведених јевтином или нејевтином симболиком, која, на крају крајева, ако је добра, упућује, попут фусноте испод текста, на текст, то јест на облик и појаве у времену. Дакле, и омогућава Петру, хипотетичном јунаку Натали Сарот, да буде синдикалиста ако је синдикалиста, и врло важно што читаоци који мрзе радничке синдикате неће више хтети да читају цељену Натали Сарот. Утолико пре што ни њој, као ни нама, није непознато да је буржујима, пластикерима или не, више стало до једног од својих купона неголи до целокупне светске литературе. Инклузиве оне коју с толико много талента и тако мало одребено ангажоване храбрости прави не само поменути Сарот него многи писци из новог романеског таласа.

Ипак, ако се у неким сада први пут прочитаним *Хид*-овим приповеткама и тзв. *репортажама*, у неким његовим песмама и понеком другом његовом растреситијем књижевном материјалу, много реченог чини мање важним, то није само зато што су те ствари на дистанци од четврт века изгубиле, с актуелношћу, право да нас занимају. Други прилози, који доуђу полазну инспирацију такобе »журналистичности« нису доживели ту деградацију зато што су ловећи, као свака уметност, неизрециво, изговорили до краја оно што је у том тренутку било на овом месту рециво и, изговоривши га, омогућили да у нама васкрсне осећајно сазнање мржње као једино тад могућег облика бивствовања.

И нек нико не закука над фрустрацијом и отуђеношћу тог осећања живота. Сви су тад мрзели. Нико није то чинио мржње ради. Капиталисти су мрзели оне чији су рад присвајали. Они су можда испрљивали своју класну судбину том мржњом. Али то нису радници — узвраћајући им је. Иза њихове мржње према малом броју богатих и свемоћних стајала је љубав према човечанству. Није се при томе мрзео толико буржуј и велепоседник као конкретно људско биће него као апстрактна суштина експлоататорске власти, која је спутавала све, компрачикошући људе и претварајући их у бескичмене чиновнике, колебљивце и слабиће.

Та пролетерска мржња била је салутарна, превазилазећа. Отуд је испод *Хид*-ових литерарних фабула и мотива, испод испричаних перипетија осећања и акције,

испод анализа са закључцима подвученим с две или три прте (ретко кад с једном или ниједном), тај пролетерски гнев, манифестован не само у књижевним прилозима преда мном, него у свој на свету предреволуционарној прогресивној белетристици, ослободилачки и тотално људски, ма колико то у свом мрзилаштву не изгледао.

Свако време стилизује своје животне драме на посебан и непоновљив начин. Ако је разумљиво да је у Паскалово време тај стилизациони чинилац била религија, несхватљиво је да сумрак идеје божанства и свега савијеног и простртог што је она садржавала може да троне савремене мислиоце. Неразумљиво, сем ако се њихова мисаоност не сврста у закасне рефлексе типа »чешања ампутиране ноге«. Мисаоност и доживљајност Хид-ових уметника била је, појмљиво, стилизована класном мржњом, која је први слој једне бескрајне свељудске, хуманистичке љубави. И шта? Рекао сам, мржња је та била име тада једино могуће животности. Па ми се с те довољне дистанце од 25 година и чини да све оно што називају данас отуђењем, није то у правом смислу било. Мрзети препреке на путу до човекове тоталности нужно је одстрањењу свега што јој смета да се оствари, па је и та мржња пре један превид слободе и предоблак свељудског братства неголи чинилац осећајне кастрације и осиромашујућег отуђења.

Као стилизациони ензим зато, та мржња није никад једино уметничко одређење напредне књижевности у борби против оне чија је мржња полазила од камуфлираних осећања себелуштва и *после мене потоп* егоцентризма, неспособних да дозову стварну будућност. Ти други били су до чега закопани у прошлост, која је, незадржљиво одлазећи, постајала све свеснија да губи утицај на стварност, то где које јој је измицало испод ногу, то где што је тиме припремало своје просторије за оне који долазе.

Довољно је помислити на страховне цифре погинулих и убијених па да се схвати и сила с којом се буржоазија опирала будућности, али и њу, животност те будућности, коју је, упркос свем ужасу, било немогуће зауставити да гране.

Литерарни текстови Хид-а баш њу, неодољиву, неодољиво дозивају. Не они само. Било је много прогресивних часописа. Али међу њима и овај.

Ефемерни, окренути дневном, сви су они живи. Преко гребена костију, на развоју између јучерашњице старе већ 25 година и овог дана који је прославио летос своју 20-годишњицу, естетички се контакт између њих и нас успоставља.

Не ескамотирам ништа. Знам, ликови мртвих и преживелих сарадника, песника, уредника, ликови бораца идеализовани у нашој свести стварношћу њихових јуначких самопрегора, појављују се преа читаоцима овог вишеброја да и својом судбином, што је део наше историје, додаду тим текстовима пластичност живог, страсти и мисли. Нису естетички универзални критерији оно једино што вредује.

Ја бар не могу више да не мислим да не знам зашто сам узрхтао кад сам, читајући текстове, сусрео понеко име друга и пријатеља. Обавеза је то; традиција је то ове наше литературе.

Свесни или не, спремни или не да то признамо, од тих, не само ових ту, али и од ових ту текстова почиње оно ново, другачије и друго, што је корен наше данашње књижевности. Оживели, високи, мршави, риђи Павле Пап, млад, преда мном полуостарелим, трајан с непромењеним радосним осмехом од ког му је тако зрачило цело лице попрскано пегамма — ја не умем више да га уклоним из свести. И нећу. Део је општег присуства дана и ноћи у присутном постајању свих нас.

И не само он. Толико других, незнатих људи. Толико могућих писаца.

Па ипак има и уметничке снаге и сугестивности у овој некимма односној социолошкој стилизацији, и има дубине у тој литератури неправедно названој плакатском у време кад се због ждановизма стала да мрзи и сама света друштвеност.

Биће и бивственост, битак и бит налазе се само тамо где су суштине времена у њиховој целокупности, дакле и суштине времена као непрекидно постајуће будућности. Не мислим да морамо бити задовољни уметничким нивоом свеукупне социјалне, па следствено и Хид-ове литературе.

Али — хтео бих да не заборавимо да је, таква каква је била, одређивала и другарство и љубав и верност и самопожртвованост у једном тренутку. Па ако је била извор и утока ружног и племенитог, ниског и величанственог,

време је заиста да заједнички покупамо да препознамо себе у њој и да, ослобођени догматизма, али и догматског антидогматизма, смиримо узаврелу крв и, преставши да с прљавом водом истресамо и опрано дете у сливнике, продужимо, не само у стваралачкој пракси него и у историјским и теоретским уопштавањима, од међа које су нам писци социјалне литературе, дакле и ови из Хид-а, сви незадовољници пред некад постојећим, сви бунтари против оног што је непостојећи на силу постојало, сви романтици у жељи за тоталношћу и поверењем у човекове моћи поставили и оставили да их померимо и не престанемо да померамо. Говоримо ли о традицији, онда — то хоћу да кажем — побимо од њих, не од манастира на које нас упућује један несхватљиви култ неаутентично, другограздно мистичног Момчила Настасијевића.

Понављам, далеко сам од помисли да су књижевници Хид-а и осталих левих часописа предратне Југославије имали увек снаге да релативну исправност својих естетских схватања уметнички оваплоте вазда до краја. Врло често они су се запетљавали у лепљиву глину теза о ефикасности, о разантном дејству литературе и осталих бришћућих површности, и нису успевали да виде да није довољно повући за карикатурну доминантну црту епохе да би се она увек и уметнички максимално оваплотила. Саме доминанте не исцрпљују акорд и не замењују све у њему звуке, одређујуће такође. Па ипак, Ласло Гал је, у изузетно успелој балади *Генерал маст и остали*, написао сигурно једну од одличних песама наше поезије.

Рекао сам *наше*. Нисам заборавио да та песма није писана на српскохрватском. То не смета ни мени ни њој да буде наша, јер смо били и остали људи, и као људи били смо и остали део човечанства и, као део човечанства — југословенски смо збир социјалистичких нација и као социјалистичке нације — једна смо самосвојна интернационала у малом, једна држава и једна земља у којој, здружени и у складу интереса, живе народи, *сродни и не*, али другови по идеалима, по слободи, по социјализму.

Другови по борби против завојевача. Кад се братство ковало. Кад су га ковали они који су се борили. С оружјем у руци, И пре тих наоружаних година. И онда кад су Хид-ови писци писали приче и песме.

Приче и песме *наше*, без обзира на ком су од језика биле доживљене и написане, јер сви су људски језици

наши, другарски, братски, људски језици. Као што су *наше* и све песме и приче о људима који се боре за еманципацију човечанства, *наше* јер нас је и тад све уједињавало као што нас наставља и даље да уједињује оно све сажето у једну мисао у једној борби, једном животу, за исти идеал под истом звездом.

Писати на мађарском, на српскохрватском, македонском или словеначком, на шпитарском или румунском, не затвара проблеме садржаја у ограде бабилонског неразумевања и не представља формалистичке препреке за јединствени, универзални, то јест југословенски критериј естетичког вредновања.

Не умањујем тиме значај језика као телесне материјалности у којој и помоћу које се манифестује мотивска духовност и дух садржаја. У питању није само место с ког ћемо да меримо вредности. Питамо се и шта су естетичке вредности, шта оне *чисте* и оне *нечисте*, и да ли уопште постоје чисте без људскости као обједињујућег фактора између личности, нација и великих друштвених токова. Али свесни смо да не желимо да се ситничарски заграђујемо у посебности без перспективе, допуштајући да нас разлике заобруче и заведе. Самозадовољним или не, тад нам, немоћним, неће преостати друга инспирација осим оне што долази од извесне прошлости лишене даха, дамара и страсти, лишене будућности.

При томе, ни у естетским критеријима позицију не бира субјект који суди. Оним у њему што трансцендира његову субјективност, он је изабран за судију.

Чудесно ми је критеријско јединство остваривано и остварено први пут у историји земаља Југославије, у литератури на тој левој страни. Не морате прочитати уводник Павла Папа *Против струје*. Нити многобројне и интелгентне анализе положаја радних људи, нити ироничну репортажу *Радикали једу рибу*, нити изванредну песму Ласла Гала. Прочитајте ма који од Хид-ових текстова. Сви су они по духу упорности, по температури, по луцидности, по стремљењима и фуриозној усмерености, по сврсасходним емоцијама које ће у нама да изазову, и после свих 25 ових и те каквих година идентични с написима што су се, с мање или више даровитости или вештине, објављивали у сличним српскохрватским, словеначким и другим нашим предратним прогресивним часописима.

Разни Петри Живковићи узалуд су проглашавали јединство *троименог* народа, који је — знамо — имао много више имена. И није био један народ. Присилано јединство било је измишљено. Знамо и зашто: у то се време све грађанско растварало и декомпоновало, а писци — и тад их је сијасет било — фасцинирани прошаопшћу, егзалтирали су разлике условљене различитим статусима, под различитим јармовима различитих хиљадугодишњих и петстогодишњих окупатора.

Али на противбуржоаској страни, лицем према еманципацији, стварно јединство критерија природно је условљавало и регулисало сарадњу свих напредних писаца у свим легалним комунистичким часописима. То истинско свеимено јединство било би немислииво без постојања општег универзалног критерија вредновања.

Нема сумње да је он тада, на свом почетку неразвијен и примаран, био одређен првенствено политичким интересима. Међутим, нико неће спорити да је јединство о ком говорим било само политичко.

Ослањајући се на одређену политичко-борбену реалност, ти јединствени југословенски естетички критерији нису стављали у сумњу ни цензоре ни читаоце да би могли бити маска за великосрпски централизам у стилу Петра Живковића.

Другарству идеала и циљева није никад, па ни тад било тешко да оствари другарство укуса и мерила. Нека је, понављам, то другарство било одређеније политиком но естетиком. Али о захтеве времена песници не умеју да се лако оглаше.

Ако су тад многи наши прогресивни песници, приповедачи и критичари патили од »естетичког«¹ прагматизма, нико од њих бар није боловао од уображења да треба да буде цариник на обласној или националној граници својег завичаја, задужен одозго или одоздо да пази да се књижевна роба из других југословенских крајева и завичаја не ушверцује и не дозрачи до младих поетских глава и налив-пера. Рекао бих да се данас (за разлику од оних дана кад је Крлежа читан у Србији напредних људи исто колико у Хрватској или Македонији) у Загребу неки »писци«² више боје утицаја савремених београдских песника и у Љубљани загревачких, али и обрнуто, у Београду загревачких и у Загребу — љубљанских, да је тај страх за тзв. чистоту »локалних концепата«³ (најчешће недаро-

витости) већи уколико је та »угрожена«⁴ поезија даља од стварне суштине наших слобода, па се радије прихватају и признају француски или немачки или енглески или боктепита какви све не узори но што би иједан од тих »поетских«⁵ провинцијалаца признао да су на српске песнике деловали неки хрватски, или да су на неке хрватске утицали неки босански. Као да се неке локалне, републичке стихотворачке недоучене величине боје поетске конвенције више но осталог. Да би је спречили, они потржу чак и инфектну мистику недокучивости републичко-националног бића, спремни да је прогласе за егзистенцијалну категорију. Таква су схватања и довела до легализације теорије о немогућности да се састави антологија југословенске поезије. Језик је — говоре — баријера.

У ствари, није у питању језик. Него републички кључеви који би требало да естетичке критерије претворе у паритетне, борба за калаузе што ваља да принуде на уравниловку и даду више шансе безвредности неголи вредности и веће подстицаје осредњости неголи стваралачкој изузетности. А зашто толико завичајног обзира према поетским самозванцима и чему уносити у поезију коју желимо да вреднујемо мерила њој неприкладна?

Место одговора, на све се стране најављују републичке антологије републичке поезије, па се оне, и необјављене још, преводе за инострану публику о федералном трошку. Да се истовремено не праве произвољне антологије светске поезије, не бисмо се чудили толико тим незабрањеним играма таштине што, дижући вештачке баријере између националних поезија, не раде ништа у прилог братству тих братских нација. А онда, ако нам за антологију светске поезије различитости језика у свету нису сметња, зашто би нам то биле оне много безначајније разлике што постоје између језика југословенских народа.

Зар заиста између загревачког, београдског, скопског, љубљанског и сарајевског говора постоје непрелазнији понори неголи између њих и бенгалског, ескимског или бамбара језика? Свакако да тако није, али у поезији се правимо да тако јесте, и прилагођујемо нашу активност оном што није као да јесте то што сви знамо да није. У психијатрији се такво понашање зове параноично.

Некад нико није имао разлога да се боји југословенског критерија више неголи оног грацког, или гра-

чанског или градачког, да не кажем трипћанског или европског. Тад нико није пребројавао колико је бројно србохрватско језичко подручје у односу на, рецимо, словеначко, нити сматрао да ће иком пасти на ум да у једној ФНР Југославији равноправних народа отвара питања тамо где не постоје. Нити да ће, отварајући их, тражити помоћ од једног у суштини немарксистичког третирања феномена нације као облика егзистенције сваког бића, поготову оног поетског.

Чудновато је што су се аргументи о психологији националне »угрожености« јавили и што се јављају као антиинтеграциони разлог тек у послереволуцијско време, кад је озакончена политика братства слободних нација и кад њу, такву, све у социјалистичком систему брани од свих повреда. Питање је зашто? У име каквих интереса? Социјалистичких? Дозволите да посумњам.

Ми који памтимо дуго знамо да се нико од нас није пре 1941. усхићавао *висуном* своје националне културе и цивилизације у односу на оне других југословенских нација, из простог разлога што ниједном комунисти није тад могло пасти на ум да ту релативну *висину* брани од оних и против оних другарских култура које су више оправдано и желеле да је досегну (ако су заиста биле ниже), како би заједно превазишле свој нижи ниво, незадовољне њиме заједно, и оне на нижем и оне на вишем нивоу, такође наслеђеном од »националне« и културно борниране буржоазије. Али на страни далековидних духова, потицали они и из национално најразвијеније културне средине, међу људима који су интернационалистичку културу Југославије будућности схватили као етапу на путу ка великој (не и коначној) свељудској интернационали, нико ни тада ни отада није сматрао да се југословенска *етана* може да прескочи и заобиђе, како би интегрисала свој »виши« национални ниво с одговарајућим (по нивојности) и изван граница ове земље. Те тако рећи поферајски ситностандардне а не културне висине, и те уметничке нискостандардне низине, биле су историјске категорије које нико од њих није мислио да превлада извозом будућег републичког капитала у друге, братске, можда, али неразвијене републике.

Друкчије се тад о свему томе мислило и друкчије небачкаски, дакле револуционарно радило у Словенији и Хрватској, у Србији и Македонији, у Босни и Црној

Гори. Борило се да нестане разинских разлика условљених неједнаком историјом и неједнаком завојевачком пљачком, а не *вишим* и *нижим* егзистенцијалним вредностима сопствених нација и република.

Али та црна естетичка мисаоност неких напих савремених песника и академика не треба да нас претерано узбуђује. Ако победа револуције још није из неких глава однеда којекакве старе или новонастале мутњаге и вртоглавице, има нас који не мислимо да одложимо перо и престанемо да се боримо за један заједнички уметничко-естетички интеграл који не би био ни великосрпски ни великохрватски, ни великомакедонски, ни великословеначки, ни великомањински, али ни средњобирокарски, него социјалистички. И то социјалистички у једној државноправној етапи што се зове Југославија. И то Југославија, не зато што би ико хтео да створи некакав какофонични амагам од њених нација, нити зато што би хтео силом да се укину постојеће историјско-економске и културне разлике између њених народа, који се као народи заиста не укидају ни етнички ни језично ако се превазилазе неки прошли естетички критерији и залаже за стварање нових, адекватнијих једној средини, у којој, упркос разликама, фактори сличности не престају да се из дана у дан испољавају, све одлучнији и видљивији.

Нису у питању, дакле, ричети, него критерији вредновања уметности што настаје у социјалистичкој Југославији. Критерији вредновања који, настајући на бази овог нашег небирокарског, нефинансијског и небископског, него марксовског социјализма радничких савета, комунa, република и федерације, неће моћи ни хтећи да своју суперструктуру граде на основу малограђанских будница, вилрских даворија, провинцијских неукуса, фолклорофилија и фолклорофобија, самозадовољних недоучености, амбициозних недаровитости, егничкоегзистенцијалне мистике и осталог »нашег« завичајног дилетантизма и »напих« мегаломанских лажи, нерадничких претензија, самообмана и свега чиме нас није усрећила наша прошлост, него на основици новог, небилог, нашег начина производње и расподеле, култа рада као противсудбине и другарских односа који из те основице ничу и који се на њој само и могу одржати под условом да не заборавимо, између свега осталог, оно што не смемо заборавити, а то је да се и одумирање

југословенске државе не врши да би се подстакли републиканско пошвенство, националистичке еуфорије и анархистичке дезагрегирајуће атомизације друштва као целине.

Па зато овај избор из *Хид-а*, за мене бар, нема само комеморативни значај и није само реминисценција и почасти. Ако делимично и изазива сећања пуна пијетета, она се сама од себе манифестују и као позив да се на једном фрагменту заједничке прошлости инспиришемо за наше поступке данас и сутра.

Позив је дошао у прави час. И био је потребан многима којима лак, угодан и ничим непосредним угрожен живот, могућ такав засад само у овом нашем југословенском свету самоосећајно личне и националне слободе (а сутра-прекосутра и другде, али то је још релативно далеко постјугословенска песма тршћанско-прачке будућности), замагљује сећања на оно што је некад била наша војвођанско-мађарска, русинска, румунска али и општија српскохрватска, македонска, босанско-херцеговачка и словеначка стварност.

Обест није добар водич. Таштина и неоправдана амбиција неких поета нису добри саветодавци. Али кратко памћење је изричито опасан савезник.

Овај вишеброј *Хид-а*, с оним што сугерише, можда ће моћи да допринесе да из нечијих глава изветре испарења кратког памћења, лоших саветодаваца и заслепљених ако не и слепих водича путем којим вребају, између привидно угодног, понекад и истински понори.

Зато тај прилог другарске леве публицистике и литературе војвођанских Мабара постаје и прилог братству наших југословенских култура. Прилог леп за себе, леп за нас, значајан данас.

БЕЛЕШКЕ

1964.

БОСНА КАКВУ ПАМТИМ

Давно, на повратку с неке бачке екскурзије, угледао сам једне летње ноћи недалеко од цесте, кроз пушкарницу прозора, читаву сељачку породицу како, осветљена сировим белилом карбидуше, хрче на поду дотрајале брвнаре. Било их је много, читава задруга с дедам и бабом, синовима и кћерима, зетовима и снахама, с унуцима и праунуцима, сви су хркали и стењали, у сну пибани сигурно врло узнемирујућим сновима, али та слика густе гомиле спавача стиснутих једни уз друге постала је за мене касније прва асоцијација коју бих имао на Босну бескреветну, Босну у кострети и прњама, са закрпама на туровима што висе, са подераним коленима, Босну босу или у нештављеним опанцима, Босну отворених огњишта што су јој губарили шуме страшније од пипадових пилаана, Босну крмељавих очију изуједаних димом и трахомом, Босну отпалих носева, мучену халуцинацијама тифусарске пјеге и маларичних трошетица, Босну фаталистички занету и мирну на изглед, а тупу и лењу, Босну вековима осиромашивану сопственом неукошћу, плачкану туђом *укошћу*, необогаћивану празноверицама трију закрвљених вера и неуједињену свешћу о себи као једном народу. Таква каква ми је остала у сећању, она је увек жалила за неким фабулозним старим, добрим вақтом, убебена однекуд да страни вазада богови њене историје нису створили ништа тако рђаво да не би могли и горе, Босна беспутна и ускотрачна, зими у кожусима без рукава и бездугмим кошуљама од конопље с леденицама ухваћеним за маље на астеничним

прсима, Босна о појасу, с ножем спремним да се зариче у улегли трбух неког од двају преосталих истојезичких, братских иновераца, храњених, као и правоверни, усталом, истом гладном курузом и струјикавом овсеницом, и које чудо ако се у тој Босни онако уједначено и масовно маштало о хималајски високом а недостижном скоро положају лугара или финанси. Али ако је Босна и жандарисала, ако се продавала за мале паре, била је и пређуто кундачена иностраним кундацима што су јој систематски усабивали условне рефлексе послушности, па није заиста изненађујуће што није умела да у прошлости одгоји једну до краја своју, мисаоно независну интелигенцију која би се у кудикамо већем броју ставила у службу подизања свог народа. Па ипак, та Босна однекад, Босна коју сам видео и знао, имала је и друго једно лице, револуционарно и смело. Задивљујуће је било разумевање на које су наилазили давно партијски агитатори у њој међу радницима, сељацима, баџима и студентима. Пут борбе и слободе на који је КП прво указивала а затим и повела све наше народе, имао је баш у тој богумизалеба Босни можда најдубље одјеке, можда најодлучније приврженике и подвижнике, јунаке и легендарне хероје, и ако ћемо данас тражити у њој и налазити с муком већ овде-онде панораме старог, то је зато што су револуционарне жетве богато и силно стигле и истински промениле изглед оног што је требало мењати да би се опстало и одржало.

Не значи да више нема шта да се ради и мења. Многи и тешки напори стоје пред нама свуд у Југославији, а нарочито у Босни, где су корени старог врло дубоки и снажни. Променити душе људи, научити их не само да граде ново него и да раде по новом, да мисле и осећају по новом, као и да се понашају по новом, то је још увек задатак свих нас, али и оних који долазе за нама. Не да старо избачено дефинитивно на врата не би ушло на прозорске баце — не, повратка на старо нема — већ да би ново које смо створили било још лепше, још људскије, још слободније.

1958.

ТЕМА БЕЗ ВАРИЈАЦИЈА

Прича ми познаник који је живео службено дуго ван земље:

— Не криза фудбала, архитектура је тема број један. У борбама мишљења о том питању крше се пријатељства. Нико никог не бреније, ничији се углед не поштује. Свако је себи врховна инстанца. У друштву, одмах после упознавања, кресну изазивања: »Шта мислите о Дому синдиката?« Међу старим друговима, чим се легитимно измене обавештења о личним и породичним це-витамињским заштитним мерама против азијскогеразијског грипа, прелази се без увијања на фасаде. »Шта кажеш?« И не чека се одговор. Беспривизно се закључује:

— Туђа су нама та фарбуцања!

Има и недословњака који ће то рећи малициозније:

— Био си дуго вани, је ли време да Београд промени име? Ја бих га прозвао — Шаренград, зар не?

Не стигнем уста да отворим, зачујем:

— Ја сам за мрамор, камен. Не каже песник узалуд: И овај камен земље... Све остало нам је туђе.

Туђи су нам брисолеји, бункер-стил Поште, лође и балкони, монтажне куће и облакодери, куполе и кутаци пибица (на осам спратова, молим те!). Туђ је поменути Дом без стубова. Туђи су и стубови. Неки би минирали: »Партеон? — Рупевине!«

— Пардон! — вичу други углас — Партеон, да га нема, ми бисмо га измислили. Јер стубови — то је ствар народа, нашка.

Замало да не заборавим. Поред тућег којим се приче, улива страх и бори за дебљи крај дискусионе батине, постоји и други убедљив аргумент којим се изражава слагање и усвајање. У том је случају све наше (Партедон), нашко, домаће. Фасада је расна, динарска.

— Нашка! — огорчено завапи мој познаник насред улице, али сетивши се где је, продужи типе:

— Због тога ти све и причам. Позвао ме ујак на ручак. Попијемо ракијицу. Туће! — заурлао је. — Све је то туће! — Зна се о чему смо говорили. — Дај ти нама мало нашког! — грмео је надокнађујући, као и увек, нестручност — вехеменцијом. Гладан, ћутао сам, ослушкујући шта се дешава у кухињи. По неким звуцима закључим да је скоро спреман конвој — супа, кувана говедина, хрен, папричице. Зато скочим на ујаков плагворт и одем до купатила да оперем руке.

Кад тамо, у — кади — кромпир. На кромпиру прасе — живо — нога му везана за цев од туша. На балкону — улива се у купатило — кокошињац. Пет кокошака и петго. А лавабо — демонтиран.

— Где је лавабо? — једва упитам кад уће ујак, забринут што ме толико нема.

— Продао. Шта ће ми. У кухињи има чесма.

Шта ће му? У једној соби марсељског хотела над лавабоом је писало: »Умољавају се поштовани гости да ту не врше малу нужду кад дува југо. Смрди неиздржљиво«. То је забележио Стендал у свом дневнику пре 150 година. Нисам му то цитирао. Ујак ми је, до Бавола. Али...

— Стрпљења! — рекнем свом познанику.

— Стрпљења? Индиос из прапуме цивилизује се за шест месеци. Али улице Рио не личе на плуце. Облакодери уливају страхопоштовање, а излози су тамо — накићенији од катедралских олтара. Кад бисмо и ми почели да градимо као они, и наши би *нашкаши* прогласили за цигло три месеца држање кромпира у кадама за туће а не нашко.

Мој познаник је падао у ватру. Очи му цикутале:

— Облакодере! — викао је на замишљеног противника у борби мишљења. — Облакодере. Дај ти мени облакодере, па да видиш шта ће бити за три месеца од

фрулашких носталгичара и осталих душа формираних у традицијама терцијера. Јер радна ефикасност коју тражи наша индустрија...

— Тућа је нама...

Али ништа не рекнем. Махнем руком, решен и сад да не говорим о стварима које не познајем довољно.

1957.

ПРОТИВРЕЧЈА КОЈА НИСУ СУПРОТНОСТИ

С редакцијског прозора види се сунцем поливен Трг Маркса и Енгелса, поплочан ружичастим мрамором. Између паркираних аутомобила такмиче се дечаци на ролетуама у брзини и спретности, а мало даље, на једном комадићу простора, слободном од паркинга, игра се главом на два гола.

Знају ли да је баш ту где сад весело циче и трче био затвор у ком су чамили њихови испребјани очеви?

За њих тај трг постоји одувек такав. Колико и они сами — његово прво поглавље: шкрипа точкића, одскоци лопте. И тргови, као и свет, отпочињу изнова са сваким коленом своје приватне историје. Постоји и она друга, заједничка, народна, класна, свељудска.

У затвору који се дизао на том месту будућих успомена ових детињстава на ролетуама и уз фудбал, очеви нису, сигуран сам, размишљали о садашњем тргу нити о његовом изгледу, мада су им мисли биле обузете науком двојице класика који су му дали име. Сужњи обожавају целине. Они виде свет који долази у великим потезима. Детаље остављају за после. Пре свега ваља победити.

Победили су. Почели да изграђују социјализам, који је у једној ратом опустошеној, неразвијеној и сиромашној земљи морао пре свега да гласи: индустријализација.

Јасно, индустријализација што полази од нових социјалистичких односа међу људима. Од давнина замишљани су они, ти односи, хармонично, помало наивно, да не кажем невино. Нису ли сви утописти, и не само они,

уверавали да са социјализмом нестају све супротности у друштву и да на дневном реду живота остају само оне између човека и природе.

Тренутно је социјализам један од два светска економска и друштвена система, али на земљи где не престају борбе за независност од колонијалистичке плачке, за бољитак, за прогрес, за слободу, нема ниједног вида еманципационих потхвата и сукоба који, ма какве циљеве истањавали као своје, не би водили социјализму и не би истовремено били виртуелно социјалистички.

Тако је то још од Лењиновог Октобра.

Али отада, откад социјализам није више само сан утописта и макета из пројектантског бироа мапште, откад је и он постао стварност одговорна за судбину милијарде људи са њиховим свакодневницама, напорима, главобољама, нерасположењима, трзавицама, са њиховим социјалистичким или људским радостима и срећама, са њиховим сузама, знојем и крвљу, све се неотклоњивије намеће сазнање да с противречјима не стоји баш онако како се претпостављало да ће стојати да их, једном речи, социјализам не укида, бар не одмах, бар не док дланом о длан.

И шта? Зар су утописти, и не само они, били жртве дезидеристичких самообмана?

Не. Али све победничке револуције, од лењинске до оних најнедавнијих, имале су пре свега да савлађују уз проблеме консолидације власти као и изградње, и тешке препоне наслеђа, не само оне економских заосталости, не само мисаоних непокретности. Успеси су се свуда јавили. За њих има пре свега да се захваали чињеници да су револуције биле на висини потреба својих стварности, схваћених до у детаље. Не значи да су оне губиле из вида крајње циљеве високо развијеног социјализма: укидање супротности међу људима. Биле су обузете непосредним нужностима, тим темељима крајњих циљева.

Без студиозне присности са националним медијем, организоване снаге револуције на власти не би откриле ни најнепосредније објективе изградње, ни оптималне ритмове успона. И не би умеле да одржавају нужно стваралачко одушевљење радних људи, нити да схвате смисао отпора што се скоро независно од система јављају неизбежно увек пред новим, настајућим, небилим.

Споменуо сам отпоре. Не мислим на оне које пружају поражени носиоци интереса и идеја домаћих експлоататорских класа, нити на оне што прпу организоване инспирације за диверзије, саботаже и шпијунирања из врела ван своје земље. Мислим на оне, рекао бих, партиногене отпоре што и у социјализму настају између његових приврженика.

И у њему се јављају друштвена противуречја. Између напреднијих и мање напредних социјалистичких схватања. Ти су спорови суштински сасвим друкчији неголи супротности у класним антагонистичким порецима. Подстрек им полази од интереса, од различито схваћених заједничких пробита, од још сасвим ненесталих или природних разлика између општег и појединачног (а не од оних неповратно занепријатељених јер — суштински супротних). Нема социјалистичке земље у којој се те разлике у нивоу поимања опште користи нису јавиле као озбиљан проблем који ваља решавати. Питање је како га решити. Свакако не искључиво као метод управљања, не само као повод за повећање административних притисака државне силе на људе. И свакако не као невољу што се мора крити, као што су се некад скривале срамотне болести.

Обратно баш. Изношењем противуречја пред јавност, развијањем слободне критике у оквиру заинтересованих, продубљењем суштинске демократије. Али испољавањем карактера, снага и тенденција свих разлика између постојећих просоцијалистичких струјања у друштву, логично ће се јавити борба мишљења као логична последица њиховог разумевања и као метода којом се она, противуречја, једино и могу да разреше. Несумњив услов напретка, таква отворена споровања, неће заобилазити општа упутства, нити излазити из глоба смерница садржаних у постулатима Савеза комуниста.

Најуздишнутији, најбољи комунисти осећају се позвани да се стрпљиво залажу и да подупиру она схватања која у датој ситуацији, при постојећим навикама и уз реалне потребе, представљају ону кариклу што најпоузданије обезбеђује нужни прогрес друштва као целине.

Титов Савез комуниста Југославије тако и делује. Руководи васпитавајући и васпитава за руковођење мили-

онске масе радних људи. Они су слободни управљачи својом судбином која је слобода, својом слободом која је ова социјалистичка домовина, довољно снажна и смела да ником не намеће искуства која је стекла, довољно сигурна у њихову општеважећу објективну истину. И није чудо ако препознаје социјалистичку човекољубивост својих зрачења и тамо где се о њима не говори.

1962.

ДРВЕНИ МАЧЕВИ

»Падају атомске бомбе, исуцимо мачеве!« викало је у регистру високог *це* неко дете, позивајући са свом патетиком уживљавања своје другове на игру; али ја нисам имао потребе да гледам игру: стао сам на тај позив што ме лушио неком својом истином, ни скривеном, ни невидљивом. Нисам испрвице, утишана дисања и неоткочених мисли, стао да анализирам шта ме је у том дечјем повiku толико пренерозило: раскорак између технике и заостајуће свести? Али кад је кленут од ударца прошла, било ми је јасно: дечаков патетични позив у бој против А-бомби није, трезно анализиран, мање апсурдан но дечачки и неполитички менталитет старих чланова А-клуба и нових ујурбаних кандидата за њега. Тера ли се апсурдом као клин клином?

А-бомбе постоје званично од Хирошима. Ужаснуто човечанство против њих није исукало дрвене мачеве, али није успело ни да истисне из себе ишта ефикасније од њих, сем ако то није један филм велике вредности, кажу. Никакво одлучно средство није нађено да би се из човечанства подељеног на блокове деблокирала подела и уклонила опасност опште смрти. Штавише, пробе у Невади и Сибиру, пробе на аустралијском оточју и оне у Сахари успеле су да, према компетентним подацима Женева, скрате живот сваког човека на земљи за три до седам година.

Има ли ко, у одбрани неких великосијаских позиција или прерогатива приватног или државног богатства, право да одузме садашњост свима, да укида будућност, да унаказује у утробама мајки још нерођене? Шта се може

учинити против А-бомби? Исукати мачеве? Скупљати потписе за апеле? Држати конференције за округлим столовима и, настављајући реторске узлете, бити немоћан пред продужавањем праксе пробних експлозија подупр-тих систематским кампањама хистерије и вештачког изазивања страха од неизазваног напада »крвног« »непријатеља« из супротног блока? Шта?

Или повести у општељудским размерама политику разоружања?

Дилеме нема. Оног дана кад престану пробе, кад се енергије језгра буду користиле у мирољубиве сврхе, оног дана и дан пре тог дана престаће да се живи под притиском смрти. Без тога, наслов свих дана пред нама гласиће како ови по некима већ гласе: Последњи дани земље.

Према томе?

Друго не преостаје: активна коегзистенција.

Све је то близу памети, па ипак... Па ипак и сад пред конференцијом на врху, извесни државници дају изјаве да се треба и даље наоружавати.

Шта то значи? Живе ли они од наше смрти? Не, јер биће свеопшта. Је ли у питању херостратска *после мене потопна* завера против људског рода? За такву самоубилачку заверу која би погађала све — не зна се ни у листама лудница.

Зато, упркос свему, и нема разлога веровању да су шефови блокова од врсте душевних пацијената. Напротив, злослутни подаци о убитачном већ дејству радијација гоне их, као да су нормални, обични људи, на путовања и састанке, на попуштања и споразуме.

Против кога? — прво је питање што ће сваки шеф поставити себи с часом кад седне за сто СУМИТ-а, као да је то један обични венсенски или не знам какав потдамски, рецимо, сто. Као да то није суштински друкчији сто од оних досад. Бар у потенцији. Јер за њим не би смело да буде места за победнике и за побеђене. Побеђени биће блокови. Победник ће бити човек. Победник биће оно дете које је исукало мач против А-бомбе. Оно може бити син или унук ма ког од људи који ће за тим столом да одлучују. Победник мора бити живот.

Али сад се поставља не наивно питање: хоће ли пристати сви округлостоци на мирољубиво такмичење? Блокови се веће одмах распасти. Још увек подељена земља

шаље ускоро прве извиднице у већ подељену карту свемира. Значи ли да ће се ратови одсад водити на теренима далеко од Земље? Да су свемирска гусарења пред нама? Са кршењем интерпланетарних граница од стране јачих, Арскијих, грамзивих, »далековиднијих»? Гарантује ли нам ко да посађани у свемиру — непомирени на Земљи не потраже одлучну битку на толико пута испробаним, класичним теренима евроафричким? Ко нам обећава да се посађани ту, не помире горе, и да нас, помирени смрћу, горе, не нагнају да се тад тек помиримо и ту, доле, на исти начин?

У сваком случају рат је одложен.

Не мислим да Хирошима представља оне асpera ad astra преко којих се већ пошло ка звезданом чокоту мира на Земљи. А-бомба потрошила је на пробе досад само десет милијарди година из резервоара човечанства, које је у том часу бројало 200 милијарди, а ипак не чини ми се да је ишчашила рат из зглоба, учинила га апсурдним. И шта? Очајавати? Исукати дрвене мачеве?

Апсурд није довољан. Шта треба? Наставити борбу? Да. Па макар и исуканим апсурдом у виду дрвених дечјих мачева, па макар и дечјим гласовима што звоне под мојим прозором. Ма колико изгледали немоћни, они јесу снага материје живота, лепота њене невиности, њене потребе да се одржи, да постоји, да, постојећи, хуманизује човека, свет, свемир.

Детињарија?

Можда. Али разум је понекад на страни деце и детињарија. И оно разума којим, у заслепљености идеолошко-блоковских мржњи и амбиција, још располажу шефови блокова.

Требало би бар да тако буде. Да би се било.

1960.

ИЗ ПРОЗНИХ БЕЛЕЖНИЦА

О КОЖИ КОЈУ НЕ НОСИМО

Четири ловца у раскопчаним ветровкама стезали су пушке између колена и као равнодушно или сањиво слушали петог у ципу: сељака који је требало да их одведе до мрца. Али глас се лоше прилагођавао неравном терену: час би, загринут, потонуо у улегнућа травног пространства прошараног ретким крушкама дивљакама што се допола сочно црвенеле, отпола страховито интензивно жутеле и зеленеле; час би се његове речи, као да су се ослободиле неких стега, винуле слепачки високо заједно са ципом који се извлачио из јаруга, суљао низ точила и скакутао преко вододерина, халаво брзајући пут узбуђено тамних шума на хоризонту. Сем Воје, који је убио медведа, и мене, који сам бар пуцао на проклету мечку неславно је промашивши, остала двојица ловили су досад само зечеве, лисице и птице. Свеједно, испод сањивости и равнодушности, сваки је пажљиво слушао Рамаданова причања, уверен да ће, ако је правде, звер на коју смо пошли сви, припасти само њему. Што се оног који то прича тиче, он се видео како је савлађује спасавајући Воју, Хранета и Абаза. Сви су у један мах пуцали, а њему се чак метако заглавио, па је, пред рањеним и разјареним медведом који је насрнуо на њих, одбацио пушку и, пресекавши звери пут, голем ножем је убио, изненађујући спретно, хладнокрвно и стручно како се само пожелети може, а храбро, онако како још нико досад ту није дотукао сличну немак.

А да је немак, Рамадан потврђује набрајајући говеда и овце што су ове године отети из крда и стада и одвучени у шуму, па не заборавља да помене поново и

она два пролетошња ловца која је тај медвед тешко обранио — још леже у болници унакажени за цео живот. Па онда, обрисао је Рамадан сузу, настављајући да говори како му је пре три дана наочиглед чобана убијена најбоља биволица млекуља. Прна је била и мирно пасла недалеко од шуме, где је трава сочнија. Али, неочекивано, црни јој је медвед скочио на плећи и једним је покретом предњих шапа распољутио живу дужином кичме и хајдучки је брзо пребацио вешто на плећи и однео у шуму. Пре три дана! завајка он, који се летос сусрео с њим кад је ту у Хуму, усред дана, секао нешто шуме. Био је насекао довољно, и таман да подигне нармак покупљених суварака (рече као да се не исправља тиме за малочас двапут поменути сечу, али сетио се, истина, нешто касно да је пред Хранетовим широким плећима неприлично говорити о сечи шуме без дозволе, кад зачу како на крпатку лево, тихо шумерну. Некако домаћински сигурно, али и качачки опрезно. Окрену се зато и претрну сав. Пред Рамаданом, оцем шесторо деце — он, грдосија, сав црн, а очи размакнуте, ситне, зле и подливене крвљу, као да су болесне. Нетремице га још мере те очи блескајући као судњи час лично. На децу, сирочиће сам помислио јако, и биће, вели сад Рамадан, напавши опет изгубљени глас, да је то медвед некако и схватио, јер се одједном, место да зарежи и насрне, спусти на све четири и ваљајући беговским, разглављеним турсом, изгуби се полако између дрвећа. Гледао га је сељак укочено и што је било чудно — није могао никако да не помисли како тај медвед хода као некадашње газде, и то оне које су све сами стекли. Ништа звер није кршила, ни суварке на које би, гламна, опрезно нагазила, а густиш кроз који се проваљала прво би шапом одигла, као да јој је стало да ни листић ни трн не оштети. Сатима се није Рамадан померио, толики га је страх био обузео, али кад се раскаменио и вратио жив у село, зарекао се да ништа неће против тог медведа и ништа и не би учинио (сем захтева за одштету шумској управи) да му није ономад убио бац црну биволицу, најбољу млекуљу између свих које пасу на тутинској висоравни.

Током преподнева стигли су да прегледају оба мрцишта. На десетину метара од сваког, Воја је нашао по две младе букве или леске, довољно чврсте да се на њима

направи одмах примитивна чека од даске коју су ловци полагали између доста ниских рачви на истом нивоу и тамо је учвршћивали. Чинило им се да је то довољно. Воја, који је имао искуства и знао шта значи чекати медведа, тражио је да направи и наслон за леба и наместе летву и за ноге, али по падне, код су око пет дошли, белела се само даска на којој ће се седети до два ујутро. Абаз с још два ловца остао је на мрцишту старом већ недељу дана. Воја, Храње и онај који вам прича чекаће на овом, изнад Рамаданове краве.

Јутрос, улазећи у шуму, онај који прича био је јако узбуђен, иако је то хтео да скрије, али кретао се кроз густу с откоченом пушком, сувише опрезно и плахо, тако да је било јасно да мисли како све њих, али нарочито њега, иза сваког грма вреба медвед спреман да нападне. Но сад се попео на даску, с пушком о рамену, уверен да је звер далеко и да га не чује, не леда, па и не слути. Наместио се мирно на бунди да му буде мекше, и сад, између Воје и Хранета, погледао пред собом у мрцину до пола утонулу у упало влажно лишће. Чинила се плитка за краву, али се сети да је исто помислио и јутрос кад су утврдили, загушени смрадом, да ју је медвед бар двапут већ јео — једном изнутрицу и део главе, други пут — скоро цели бут с ружом. Сети се, такође, да се дивно вештини с којом је звер гуљала кожу одвајајући је од меса и после, пошто се утолила, њеном смислу за чистоћу, јер је кожом коју је сљуштила, брижљиво покривала кости да их заштити од зукара и прва. Упркос тој домаћинској опрезности, заударало је страшно, а Воја је још јутрос био рекао да се на чеки неће смети ни запалити цигарета, ни кашљати, ни кихнути, ни дисати гласно, него задовољити икаква телесна потреба, ништа; само не мицати се, иначе...

Али на ту могућност није хтео да мисли. Ипак сети се с горчином лањског промашаја. Погон је завршен већ био, сви су гоничи избили на пребен не истеравши ништа и кренули бачијама, ловци, међу којима је и он био, већ су пушили другу цигарету, кад се Јовица, крај њега, одједном укочи, напетом ослушкујући, па хитро скочивши, отрча до ивице склада и замаха ружом. Воја и тај који прича потрче и тек што су стигли, угледају не нарочито крупну мечку али лепу и, рекао би, оксигенирану као дечија играчка, сву некако тишаву и хитру. Избила је на

мали шумски пропланак, двадесетак метара удаљена од њих, и сумњичаво окренула главу према њима. Воја, па он, па Јовица опале, сваки пребрзо, не нишанећи. Ипак не зна како се могло десити да је нико и не рани. Тачно је да му се учинило да ју је он ранио али оном који прича ову ловачку причу јасно је да је то најмање што се мора увек да учини. Воја је, истина, пуцао са скинутим већ догледом са пушке, јер није више, као ни ико од њих, очекивао мечку. Онај који прича није богзна какав ловац, сувише се узбуди. Али Јовица — он је имао времена и да циља, сем тога је хладнокрван, дугогодишњи искусни убица звери. Уз то је и одличан стрелац. Али ни он — ништа. Тешко се отада онај који прича: прелепа је и чудна некако она мечка била, можда се свима од жеље учинило да је то она прошла преко пропланка, можда заиста она и није прошла, чиста фатаморгана. Али знао је: на Проклетијама нема фатаморгана. Него лисица, срдаћа, дивожараца, дивљих вепрова и мечки. Но ма колико се неко и изговарао да је пуцао на илужију и зато промашио, промашај је промашај, илужија — илужија, а проклетијска мечка — мечка. Стога сад рече себи: памет у главу, бем на живце, хладнокрвност у жиле па мирно, трезвено, паметно и опрезно посматрај, ослушкуј и, појави ли се медвед, не дижи одмах пушку, сачекај прво да стане, па тек онда нишанани, и то утврди док нишанаш: престани да дишеш и окини, гледајући добро све време у тачку коју циљаш, тако да пуцањ, кад пође, изненади тебе који габаш исто колико и погобену жртву.

Гледао је за то време пред собом у црну мрљу као од ваге — то је мрцина. Јасно се још види, иако мрак већ осваја. Пред њим кроз грање падали се прва звезда. Али отуд, с још увек светлог неба, као да неко вилама баца на дно шуме навилеке влажних тампона мрака што нечујно расте дижући се с тла кроз непрекидно вејање лишћа које се откида с дрвећа уз лако стењање. Или то звуци постају пластичнији? Он не зна то сад да каже. Слуша само напрегнуто. Из села удаљеног више од километра ваздушном линијом, чују се дубличена нека мучања и блеке, помешане с људским и дечијим гласовима. Мрцина је већ сасвим утонула у лишће и личи на крпу за брисање ногу на прагу неке невидљиве сад куће, и то је у његовој свести већ облик зграде брвнаре са степеником на ком жена, седећи на трonoшцу раширених скута, музе

млеко и њему се чини да то он сасвим прецизно разабире мааз што шикља у музицу и, чини му се неко време затим, да чак разабире гребање лажица по чинији с чамаком и посном чорбом од граха. А онда, кад и тај јек сеоске вечере преста, зачу се далека али сирова и снажна момачка песма и он виде младиће, не ту, него тамо, на километар и више удаљености ваздушном линијом. Убрзо су се у тај приказ песме уплели и женски гласови, и он виде нежне и лепе девојке. Но и то се ускоро рашчлани, и из правца села стало је да долази на све стране растурено девојачко смејање, и он виде сено с кога се тај смех диже и момке који ућуткују високе грлене кикоте прелазећи огромним рукама преко одједном задахталих женских дусана покривених мупким. Но утом се све стиша тамо у правцу села.

Старији спавају, момци и девојке ћутке и помешано бде милујући се. Пријатније им је но ловцима. Он узима ваздуха и хтео би да напуни плућа поносом на који имају права изузетни. То не потраја дуго. Пуши му се јак. Гута плувачку. Исправља леба. Крста га боле од све наметљивије непокретног седења, а и десна му нога трне. Одиже је полако. Пипа баканцом по мраку, тражећи неки наслон за њу. Ништа. Спусти је опет на бунду и поново осећа мравињање у бутини. Да се раздрма, диже полако пушку у правцу мрцине. Ако неко време буде гледао у мрак, успеће да је види. Види је одиста, али није сигуран је ли то што се црни, црње од ноћи, мрцина коју гледа или је запамћено сећање вибеног. Одачује без везе с тим: габаће медведа у главу, и то ако почне да једе краву, иначе — у блаат. И већ нишани у тај замишљени блаат и у замишљену главу. Но док то чини, примећује да и Храње десно од њега то исто ради. Увреди га то. Ваљда Храње не мисли да ће овај који прича промаштити? Јер договорили су се да овај који прича први пуца. Сети се промашаја на Проклетији и опет се осети обрукан и потцењен, но у исти мах док, гледајући низ цев, утврђује да више не види мушцу на нишану и да, према томе, неће моћи да габа, зачује кроз тишину све време потврђивану осипањем јесењег лишћа, доле у подножју букве на којој седи, како из плъта излази хитри, брзonoги шумски миш и полази у свој неки мишји лов. Кренуо је пушкајући и стао. Је ли осетио да и њега, миша поплаог у лов, неко лови? С на-

горелог дрвета према чеки, откину се тешко баш у том часу нека као грана, не, јер она бесшумно пролети крај њих. Сова само тако нечујно лети! — помисли тај који прича, јер је чуо како миш очајно цијукну одмах затим, и то прво сасвим доле, онда нешто више. Сова опет нечујно пролети. Срце му поче неугодно јасно да лупа, али се не смири ни кад невидљива, али утврбена веверица недалеко поче да игра своју игру точка.

С времена на време би стала и дахћући капљуцаа крапаво као да је назебла једне од ових већ прохладних вечери. То не би потрајало и убрзо би опет почела да се врти укруг, бестелесно газећи гране, лишће, празнину и саму ноћ. Абаз намаче нервозно своју бунду. Стискао је пушку. Шуму је полако прожимао све већи број покрета што нису престајали да се сливају у једно врло, врло, разређено, скоро нестварно брујање, искувише сад сложено и незнано да би се могло да пластично издвоје његови чиниоци. Хиљаде опрезних покрета привлачио се, истежући тела непојмљива — непојмљиво. Сем кад се није радило о сувише блиском шуму кратконогог прбушатог јазавца, кога тај који прича препозна на невидљено јер прође испод букви на којима се седело, грудима помичући опало лишће као да дрља и прабуљајући у ходу хоће да уједначи ћилим шљига. Препознао је и смрад твора који се задржавао неко време негде близу. Али остале шуме није умео да одвоји и уобличи, ма колико да су били присутни и наметљиви. А то је, помисли, и добро: медведа ће ипак диференцирати благовремено. Његово кретање ће се издвојити из звучне потке коју ткају летови ноћних птица и инсеката, плазови змија и гуштера, пушпакања мишева и лисица, веверица и крва, падања лишћа и комешања звезда горе.

Сад их је пуно. Све су се у чокотима запаалие: таласи епалонирани по дубини. Неко време је гледао у њихово блистање. Но претрну кад спусти изненада поглед и примети да је мрциште нестало. Тек пошто је минутима гледао у мрак где је лежало, оно неодређено испливало, још увек тамније од ноћи, али не много тамније, једва за црту-две. Одахну и одаучи, пружајући ногу што је трнула: не гледати горе. Искувише је светла тамо ноћ у поређењу с тамошњим шумом. А медвед? Ко каже да не може и изненада да наиђе и док би се тај који

прича, још уплашен да се неће довољно брзо навићи на мрак, снашао и успео да види, или би га Хране и Воја убили или би им свима утекао, откривши он њих пре но они њега.

Али тад, на двадесетак корачаја десно од опаљене букве, блеснула су брзо кроз ноћ два општра, врло приближена фосфорно зелена мала фара, као да се то на трен западиле две уске и продорне батеријске лампице, отворене до жарела као мачји зев и реске као убоа пчеле. Збило се то без одређеног најавног шума. Као да је и тај блесак утиснут у основу звучног ткива те опште мимикријске типине пуне презања нечујних нападача и скоро нечујнијих од њих жртава. А ловци, који су се укочили на даски чију су белину покрили, били су му саставни део тог општет нападача и бежања по мраку, и они само притајени нападачи који у заседи чекају жртву да то не би и сами постали. Шта су они? Ко су? Три човека који једнако нечујно дишу држећи откочене пушке на коленима у очекивању медведа, господара Хума, како се већ зове ова шума, у очекивању грозног горостаса, људи озебли од студени, уморни од неспретног седења, утрнулх ногу, али ужасније од свега жељни да убију најјачу, најкрупнију и најопаснију звер коју њихов континент још познаје. Зато је и био тако напет. А то није добро! — помисли и реши да престане да слуша. Покуша да се разгали размишљањем о оном шта у то време ради у граду. Без успеха. Једино на шта повремено ван гледања и ослушкивања тог ту уме да мисли, то је о промашеној мечки проклетичкој. Није да нису појурили на место где је застала била и после ишли њеним трагом једно педесетак метара. Али нигде није капнуло крви. Нигде! — понови у себи ловац који прича, свестан да се све време то труди да транспонује овдашње шуме у облике и одреди понеки блесак очију. Они малочашњи приземни фарови поново се пале. Сада сасвим десно. Лисица је то. Сигурно. Лукава, она обилази мрциште, не прилази му одмах, ма колико била гладна. Ловац који прича прати је сад из петних жила и бележи у себи још два врло кратка блеска, али увек с другог неког места на обиму круга којим се креће око мамца, и онда, с ужасом, да је нестала у ноћи. Присећа се да је чуо једном да је лисица понекад у служби мед-

веда као његов извиђач и да иде мрду обично пола сата пре њега. Ако га одједе, и медведа ће сигурно.

Очајан, он диже врло полако пушку. Сад се не види низ цев ни колико педаљ од затварача. Осети још један разлог за малодушност: промашиће. Пробе га јежа. Пст! као да учини Воја, и ловац који прича опрезно спусти пушку на колена што су држала од раније неодољиво, мада не од страха, него од утрожене страсти. Да му је да потегне два добра дима — помисли — престало би то. Да му је да се спусти и разарма ноге! Да му је да се пружи негде у кревет и заспи на десет минута. Не спава му се, а ипак би. Али утом јасно изнад мрдине угледа лане промашену мечку. Лиже мрца, завлачи му главу у дроб, затим је одиже и тражи својим размакнутим злим очима благе очи ловца који то прича и провокаторски се смејући, гитава, дрска, дивна. И као да се одједном сетила да ловац сад неће да је габа у главу, спушта се на све четири и *даје му благ*, као лане тамо на проклетјском пропаанку.

Неко му утом дотаче ребра. Његова жена то чини кад се боји да јој муж не захрче на некој од лањских представа у Југословенском драмском позоришту. Пробућен, ловац отвара очи. Не. Не налази се у Велиборовом театру. Ту је на медвеђој чеки. Доле пред њим, ако се напрегне, разазнаје обрис мрдине упркос уједначеној тамни прожетој неодређивим кретањима што се не разликују од лишћа које се откида скоро нечујно и тоне у непокретну ноћ без месеца и ветра, али све хладнију ноћ ту, испод, све ведрију — одозго. И тад баш, скоро на истом месту где су се први пут упалила она два приземна лисичија фара, само сад врло високо, у истој равни с њима трочицом на даски положеној преко првог рачвишта младе букве и кржљавог лешњака, сингле су, магновење једно, две размакнуте гњиле батеријске лампе на измаку. Било је то мутно а сурово светло, пригушено као у рату и гробно некако, а као људско, само циновско и аветињско. И Воја и Храње и ловац који прича дигли су пушке, и стали. Али ништа се није више ни помакло, ни видело, ни чуло. Никакав шум није одавао присуство звери, а сваки би се дао одрати да пред њима још стоји медведа кога чекају. Можда је и отишао. Нечујан дошао, нечујан прошао.

— Готово! — рече Храње после више од четврт сата. — Осетио нас.

Али Воја им није дао да одмах сиђу. Још се надао. Но почели су да се краве људи на чеки. Трљали су сви сад утрнуле ноге и промрзале прсте. Најзад сиђу. Прво Храње, па Воја, па тај који прича.

Ишли су један за другим кроз најпрњу шуму којом су икад ловећи прошли, спремни да пуцају на звер у случају да се она сад притајила њих да нападне.

После нешто више од двеста врло тихих и опрезних корачаја (али нечујност је људима што и битка зверима) изишли су на миваде и путељак који је водио месту где је требало да их сачека цип. Били су се договорили за два сата после поноћи. Рано су се, дакле, вратили. Стога рече да побу у сусрет шоферу. Кроз дивну, безбрижну ноћ, под широким звезданим кишобраном, све ногу пред ногу, стигну причајући све типе у заспали Тутин.

Сутрадан, чим се дигла магла, пуцали су натмурено и добро малокалибарком у мету све до пред само подне, ведро и топло. Ручају брзо и пре дванаест да би се дохватили шуме раније но јуче. Тај који прича и ноћас ће на исто место. Договоре се да вечерас не чекају преко поноћи. Цип ће их чекали од једанаест. С Војом и Храњетом путем утврде ред пуцања. Онај који прича први ће пуцати. У шуму улази он сад, не зна више зашто, без узбуђења. Стаде код опаљене букве и гледајући сиву кору, примети неколико прних медвеђих длака на њој доста високо. Значи, био је ипак. Наслоњен на букву, тихо се тро о њу и гледао их из безбедности. Јаростан, тај који прича стисну пушку и изброја двадесет и пет корачаја од чеке. Поправљена је сад: има наслон за ноге — прикуцана летвица. Тачно што треба: ноге да се на нешто ослоне, да не би утрнуле. Конопац који су понели из села запеће између леске и буквића на висини рамена кад седну. Али та је »видеја« тог који прича лоша или нико од ловаца не уме да је реализује како треба. Он пренапето сад инсистира да не петљају сувише. Озноје ли се, медведа ће их лакше осетити и онда — до виђења сутра или ко зна кад. То му не смета да обуче бунду (мора да му је синоћ било хладно) и доста дуго да намешта ноге на летвици. А што конопац није добро затегнут, свеједно, издржаће се, само медведа нека добе! — то је свестан да мисли. Али он зна да су сад сви у бундама шири но

синоћ, да ће сметати један другом добе ли до пучања, но свеједно, само нека га дочекају. Мрцина, иста као и јуче, јаче само заудара. Он дуго гледа у правцу громом опалене букве и, као да се вежба да запамти правац, затворених очију нишани пушком, отвара очи, проверава где је уперио и смеши се. Ловац лево ћутке га гледа док он то понавља неколико пута а лишће непромењено веје. Понављају се и навилјци прних тампона у типини која опетује своја презања. То траје док се краа не врате у село, где почиње мужа. Чини му се да чује како опет пљискају млазеви млека у музалице. Убрзо су клонули и дечји гласови, свежи као ватре, после вечере. Кроз нови талас типине пробијају се сирове мушке песме. Онда женски пој, па кикоти, далека трка кроз траву, и убрзо све људско усни. Оданде од села само понеки пас се јавља, понека добро неизмужена крава замуче. Звезде су се у међувремену запалиле истим синоћним редом. Прво она према њему, па остали гроздови, у чокотима. Мрцина се једва назира, налик већ на отирач за ноге, за пргу-две прља је од тла. Тад испод цера лево провири миш из сувог лишћа, сова се откину тешко као грана белогорице. Веверица десно почиње игру точка. Змија дугим плазом прође преко шљита. За њом твор, па грудати јазавац на кратким ногама задрља кроз лишће, па два отворено фосфорна приземна фара. Као да је на вечној проби представе што се неће никад извести. Не дише скоро. Толико је пута током прошле ноћи и данас за ручком мислио и препричавао тај редослед сцена бескрајног лова да и Абаз, који није ноћас био с њима, зна шта значе оне две продорне зеленкасте сијалице што их сад обилазе и беспумно се привлаче мрцу. Опрезан ли је лис! Ни данас, кад су дошли сат раније и дали лакоом поветарцу времена да потпуно растера шумским становницима мрски људски мирис на дим и ватру, што су миленијима већ постали саставни део убилачког задаха тог бића нејаког а дрског, неадаптираног а лукавог, лукавијег од лисице што опет застаје и преза невидљиво испод њих, приљубљена уз земљу, на два већ метра од мрцине, на метар од ње, на њој, али још увек несигурна, узнемирена... Но одахну кад зачу глопкаво жватање сировог меса што се откида с мрца, кад осети халаљиве трзаје главе и безобзирно шкљоцање очњака. Погледали би се ликујући, Храње, Абаз и он, али не усуђују се да се помере, не дишу. Па

ипак, је ли се шта десило? Нешто није у реду. Лисица која је направила пре но што је пришла мрцишту неколико концентричних кругова и није их осетила ни онда кад је прошла испод дрвета на ком су седели, одједном, уз непритајен трзај, шмугну. Јесу ли откривени? Је ли их у једном трену угледали, увијене у безобличне бунде боје ноћи, на више од десет метара од себе? Једвачујни покрет у зраку помиче неотпало лишће. Он иде од њих ка мрцишту. Ветар, дакле.

Неколико неповезаних лаких шумава, затим типина снажнија и дубља од људске способности да себе бистро осети. Бар његово је самоосећање сад дифузно као облик тела изгубљен у прној бунди. Не осује поветарац што је опет легао, али који може у најнезгоднијем часу да их опет изда. Осећа само напетост целог тела што стреми да се продужи преко прста на обарачу кроз цев до оног кога чека. И то је све. Ни мисли, ни осећања, ни узбуђења, ни страха, ни зебње. Само хладна равнодушност пред неминовношћу. Само тензија свих мишића. Чини му се у једном трену да је заједно са светом потонуо на дно неког океана који није од вода него од времена. Осећа притисак стотина атмосфера прохујалих векова на темену и раменима. Осећа се скоро спљоштен, избрисан, изједначен с муљем дна. Тргне се нагло, врло оштро, а да се није померио. Неко, нешто, баво би га знао шта, као да му дотиче слабине, али изнутра и одмах затим належа облицима сасвим фосилизираним на очи изнутрицу. То неће. То смета. Зато шири очи и гледа упорно у мрак који се не миче, а ипак тад баш тишина, види, почиње као да се костреши и као скупља у клаупко, а клека, коју догле није осећао да мирисе, докучиво се наметну ноздрвама. Осећа исто тако мирис пријемуже негде иза првих стабала шуме, почиње да разумева и лучи домалочас неразумљиве покрете у оном претихом општем брују живота на најразличитијим лествицама; он све јасније разабире истезање дивље мачке што се шуњала и ласице што је утом баш промакла крај ње. Као да све је некуд кренуло, решено да се макне одаваде, помирено привремено: миш и сова. Толико упоредних струјања, толико гмизања и нечујних лепета, а чему, питао се, а зашто, а камо? Знао је и пре но што му све поста јасно.

Код опалене букве, не светлећи никаквим размакнутиим батеријским лампама на измаку, нешто силовито

огромно а суздржано, без обриса и боје, почело је да дише и дахће, да мумла и да се таре о кору, да шкљоца и трупка у месту, без эле намере, а ипак јаросно као један од скривених а сад објашњених чинилаца мало-чашњег бруја тишине. Није да је то тако растављено на састојке речи осетио, него као удар свих њих поменшаних. У следећем га је тренутку, фасциниран, и назрео.

Стајао је сад свега на пет до шест корачаја од мршине, чији је дах трулежи удисао снажно, са задовољством, сав согтав и зажарено гладан. Али његова сподоба, уочљива, јер се сад профилирала десније нешто на чистиници и тамо одбијала од светлог неба, зазвонила је у њему свим исконским страховима понетим и задржаним из ко зна којих шмиљских времена, кад су такве ноћне уклете утвари гониле машту да лучи приче, о аветима болесно зелених очију, о циновима налик на тек заденуте наднаравне пластове сена, на немани закукуњене у прне чаршаве с капуљачом на глави. Ова се тресла — заклео би се сад — тресла се дахћући хаалањиво и туробно, њушкајући мљакаво и безумно, сва уздрхтао од неке страшно уверљиве глади. Ова је и постала ноћас судбина тог медведа, чије је све јаросније гневно њушкање говорило јасно да кроз пријатни за њега воњ мрца он осећа и нешто друго, непријатно, што га упозорава да оде, а ипак недовољно убедљиво јер је, као прикиван смрадом, који му је већ покренуо све жлезде од чељусти до желуца, остајао опрљена желуца киселинама, неспособан да се одлучи. Јер ветар који је пошао био, стао је, чак окренуо и пошао од мршине к њима.

Медвед се ипак још колебао да ли да се баца на остатак краве коју је брижно прекрио лишћем и ситним суварцима. Колебао се јер је истовремено звонило у њему оно звоно што се толико година јављало увек у правом часу, гонећи га да се благовремено уклони заседама и напада у прави час, па неодлучан, све је јаче удисао и роптао, шкљоцао и њушкао, дахтао и мумлао, не знајући шта би и куда би. А тај који прича, стар у том часу ко зна колико стотина хиљада година, уздао се сад, ситнији но икад, само у танку пушчицу с пет метака у лежњу, и седећи на танкој букви коју би та градсија могла једним ударом шале да извали из корена, осећао се, упркос прастарим наслагама страхова, од ње јачи и моћнији од искони, јер лукавији и мудрији за лукавство и мудрост

целог људског рода. Медвед је учинио још један корак према мрцу. Тај који прича почео је да диже пушку, чврсто углављујући кундак у раме, али није видео ни педља даље од затварача па је због тога почињао да губи сигурност да ће осветити све људе које су медведи убили од памтивека до данас, а ипак био сигуран да треба да одмах пуца у њега, да не треба више да чека, иако га, јер се померио, не види више, само осећа и нагонски зна где му је глава, где орце, где трбух. Али истовремено је исувише био понет уживањем да ће га сам убити јер ће први да пуца. Још није окидао. Хтео је да продужи тај ужасно напет тренутак ужасно ласкавог осећања моћи над свим па и над непријатном неизвесношћу, тако љутом да су га уста и неши почели да пеку. И тек кад осети да не може више да издржи љутину општрију од задовољства но и да је дао доста шанси и медведу и себи, то јест могућности да се уплаши; кад му је постало јасно да звер већ једе Рамаданову биволицу млекуљу, а ловац да се у слоју самоосећања себе који сада јесте, не боји, ма шта му се десило, чак ако и промаши, осети нагло туту јер је сад исувише лако притиснути обарач и савладати неман и није никаква храброст убити цина са те лоше, али лукаве ипак чеке, па му добе на трен да опрости тој авети убијене људе, овце и краве од памтивека и да опали једном у ваздух пут звезда. Но у том баш часу јекнуше с олакшањем једна, друга и трећа пушка, и тај који прича виде у пламену што је јетко и кратко сиктао из цеви, збуњеног и уплашеног горостаса који је зарежао кивно према њима, који су му, обасјани кратким муњама, морали да личе на три незграпна пластића зденута на једној грани, и мада је могао да насрне на њих, да се у скоку узбере уз дрво и све их једним ударцем сможди, звер не учини што је наумила. Прејак је то шок био и за једног медведа. Та три неочекивана пуцња одозго, па још три, па још и још. Место да насрне, он рикну и стаде да бежи, можда опрезно бирајући куда можда смртно збуњен, не успевајући да се оријентира, сав као ухваћен у јетку клопку громова одасвуд. Мечи су га сустизали и погабали. Тај који прича био је сигуран да је првим већ опрљено медвеђе рупо и просвирао му блаат. То је помислио врло миран. Један је ловац викао пуцајући. Хране окидао одмах за њим, користећи се његовим пламеном. После три метка свако је престао да пуца. Напетом су сви ослашљивали само како се звер

повлачи. Одиста, није бегала више онако нечујно и домаћински обазриво пазећи где стаје, него безобзирце кршећи и ломећи грмље и младе глогове стабљике све док неко невидљиво шипражје као на тридесетак метара не поче да се тресе.

Медвед се то почео да провлачи кроз дуги тунел са зидовима од сувог лишћа на улазу у тамну и тиху пећину...

Запалио је цигарету. Била је то најситкија коју је икад покушио. Онда још једну исто тако жудно. Ништа се више није чуло. Ни шум, ни дах. Само је невидљиво лишће вејало у тами још тише густој после малочашњих муња.

Целе ноћи није тренуо и ујутро, у шуми, код подигнуте само и испуштене коже мрца — тепки дубоки трагови медведа.

Почели су да претресају шуму у правцу повлачења звери, али од крви нигде ни трага. Прочешљали су можда сто метара право, затим лево и десно, али увек — ништа. Очајавао је, а ипак био сигуран да га је смртно ранио. Знао је да медвед може, прострељена срца, да се одвуче двеста метара па и више. Упркос томе, било му је све нелагодније. Сељаци који су дошли да виде убијеног медведа, Рамадан, његов брат и многи други, нису могли, разочарани, да се уздрже од јетких примедби на рачун способности ципа којим се ловци на медведе довозе у шуму. Воја се први снађе, покупи их све, распореди у стрелце и рече с беспризивношћу коју му је давало искуство и незаинтересованост:

— Доста је било сваки на своју руку. Сад ћемо сви таблу по таблу, систематски!

И тек што су кренули, Храме узвикну: Ево га!

Из једног дреновог цбуна вирила је пређа десна шапа као нагорели неки пањ. Сасекоше брзо шибље: огроман, црн, у новом али још негустом зимском крзну, лежао је сад доброћудно заобљеног трбуха, непомичан. Очи ситне, отворене, подливене. Кад му дохвати главу, одвоји се кап крви, однекуд иза огромних општрих очњака. Иначе нигде другде.

Три смртне ране је имао: једну у блат, другу у трбух, трећу у кичму. Прва му је искидала срце, друга прошла кроз црева, бубреге и јетру, трећа општетила кичмени при-

љен. Сваки од њих могао је с правом да мисли да га је он сам убио и да буде срећан.

Он је, незадовољан, мислио на проклету мечку што му је умакла. Сад је почињао да верује да ју је тад убио. Ни трага крви није било тамо као ни сада ту. Овог нису одмах нашли. Али тамо нису тако упорно и паметно тражили. Да Воја није наредио — »Таблу по таблу и — систематски«, можда ни овог не би открили у цбуну и остали би у уверењу да га нису егзекутирали. А јесу. Али ко га је убио? Убиства често остају неразјашњена, поводи неоправдани, извршиоци заштићени двоструким мраком заседе.

Кад су га измерили у Тутину на децималној ваги мерио је 245 килограма. Капиталац. Кожа ће припасти оном ко прича.

А је ли је заслужио?

1959.

ЦРНИ ВРХ, СУБОТА, ОБЛАЦИ, ПРОЛЕЋЕ

Ишла је наслепо кроз непрозирну белину облака без краја, равнајући се искључиво према путњевима и реском ломогу битке. Али ускоро осети да су јој коса, лице, руке и цело тело скроз мокри, иако није падала киша. Само та бела, непријатна хладна пара као у перионици после гашења казана. Није јој био зима. Напротив. Осећала се и мање уморно. Свежина је пријатно продирала кроз сукобене италијанске доламице од влакана коприве, кроз гуавер од плаве вуне и белу пуплинску кошпулицу, бурећи је и односећи јој сав умор. Она подиже с лица бич влажне косе и забаци главу као да је ставља под туш. Неста тромости из ногу, очију, тела и одасвуда где се накупила. Чинило јој се да је добро спавала, да је одморна и лака. Изгледало јој је да она то и не газу тврду планинску траву, жилаву и у рано пролеће као стрњика, него да лебди као да је изгубила тежину и постала делић облака гоњеног ветром право према брци на гребену што мапнети привлачи све што живи у тој непрозирној маси паре у којој је она једна невидљива кап. И ко зна колико се још људи у овим облацима јутрос осећају као неке капи личног људског живота изгубљеног у том сивобелом мору одасвуда.

Да се изгуби? Ко би јој замерио? Можда би је и жалити. Поинула. Такви су облаци, зар би то било чудно? Нико не би претпоставио да је намерно!... Изгубила се, па шта? па куда? па камо? — питала се стрепећи од те могућности исто као и од сусрета с Будимиром. Била је убеђена да је он то њу тражио.

Био би лепо да је тишина и да се сух и танак поветарац саплаће преко лањског лишћа и да један паперјаст, прозрчан малин облак као од целофана обавија шуму којом она корача сва срећна, с Мићом под руку. И да нема на себи доламу, чакшире и цокале, него лаку летњу хаљиницу са наштампаним цвећем у живим бојама и да јој је коса лепо очешљана и да има мало пудера на лицу и мало ружа на уснама, и да је ова чиста и одморна, сва лепа и чиста у оној цветној, лепршавој хаљиници, сва лепо очешљана и опрана, са зубима негованим одолом или неком добром водом за уста и добром пастом, сва свежа и ведра, сва мека и мирисава, са уснама влажним и намирисаним, и да је Милутин уз њу, а да на небу неко младо сунце сија и рези као лети чапа малине са содом, да је све тихо и лепо и да се свет око ње и њега, и они у свету, и они крај њега осмехују, сви заједно осмехују осмехом који не престаје и неће да утрне и заболи јер долази сам од себе, од младости и свести да има леп дан, и долази од љубави и свега што чини да је лепо живети, живети и сад и ту тако упркос свој тој преживелости што сада пуца из свих деви и чини да је ипак лепо мислити на живот, држећи Милутина за руку.

Видећи себе у мапти тако друкчију од себе сад, Ружка се на трен сажали над собом и, како то није хтела: никакво сажалење! упита се неочекивано: а мисли ли Милутин на њу и где је он сада и шта сада ради?

Ушла је у шуму. Мирисало је интензивно на мокро рубље и скокове веверица, на загорело млеко, зверињак, на кавезе с мечкама и олињалим курјацима, али и на још нешто сасвим туђе дрвећу, нешто загушљиво, што је дражило слезокожу ноздрва и растуживало. Био је пуно мириса, сложених, помешаних, много више но кад се за сувих ведрих дана далеко видело. Мирисала је папрат на јагоде, премупа на лук, гљива на љубичице у речном мљузу, пљиг на птице и људске куће. И што је дубље улазила у шуму, пробијајући се кроз облак што ју је сву обавио, мириси су постајали све јачи, мешајући се а остајући ипак сваки свој и различит.

Не, неће побећи. Отићи ће у штаб. Нека буде шта буде.

Главна је да она воли Милутина, и ако он не мисли на њу, не мари. Једног дана волеће је као што га она већ

сад воли. И лепо јој је од тог вољења и од тога што на свету има неког о ком може да мисли, и што је срећна мислећи на њега и не осећајући никакав страх више, иако иде у битку.

А Будимир? Заборавља ли? Протераће је. Опет. А можда је и није он тражио? Ко каже да је Будимир тражио? Нико. И шта? Ако је све то само машта, неразложна зебња? И нико је не зове ради зла које претпоставља? Да се не нада похвали пред стројем? Без илузија, девојко. Протераће те! Протераће је што је затајила казну.

Неколико је метака фијукнуло над њом. Али свршено је, не боји се она њих, ни непријатеља уопште. Не мисли она више да сваки метак тражи баш њу, ни да је сваки испалин у њу. Не мора она више да бегом воље раскрваљује жвале својих првих, непромишљених покрета. Мирна је, а узде свести лабаво јој висе низ душу, која и сама зна шта ради, без суфлера и бича.

Свеједно, отићи ће.

Недалеко се одломи гранчица и нов метак љутито фркну крај ње. Рушка не трепну. Корачала је лака и ведра као један дан, као тај дан, што да не? тај дан који је почињао да надлази и разребује облаке, као тај ветар што је променио правац и дужину отуд од гребена носећи мирис динамитног дима, прасак експлозија и уско-мешану вреву људских гласова. Крв јој живље проструји и учини јој се као да је истовремено с тим појачаним звуцима битке и опасности однекуд неопазиве попила чашицу лаког, белог вина, од чије свежине све постаје ружичасто. Ни мрвицу умора није више осећала у телу. И сад је све могла да разуме и оправда, чак и другове који су је одагнали из Ноћајског одреда.

Али неће, неће, неће о томе да мисли. Неће. Прошло је.

Није сасвим прошло, али ипак неће о томе да мисли.

Њој је добро и лепо само кад мисли о Милутину, па макар и сад, путем у битку. Али зашто је зову у штаб комесару? Ушта се опет. Неће о томе да мисли! одговори себи. Неће. Прошло је.

И поново осети малочашње живље струјање крви и оно лако пијанство као неки занос.

Занос, Милутине!

И одлучи да цео дан не мисли ни на шта непријатно, само ће на Милутина мислити, било шта било. Нека је

у штабу сачека и сам Будимир, свеједно. Ако је партија — судбина, не вреди се отимати, увек ће један друг остати да изврши вољу свих, па макар сви већ били мртви. Али ако је опет отерају из одреда? Куда ће? Шта ће? Али ако је не зову у штаб ради тога, ако је нешто обично, неко посебно упозорење...? Мисао јој се прекину. Ишла је без мисли, и њена је самоћа постајала са сваким ко-раком све потпунија, а све потпуније сложена. Је ли на то осуђена? Ушта себе прво чим јој се мисао поврати. Мисао потече, све јој поста поново јасно. Не мари, и сама, па шта? Увек је и досад била сама, са свим што није рекла. Свака реч која се неће или не може да каже друговима, то је тешка тона самоће. Колико је тона самоће одвајају од света? Па? Живела је, пуцала, бацала бомбе, дочекивала јурише непријатеља, одбијала их, по-лазила у противјурише, извлачила рањенике из окршаја, превијала их и све. И то ће и даље да ради. Макар и сама, али неће дозволити да јој ико поквари дане које још има, сате можда, нико, ни непријатељ, ни другови, ни погубија, ни победа, нико, нико. Ако погине данас? Није ли то излаз? Свеједно. Мислиће само на Милутина и биће јој лепо као што јој никад досад није било.

И од те лепоте и сама ће да зрачи лепотом и биће лепша но што је, и можда... можда ће место Будимира једног дана наћи њеном стазом усамљеног борца — сам Милутин. Зашто не би постојала и чуда? Можда је он то тражио. Знала је да је у Београду. Нека. Знала је: он је не тражи. Била је сигурна да је Будимир тражио и то опет, да би је опет одагнао. Како може? Зар не види? Не бори се она што је неко изван ње гони на то. Нема она куда. Шта представља она сама, препуштена себи? Она мрзи исто што сви мрзе и хоће што сви хоће. Ништа друго. Умрла би, пресвиснула, да је опет отерају. Како Будимир не схвати да је спремна на све само да остане ту. И због Милутина. Она мора да се прослави, јер чуда нема. Никад њега неће срести на пустој стази усамљеника. Он њом не иде. Он је увек са свима. Он је исто што и сви, везан целим крвотоком за свет. Без њега он не може ни да замисли себе. А зар је њој могуће да замисли себе без њега? Ни да погине не би могла, последње што би из ње истекло био би он... Насмеши се својој највности, али јој се тај подсмех учини лепшим но иначе, и зажеле да види како се смеши да би знала каква ће се учинити

Мићи ако га икад буде дочекала, загрлила. Одлучила је да се понесе с Будимиром. Плакаће, клечаће, молиће га, објасниће му, кајаће се, признаће своју грешку, заблауду, пристаће на све, али слушаће, грешће га ноктима, али неће се дати из одреда. Била је сигурна да је Будимир с пролетерима. И да је синоћ после заједничког састанка са штабом одреда можда онако само питао њеног комесара имају ли кот београдског студента и тако чуо за њу.

Затвори очи. Несрећа.

Али чим затвори очи, виде себе као у огледалу, не такву каква је сад, него лепшу, каква ће бити после рата, достојна Милутинове љубави. Учинило јој се да је неком невидљивом иза ње стао дах од дивљења пред њеном сликом у замисљеном огледалу. Милутин, и замисли да чује Милутина како изговара речи заклетве: »До проба ћу те воleti. Рушко, тебе само, до гроба«.

Глуко, али пријатно. Глуког није никад пријатна. Све је то због самоће. Усамљеност њу упропашћује, не Будимир. Усамљеност.

Отвори очи и одједном виде пред собом птицу како, без отпора, пропада кроз набубреле транчице и суво, ланско лишће. Птица паде као пруген земље на корак пред њом.

Имала је жут кљун и нешто светлије жуте ножице, танке као власи платиниране косе, под грлом — сва црвена. Од крви, помисли прво, али кад је джеке, окрену у рупи и боље погледа, виде да је рана под крилом. Паперје је тамо под ребрима било опрљено, лизнуто ватром; слабина — пробупшена, разнета. С друге излазне стране, кости — здробљене.

Битка се орила ближе. Али ту где су шума и облаци постајали рећи, она се осети тренутак тако безизгледно сама са тим мртвим бусеном на длану, тако слично том растреситом, отежалом перју птице којој није знала име, али коју је пронашао залутали метак, иако се невидљива била притајила за штитом моћног стабла, да замре, застаде, једва задржавши сузе. Могла је још да се изгуби, има времена да залута, одложи сусрет с Будимиром. Прострењена, с капањом крви на врху изненађеног тврдог кљуна без цвркута, птица је лежала мртва и ништа више није осећала, ни глад, ни потребу да лети, ни мајску страст за мужјаком, ни страх... Ништа. И ништа је могућност.

Не. Ништа јој није помогло! исправи се брзо гледајући је смежпалу од смрти, немоћну. Покуша да отвори птици хладни кљун не знајући ни сама зашто то чини. Да би нешто радила? Да не би плакала? Ништа јој није помогло. Ето. Ништа јој није помогло.

Шта хоће она тиме »ништа јој није помогло«? Зар је она икад помислила да побегне, сакрије кривицу? Тако не видеља Милутина, и не била срећна мислећи на њега, и не осећала тај занос упркос свему, тако та никад не задржала ако је икад озбиљно помислила да побегне, да се сакрије, она хоће да поправи своју грешку само и ништа више.

- А ако је преварила себе? Шта ако је лажала себе?
- Кад? — упита се изненађена, плачна — кад?
- Зар никад?
- Никад. Никад.

Срце јој је лупало док је тако питала себе и себи одговарала, лупало јој је некако тупо и невесто и ненавикло, као да су живот и пулсирање отпочели сада први пут на неким другим, новим основама. Али занос је још био ту, испод тих несретних откуцаја срца, а уши су јој брујале као акустични ходници пуни бака. Све то у њој најјачало је за неко време јеку битке.

Кад најзад крену, помисли: Треба се стишати, пронаћи чету.

Свеједно, није празноверна. Неће, забога, још веровати да је неко негде записао и под број завео њене речи које је у мислима рекла и да ће се, кад тај незнани књигобоа људских истина утврди да је лажала себе, и то не једанпут, појавити пред њом и својим немогућим преткулним басом тражити од ње да се одрекне љубави, заноса, Милутина.

Није дете. Није празноверна. Све је то умор, ноћас није ни прилегла, а сад је сва мокра и грозничава од облака кроз који пролази. Мокра је до сржи, до свести, и добро је што коначно жури све стрмијим јутром које мирише на веће и маховину и рибе папрати, а мање на гљиве и звериње.

Стабла су се постепено размакла, као и облак, усталом, али у њој је било место само за Милутина. Ни за шта друго. Милутин је у њој. Цео у њеној мисли. Сав. Он и нико други. Ни страх, ни Будимир. Заузео је сав њен простор и био страшно велик. Свега га није могла да обухвати

једном мисли. А хтела је да га мисли и мисли о њему. Одакле да почне?

Од почетка! одлучи, журећи мртвом углу испод чуке, где кроз разребену пару назре силуете. Тамо ће све сазнати.

Али кад стеже, дозна с олакшањем да је комесар у Комарићима, а пролетери на цести коју треба да пребу и отворе пут дивизијској болници.

1952.

ЦРНИ ВРХ, СУБОТА, 4 САТА УЈУТРО; ПРОЛЕБЕ

Смешећи се тврдо, професионално над раном коју је чистила, Рупка је мислила на Милутина, који се бори друкчије, далеко, у Београду.

Сигурно спава сада. Четири је сата.

Тамо у Београду. А ту, на земљаном поду танко посутом овсеном сламом, лежали су рањеници покривени само сенкама и зеленим прозачним мехуром карбитске светлости. Пламен је, димећи се, мастио стеничаве преде појате, док је кроз незастакљен прозор, као кроз отворена уста, продирала хладна, ментолна тама, заједно с откинутим крајевима облака што су цео дан обавијали Црни врх. Било је загушљиво, смрад се обнављао брже од свежине коју је ветар убацивао на махове, али гори и од тог слатког смрада био је умор.

Страшно је уморна, а рањеник је гледа гонетајући с њеног лица шта ће с њим бити.

Нека буде шта буде, само да му ногу не одсеку. Нога је куриру важнија од главе. Рекли су му синоћ да је бутна кост слоњена.

Али млад је он, крв му је јака и здрава, а осмех болничарке која му чисти рану као да каже: »Не брини ништа, друшкане. Таквом момку и слоњена кост брзо зарасте«.

Хоће ли одиста брзо да зарасте?

Само да је тако не гледа тим очима тешким као тегови. Притискују је и море, сричући јој с лица његову, курирску судбину. Осећала је да малаксава и да неће моћи дуго још да скрива безизгледност рањениковог

стања том предузимљивошћу, сасвим изашном, и тим осмехом који јој се ударенио у крајевима усана што бриде од бола. Као да јој развучене, отворене усне нису невесео и равнодушан осмех него рана. Рана коју не чисти, исто тако црна по рубовима, исто тако запаљена као и та рана на бутини курира. Та рана коју чисти.

Само кад је не би тако гледао тим тешким изваљеним беобачама, тим стакластим дужицама што је сврлају и силом хоће да из ње извучу оно што се не може. Не може му ваљда рећи: »Нема ти спаса, друшкане!« Друшкан!

Каква реч. Увредљива. Одогто.

Прозива га у себи: Друшкан.

Друшкане, рече му у себи, немој ме тако гледати. Уморна сам. Два дана и две ноћи нисам очи свела. Спава ми се и мисли ми се на Милутина.

Друшкан је застењао док је то мислила у себи, његове изваљене очи још су се више избочиле и надуле. И престале да буду очи, постале сивкасто модри зглобови прева што су се укљештила у преуским очним дупљама, из којих не могу да покуљају, а хоће, а треба. У тај час рањеник шкришћу двоструким зубима очајно, као да се дави: његова се велика, ребраста јабучица подиже грцаво и спусти. Зној му покваси чело, а чуперак жуте косе, догле кочоперан, стаде да се полако навија у страну као откос ражи посечен невидљивом косачицом.

Рушка га љхвати за руку, набе му пулс; бројећи било, преста да се смеши.

Неко је време неће гледати.

Узе ваздуха, удахну га дубоко у плућа, а ваздух је у тој чобанској брвнари био пренапет и густ од множине неуједначених, јецавих дисања и испарења измучених, знојавих, неправих, грозничавих тела која недељама не мењају рубље. Гадјала се тих мириса и савлабујући гађење, увлачила је у себе смртни дах упрваљалих рана и крви што се распада и трули, те страшне смрадове, помешане с мушким воњем кашпева; опасача, опанака и цокља намашћених пушчаном машћу или љжглом кожурицом сланине.

Хтела је да принуди лице да јој остане љупко, бар безизразно, упркос том прокислом задаху људског бола и сузна пуног гњида, тих разбацаних копорана и чакшира квапених планинским кишама и сушених ветро-

вима за маршева и бојева, прогорелих крај ватри од сировог грања, дезинфикованих у бурадима где су се заувек напојили мирисом угинулих вапију, бува и свачег. И то смо ми: смрад храбрости. То наше сиротињско војничко сиромаштво.

Али не престаде да ради. Мислила се без осмеха, без одлуке. Из болничарске торбе о појасу извади флашицу, с облаком сулфамидског прашка на дну. Крајеви усана су јој још трнули, иако јој је осмех већ неко време спавао негде у њој, горким сном стражара на стражи. Она је мислила на Милутина.

Не дуго. Први налет грча попусти и рањеник добе себи, сав знојав и ломан, али чим добе себи, потражи је очима тешким као тегови и Рушка се смешила већ кад је његов поглед пао на њу, нагнуту осмехом и целим танким, градским телом над његовом раном.

Зар би се болничарка тако трудила и тако смешила да му је рана ударила на зло?

Сећа се како је Диклићу смрдела рана кад ју је захватила гангрена. Морали су да му одсеку ногу до кука, толико је смрдела на лепш. Док његова рана не смрда, иначе се другарица не би смешкала вадећи из ње заостале гелере, треске и здробљено труње костију и земље. Он је још осећао ломоте што су га кочили и мучили, у полињу нарочито, али то је друго. Главно је да му се рана није дала на зло и да замаабује. Сигурно му зацелује, зар би се иначе другарица тако радовала и радујући се тако радосно смешила.

Не. Њему неће одсећи ногу. Је ли да неће, другарице?

Само кад је не би тако гледале његове тешке, запаљене, немилосрдне очи. Шта хоће он од ње? Зар и сам не види да та игра с надом нема смисла?

Али није имала срца да престане да се смеши.

Смешила се, љута на себе више него на Друшкана, који ће, била је сигурна, умрети током дана. Радила је изашпан посао и, штедећи, ипак расипала скупоцени прашак. Узалау се сатире и не спава. Узалау се смеши и не мисли на Милутина, на ког би тако волела да мисли. Сада више него икад. Зашто? Зашто више него икад? Је ли зато што је тако уморна? Узнемирена? А зашто је узнемирена? Шта је то опет?

Она удахну у мислима, лице јој оста насмешено.

Све је узалуд. Све што је она досад радила, не само то што сад ту ради, све је то један узалудан и излешан посао, ситан и безначајан и не вреди труда који стаје.

Свеједно. Она ће да ради то што ради, штедљиво ће посипати рану прашком и уопште... Показаће свима шта она може да даје од себе и кад то ничему великом не служи. Храброст се и не цени по спремности да се жртвује на великом бојишту где све је видљиво, где си окружен онима који се виде и који пљескају и кличу твојом вишеном јунаштву. Храброст је гинути сам, далеко од блеска твојих на најспореднијем колосеку борбе. Коначно, није ли се увек и кретала и испрљивала на тим споредним колосецима? И сад, Друшкане, не би више помогле ни све антитетанус инјекције овога света, па зашто се онда ломи око њега и смеши му се утрнулим уснама, које јој се сигурно већ црне као ова рана коју бесмислено посипа сулфамидским прашком, тако потребним другим рањеницима.

Зашто све то? Чему?

Човечност.

А зар је Друшкан још човек? Био је. Преслаб је да то још буде. С њега је већ спао оклоп од воље која чини да су борци тврди према себи, нади и свему што није тешкоћа. У његовом је погледу мицало толико очајања и огољене глади за ма каквим животом да јој се чинило како је он то гласом већ моли да га и даље залуђује надањем. То га бол усамљује и своди целог на месо, које толико тишти да му је немогуће да осећа ишта за друге и не мисли само на грцаву самоћу својих костију, којима још није доста видика и света.

Жалила га је, у ствари, а је ли жаљење човекољубиво? Изгледао јој је мали и немоћан; прави Друшкан. Док Милутин...

Она баци кос, опрезан поглед на Друшкана и виде да му се очи опет изваљују и зенице шире. Кошава страха дувала је из њих.

Зашто? упита се. У исти мах сквати: заборавила је лаж — осмех.

У мислима љутито зграби хируршке штипаљке и уштину њима осмех, који јој је спао чим је помислила на Милутину. Она зграби штипаљке и загвинта чврсто у мислима свој осмех за утрнуле крајеве усана. Да би

радила и, радећи свој посао како ваља, ипак мислила на Милутину.

Радила је, мислила на последње што јој је Милутин горко рекао.

Трже се: балончићи.

Тако увек почиње *оно*. Плави дечји балони од неке непрозирне сагунце испунили су сав простор између ње и она о Милутину, и све је постајало нестварно.

У типични која се напе као затегнута мембрана, она разабра бат корака. Далеких и једва чујних. Саже главу... и опази групу непријатељских војника у себи, у огледалу лебдећих непрозирних балончића као на биоскопском платну напетом у срцу отворене кошнице свести.

Видела је јасно ту непријатељску групу у себи, разгветније него јасно, и могла је, упркос удаљености која их је ужасно смањивала, да разликује сваког војника. Уочавала је ликове, ознаке на рукавима и еполетама. Непријатељи су журили кроз нестварну даљину и дахгали извлачећи се уз косу што је, с друге стране планине, преко шумовитог грбена водила чобанском ставом овамо, њима, заноћалим после два дана непрекинутих борби у овим бачијама које је рат поштедео досад. Кроз запаљени, облачни пејзаж грабио је крупан и разарљен војник, пегав, зајатурен. Дрсао је плитко и споро, као ронилац, али митраљез је носио са запањујућом лакоћом. На десној ноздрви имао је брадавицу. Једну од оних ружних, распцветах брадавица, црвенољубичастих и храпавих као карфиол. Иначе је изгледао згодно, мупки. Само је та брадавица нарушавала савршену симетрију његовог не-обично функционалног војничког лица и чинила га непријатељским, тако гадно непријатељским да се Рупка стресе и отвори очи.

Сви се бели балончићи распрснуше у један мах. Она угледа пред собом рањеника и његову страшну рану, овалаш замагљену сулфамидским прашком. Зар је сањала тако стојећи? Кољко је сан трајао? Али поглед јој клизну на рањеника, на чијем лицу примети неколико љубичастих пега.

Умреће! помисли, али овог пута без љутње што жали, равнодушно и одсутно је помислила, упркос зебњи која ју је обузела. Обазре се. Ноћ. Сви спавају. Упркос ранама. Неки су лежали непомично, неки — изваљени на лебима — мрморили су у сну — неки би с часа на час захркали.

Кроз уски незастаљени прозор гледала је типина, иза које се осећало прно ваљање ноћи. Под прозором је лежао Жижа. Она се покрену, промешкољи. Слама запушка крто пуцкетајући под њим и он опова једва чујно. Али се не пробуди — не одиже чак ни главу да ослушне, а био је стари борац, искусан и увек напрегнут, кадар да осети непријатеља пре но што би се и најбољи вучјак узнемирио. Она уздахну, узе завој, а облаци, понети новим налетом ветра, уваљивали су се кроз прозорски отвор. Неколико дужих облачних прамена паде на под и, клизећи преко набоја, стаде да се зимоморно и пузаво завлачи испред људи и влаћа сламе. Рупка поново уздрхта...

... Копито прног коња удари неочекивано и нагло у стакло на које је у мислима наслонила чело и незаштићено срце; а у исти мах виде да је Друшкан не гледа и помисли да ће он сигурно умрети током дана. Та се мисао појавила као сува мучка на ноћном небу, далеко у њој тамо на стази којом је малочас сном у њој прошла група непријатељских војника.

... Копито удари као камен у непостојеће стакло и оно прсну у сто хиљада нереалних комадића. Али срце јој затрпета као да је добило очне капке, а чело, стицнуто оловном рукавицом оклопника, забеле до крви. У том часу непријатељски војник с брадавицом на савршено функционалном лицу, истрча из таме и стиже на врх гребена у њој, постави митраљез на саму чучу и...

Рупка затвори очи. Очекивала је звуке.

Јавили су се. Одмах разабра у себи први наглашени слогу митраљеског рафала. За њим се отвори зев типине, начуљене, окате, без одјека, она кратка пауза коју увек чине добре нишанције после првог метка. Онда се бешумна челојст затвори и рафал прасну као да искапљује брзе, општре речи једног неразумљивог језика...

Жижа се, уз трзај целог тела, исправи на слами и искриви главу као вучјак кад ослушкунје.

... Сви се меци сјуреше у њу, у изнутрицу њене свести, у најмањи круг мете на њој, у оно рањиво и стално присутно сазнање да је жива и да треба да живи да би волела Милутина, како никад девојка на земљи није још волела ниједног младића нигде на свету, а камоли ту под планинским гребеном, на коти 1679, где упркос смртној опасности она машта о Милутину и сања га над-

нета над рањеником и мисли на Милутина свом снагом своје свести, изрешетане као што су изрешетани картончићи на стрелишту, и том прострећеном свешћу жели да с њим под руку шета и ступа кроз пролећа која ће једног дана доћи...

Да ли је Друшкан видео да је задржала? Је ли помислио да јој се згадила његова рана? Његов је тешки поглед опет био по њеном лицу. Без наде, овог пута. Немогуће да је ишта приметио од малочашњег сна и садашње језе. Није им допустила да пребу добро чувану границу која раздаваја унутрашње зидове мисли од иностранства спољњег света. Не. Али се јежила. Друшкан је почињао да схвата да му је рана ударила на зло, да умире, и Рупка доживе својом разубенијом осећајношћу његово сазнање да умире далеко, далеко од села и одреда и својих.

Али Жижа је напето ослушкивао.

Сад ће! схвати Жижа, помисли Рупка. У дну појате неко шкргутну и прогута плаувачку, неко је, увијен у сенке, још бунуван од сна, стењао не саутећи ништа. Сви су спавали сем Жиже, ње и Друшкана. Али овај је опет колутао очима и извијао у грчу рамена и врат. Она напе саух. Ништа. Типина.

У исти мах прасну далеки метак. Сви заспали отворише очи у мах, наједном сасвим будни. Кроз типину се гласао тамо на гребену пригушени одјек, припремајући све њих на оно што је требало да дође. И стиже. Бесни рафал се простирало облачном тамом, празнећи у једном дугом даху обе своје касете. Друшкан се кочио грчевито, једини неосетљив на детонације и сав пакао паљбе што се одмах затим отвори на гребену.

— Опет заратило! — рече Жижа осмехнувши се не обично танко и мирно. И додаде:

— У зао час, дабогда!

Напољу су се већ чули промукли гласови, звек оружја и лима, кораци и дрска команда што се као псовка изгуби у стрци. Поред ниског прозора без стакла пројурили су опасачи и кундаци треће чете. Инвалид Шоба застаде крај окна и Рупка чу његов детињи глас, увек пренеражен као да пада с крова:

— Брже, Нишина, остави увијаче!

Лево, даље, водник је журнио заостале:

— Трк, трк! трк!

А отуд, из шуме на гребену где је синоћ постављена Милутинова десетина, учеста појединачна паљба и Рушка то примети са задовољством које није произлазило само из сазнања да непријатељу није пошло за руком да се неопажан привуче болници и чети. И овог пута њих је све спасавала увек будна десетина; њен се десетар звао Милутин, као прави Милутин чије је име већ звуком гласова који су га чинили стављало у погон све рефлексе њене осећајности и сву суштествну машту љубави, све условности љубавних асоцијација, незагрљене загрљаје, непропапане пољупце и све сузе што чине љубав љубављу...

Мина тресну на ивицу ливаде.

Карбиски пламен, ударен потресом експлозије, изгуби дах. Чаћ што се дотле вијугајући мамурно дизала као сврало над врхом пламеног листића, разби се у влакна и расточи у лепљиве кончиће који су заплутали загушљивим ваздухом као тек изикрене јегуље у мутносивом акваријуму из једног од филмова сна.

Али рука којом је полагала газу на рану није јој задрхтала. Прошао је немир што ју је заледио и жежио за време оне дуге секунде између слутње рафала и рафала. Са сламе је допирао шапат рањеника, који су по пуцњави доносили закључке о бици. С времена на време остела би на себи понеки њихов поглед, пажљив и опрезан. Као да је мере. Нека. Могу је сад гледати до миле воље. Она се држала већ сва на узди и нико се од њих неће похвалити да је видео ма и за влас узнемиренујућу по иначе. О, што је мрзела то своје чуло слутње. Што је то чуло немилосрдно. Гадно. Тај пријемник у њој каптира само звуке које емитује смрт, трен један пре но што права смрт заиста отпочне своју рафалску емисију. Док се припрема за њу. А никакве користи од тог чула. Само повећава мору и зебњу и моћ. Разара. Друго и не уме то чуло страха од смрти.

Смешно. Превијала је рану. Никад јој нико није пребацио да се држала кукавички. Увек је успевала и у тим претпрвим тренуцима да задржи дрхтај у себи и да му не да напоље, у свет људи који могу човека погрешно да схвате и заурадо протумаче ако је спонтан и онакав какав јесте. Она се извештила да у свакој прилици сачува лицу, очима, осмеху и прстима којима сада превија Друшкана, апсолутно у свакој прилици, неопходну сигурност

и свакодневни мир. Не скрива она страх. Не осећа га чим прође дрхтај изненађења. Никад јој нико неће замерити страх ни малочас, а камоли сад кад је пламен дошао себи и осветлио јој лице, извлачећи га из таме на своју цијанотичну светлост заједно с људима, стварима и сенкама разбациланим по земљаном поду, из кога је у угловима избијао овде-онде понеки чуперак закржљале траве. Сви њу знају као храбру и рачунају с њеном храброшћу. Она прибрано и савесно врши своју дужност и влада собом без уочљивог напора. Чак својом подвученом хладнокрвношћу, обављајући, као да ништа није, своје обичне послове, она делује умирујући на људе. А то је оно што у том часу и треба: охрабрити рањенике, који су слаби и свесни своје немоћи и зато се осећају вазда утроженији од осталих и увек недовољно осигурани, зато тако брзо постају плашљиви и они који су били храбри пре но што их ранило. А она? Нерањена? Јесте, гледано споља. Али питање је како је у њој самој. Она се држи како ваља снагом своје воље, али да прсну дизгини којима је зауздала своју природу...

Да прсну? Шта би да прсну?

Прва би побегла одаваде. Прва.

Она? Никад, јер јој никад неће попустити узде које јој је Милутин открио у вољи. И она ће се увек држати како ваља. И биће оно што се подразумева кад се каже храбра. Нико сем ње не може да продре у њу, сагледа је изнутра и ослушне тамо у њој како загушно бучи њена крв, колутајући затвореним кругом жила. И како грцаво лупа њено срце. И како сваки метак и гелер, ма где пали, макар и на десет хиљада миља одаваде, погађају њу само и њу рањавају у њеном сазнању о себи као девојци која живи да би волела Милутина, а не да губи време чистећи узалуд ране без пребола и лемећи се по пустим планинама без лета топлог, без цвећа, без игде иког, без звери чак, јер и оне напуштају терене битака, на којима једино људи могу опстати да би се убијали. Она је робена да раба децу с човеком кога воли, а не да убија људе који су непријатељи и шта год хоћеш, али који, свакако, нису дошли на овај свет пре двадесет или тридесет година да би убијали и били јалово убијени.

Друшкан је опет гледао њен затвинтан осмех. Изгубљено, и као постиђено због нечега што је мислио а што се показало као неистина. Рушка удвоји пажњу, нежност

и све. Чак хтеде да му каже: Све ће бити добро! али га помислова само по образима, обареним од зноја, и не скло- ни руку с његове браде. Дође јој гадно и жао што Друш- кан тако живински немо жали за животом, а сама не жали ли себе исто тако?

То је друго. Нико то не види.

Свеједно. Она склони руку с Друшканове браде. Свирепо је живети данас, помисли, а ваља живети и под сталном паљбом, до краја. Ништа се људскије не може да измисли, иако је то што се измислило још увек против памети људске природе. Зар је мудрост: убијати, гинути? А шта се друго сме, и може? Све је против природе. Не- природна је и храброст нужна да би се савладао животни зов и урадио оно што се ради насиљем над собом. А што ради јер мора, јер би иначе било још горе, још неприродни- је. Зато је њој онако неиздржљиво сваки пут кад наслуди и у мислима види непријатеља, а мање неиздржљиво кад бит- ка заиста отпочне. Тад се нема више куда и неминовност насилних смрти мора да се прими као закон живљења. У кратком интервалу између предосећања и паље, док су још једна врата отворена, човек би бежао и природно је што би бежао јер се његова људски мека нарав тешко навикава на те тако људски свирепе законе ратишта и смрти. Да у рату пуца од почетка до краја без предаха, сви би имали времена да се, помиливши се с том убитач- ношћу, препусте логици храбрости и сви би људи, пре или касније, постали јунаци. Али постоје заштита између битака и са сваком новом битком треба почети из почетка дресуру храбрости...

Није тачно, мислила је везујући завој у машну, постоји свест...

Ах, свест! Помоћно средство.

— Хоћу ли умрети? — шапат једва одлепи загореле усне Друшкана и она више наслуди него што разабра то питање на које му није хтела да одговори. Није целат да му каже: Умрећеш. Она се наже и помислова му влажно чело.

— Гангрена? — упита он шапатам.

— Шта ти пада на памет! — зачуди се Рушка, обра- дована што јој је омогућио да се искрено чува. Није волела никакве лажи. И то јој је од Милутина.

Заиста није то била гангрена и она је истину рекла. Али Друшкан јој није сасвим веровао. Осећао је да ће

умрети, а умире се од гангрене. За тетанус још није чуо. Он затвори очи. Млад умире, далеко од својих, а ту, у Црновршском одреду, нико неће за њим заплакати. Нико. Умире млад, и ко зна хоће ли икад Драпиња чути да је он умро и како је умро, али ако чује, она ће плакати и неће се удати после рата, све од жалости за њим. Неће се удати или ће од туге пресвиснути или ће намерно попи- нути у првој борби. Јер што да живи без њега. Какав би јој то био живот без њега!

Друшкан престаде да мисли, изнемогао од туге, и онда рече одлучно у себи: Не, нека поживи и буде верна! Нека мисли на њега. Патиће се, истина, али не тако као што се он сад пати, сам као пас међу Црновршанима, који га не воле и не жале, и ничим не буде. Био је уверен да би га кувар његовог, Ливањског одреда, излечио јаком храном. Јер је стари Јере волео курире.

Ипак, мислила је Рушка, у њој постоји нешто што личи на страх, а страх није. Није. Али ако то није страх, има ли смисла порицати то што постоји тајно у души, тај скривени цвокот који није страх, порицати га само зато што сем ње нема другог сведока који би то право- ваљано потврдио. Разуме се, није она муда да сведочи против себе.

Зашто би то било сведочење против себе?

Зато што је невидљиви цвокот њена природа, а храб- рост — плод свести и воље. Не! — рече. Плод љубави. Она је направила себе према Милутиновом љеку.

Али ко каже да је код ње само тако?

Свако прави себе по лицу оног ког воли, био то друг, другарица, навика, снага, нежност или ма који други идеал. Није она изузетак. И ако би ово њено искрено сведочанство схватили погрешно и осудили је као пла- шљивицу, с њом би био осуђен и цео људски род.

Не. Милутина не би осудили. Милутин није такав, он није ни удвојен ни раслојен, он је сав од једног лива, без иједне пулџике у којој би се сместила и најмања кап- љица сумње у оно што чини, јер је све што чини увек оно што по његовом уверењу треба чинити. И зато га воли, зато што нико није као он.

Али Рушка није успевала, уморна како је била, да завеже машну на завоју. Али шта ће му? Све је узалуд. И како јој се прсти нису кривили и како су тихо непо- слушно, али неприметно цвокотали, предомисли се, заврши

завој чвором и окрену лице од рањеника док је кривим макама подсецала ушате крајеве. Друшкан то не виде, али му се у тај час појави суза испод спуштена капка. Рупка се следи: осећала се као злочинац ухваћен на делу. Остави маказе и пређе смрзнутим дланом по удегом одједном а ипак обареном још увек образу Друшкана. Он оста непомичан, затворених очију.

Не престајући да се смеши, она још једном заокружи погледом по ниској појати. Сви су рањеници превидјени. Никог није заборавила. Никог.

Само себе. Само себе. Само себе.

Паљба јој се учини гушћа кад изиђе из појате. Удахну свеж, влажан ваздух дубоко, до дна, за себе и Милутина. Цео Црни врх, шума, ливада, појата, она ту и борци њене чете тамо на гробу, лицем у лице с непријатељем, рат и све што је сад могла да замисли, потонуло је на дно белог мора облачне паре што се котрљала преко свега, опрћући све, и њу, у своје снежно руно, у ту поклјучку којом би дивно промицали у лудом спусту бели, невидљиви анђели курири, кад би их било. Коракну опрезно и после неког времена додирну људско тело, и тек се тад будмаста Оља издвоји из облачне паре, као једна друга, на трен заборављена могућност. Управо је стављала бакрач пун снега на ватру што је неуверљиво пуцкетала између два равна камена над којима су се ваљали, не мешајући се, сури, љути дим смреке, и бели, дивни дим облака.

— Јесу ли се осушили завоји? — упитала је, али се сети да има у торбици дванаест нових немачких завоја.

— Видиш како је све мокро! — рече Оља и додаде — просто да излудим! Сем голог чаја, ништа им нећу имати да дам за доручак!

Рупка је знала да Оља мисли и сад, као и увек, само на рањенике. Позавиде јој, али одозго, оваш, као врлини која долази од невоље. Оља није била ни паметна ни лепа.

Можда је зато њен глас био плачљив и у мање тепшким приликама.

Курир се створи пред њима, изронивши као пливач на површину тог мора облачне паре.

— Рупка! — викну патетично као да узима ваздуха — у батаљон, комесару!

Ипак! Учини Рупка — ипак! Сасвим се расани. —

Оља! — рече, али неста у облаку пре но што Оља диже главу.

— Комесару? — питала се Рупка — слутила сам. Отераће ме опет. — Пре но што се сасвим изгуби, окрену се и довикну већ невидљивој, дундастој, трапавој Ољи, која није никад мислила на себе, јер није трпела самоћу и није схватала себе ни ништа што се дешавало у унутрашњости ствари, испод облика површине, па и у тој безобличној воденој пари облака који могу да буду све што год се жели и треба, или мисли да треба.

— Идем прво у чету! — викну кроз бело море.

Али Оља не одговори, није чула...

1952.

ПРЕД ВЈЕКОСЛАВОМ ЧУБЕЛИЋЕМ У БРОНЗИ

ЗАБЕЛЕЖЕНО У БИХАЋУ ПОСЛЕ 29 ГОДИНА

За југословенског комунисту, између 1936. и 1938. постојао је један једини позив за сва путовања и, ако се није оглушио о њега и један двадесетосмогодишњи младић нетом изишао с робије на коју је био осуђен у 1932. као члан Месног комитета Бихаћа тад мученог бедом и немаштином, Бихаћа тад вребаног пенарцима и предрасудама, не помислимо

да је Вјекослав Чубелић иједног тренутка имао на уму прелазећи илегално границе четири државе да би стигао до Албасете ишта друго

доли жељу да, одјекнувши на позив КПЈ, својом храброшћу и спретношћу митраљезца помогне ствар слободе једног народа о ком није много знао, убеђен

да сваки напредак слободе ма где у свету значи напредак слободе и у Југославији, па према томе и напредак слободе

у родном Бихаћу под Пљешевецима.

То је одувек и значило прави пролетерски интернационализам.

Не фразу бакуњинску, ни авантуризам,

него акционо сазнање о универзално спојивим и спојеним судовима слободе и борбе за њу.

Вјекослав Чубелић је зато и могао остати да непомичан лежи

крај свог оружја, на челу свог вода митраљезаца славне 129. бригаде, састављене махом од Југословена, дакле од потеза Заваље — Жегар;

задајући ударце фашизму, могао је остати да, заувек мирне савести, као неко ко се није оглушио о позиве своје земље, почива у посној арагонској прљуши између Мореље и Мауроја,

тих забити означених на шпанским секцијама као две безначајне

агломерације кућа и пољопривредних зграда.

Пао је врло далеко од Бихаћа, а ипак близу њега, на свим његовим прилазима,

на југу и северу од њега, на истоку и западу од њега у његовом срцу. Срце Бихаћа,

оно је тад тукло у Шпанији која није била

јужна плажа уоквирена крошњама наранџиних стабала, ни корзо топаа од кастиљанских кикота, толедских нежности,

севиљски ватрених погледа,

него магнет читаве једне југословенске младости,

земља коју је требало бранити од агресије фашиста.

Бранећи незнану земљу Шпанију, остао је у њој плитко закопан. Ево га пред нама!

Видите га као и ја: живог, зелених занетих очију,

запаљених рубова очних капака,

младићки мршавог, немирне косе, концентрисана израза, увек заштитнички некако натпутог напред,

увек ужурбаног и неуморног, обузетог текућим само

задацима, несустаога и неиспаваног, а ретко кад ситог.

Заједно га видимо и сад у оном његовом једином одећу, изношеном а

уредном,

и чујемо га као да каже:

»Другови, изградња је наставак борбе против недовољно победених агресора. Све

што се уради за једним токарским или каквим било
столом и
наковњем
јача снаге револуције, ту и свуда у једном и једином свету.
Је ли потребно да вас као његов секретар обавестим
да Вјекослав Чубелић није разликовао радне дане од
недеља,
да његове борацке године нису знале за годишње одморе?
Претерујем? Не. Он је претерано био привржен борби
радничке класе.
Да није он, да нису многи такви претерани били, зар би
се икад
победило?
И које чудо ако и толико година после своје
погибије што се збила у раноаприлско подне,
у својој претераности,
Вјекослав Чубелић прима и ово бронзано попрсје на тргу
као још једно револуционарно задужење, као нешто
сасвим
природно и
схватљиво:
па ће одсад,
изливен у бронзу, стајати заувек испршен, одолевајући
невремену и времену,
не да би заувек подсећао младе људе
на своју свесно жртвовању и неизживљену младост,
него да би бдио да данас живим младим људима
нико не одузме ништа од оног што имају сваким даном
све више;
да се они, млади људи, не би лишавали
ичег чега се он с гордошћу лишавао.

Не, није мислио на попрсје од бронзе кад је
ојурио у Шпанију. Ако је журио,
није он журио својој погибији. Ако је журио,
журио је победи. Заједничкој. Напој. Вапој.
У ту победу, у радничке савете,
у систем комуна, утрадио је целог себе.
Не бркам датуме. Његова се крв просула после једанаест
месеци борби
између Мореље и Мауроја у априлу 1938,
а Бихаћ је први пут ослобођен у 1942,

али ко може рећи да он није био присутан у свести
бораца који су ослобађали Бихаћ 1942,
у свести својих другова који су присуствовали и
заседању АВНОЈ-а,
заседању које је имену једног историјског староставног
града
дадо револуционарни блесак и слободарску вечну
младост?
Ко може рећи да од 1945, од кад је цела Југославија
слободна, тј. социјалистичка,
и Вјекослав Чубелић,
негде у једној поворци потинулих за социјализам и
слободу
ма на ком
од фронтова те свеземаљске и свељудске и свевремене
борбе
и за једну земљу
на свету, за Југославију,
сваког јутра без недеље и годишњег одмора не наставља
да одлази на свој рад, посебан, невидљив а
неопходан,
рад на одржавању континуитета
између херојске прошлости, јуначке садашњости и
баснословне
будућности.
Не зато да би овај град и сви градови на свету,
не зато да би земља постала једно шеталиште са
свих страна оивичено попрсјима од бронзе,
него да земље буде, да човека буде, да другарства и среће
буде, да
слободе свуда буде.

И ја сам сигуран да Вјекослав Чубелић
и то своје задужење
ради како ваља
да погибија више не буде,
да не буде потребно никад више
оно умеће које је он умео
кад је на страпном месту постојао, нестао и остао.
Али и да, устреба ли и добе ли, упркос његовим и
нашим напорима, нашим и његовим напорима,
до потребе да се овај наш живот брани,

хиљаде и хиљаде младих људи,
инспирисаних примером свог земљака и својем
револуционарним интернационалистичким
родољубљем,
учиниће своју дужност
према земљи и СК, том вечно младом учитељу и
васпитачу нашем и трајном васпитачу и учитељу наших,
учитеља и васпитача,
међу које спада
и Вјекослав Чубелић,
чије погрсе откривамо
са једним другарским и пријатељским
Слава ти!*

1961.

* Говор одржан приликом откривања погрсе В. Чубелића у Би-
хаћу, новембра 1960.

НАПОМЕНА

Ова књига садржи есеје, репортаже, чланке, прозне одломке и полемичке текстове Оскара Давича углавном из првог послератног периода његовог стварања. Већи део објављен је у нашој периодичној штампи. Подробније податке читалац ће наћи у *Библиографији*, на крају XX књиге ових Сабраних дела.

Цртица *Сећање* објављена је у *Политици* 17. III 1957. под насловом *Сећање из тамнице*; Давичов реферат на II националном конгресу за заштиту деце (Београд, 1958), *Уметност и васпитање*, објављен је у књизи *Друштво и васпитање* (материјали са Конгреса, Београд, 1958), а фрагментарно и у часопису *Дело* 1959.

Први пут се објављују: Давичов говор *На тему Политика и књижевност* одржан у основној организацији Савеза комуниста при Удружењу књижевника Србије 1955. године; чланак *Улога југословенских литература у изградњи социјализма* (написан за *Литературнују газету* 1965, али необјављен); *Нека питања* припремљена 1961. за дискусију са представницима песника из Савеза совјетских писаца и *Литература на робији*.

Два прозна фрагмента *Црни врх...*, штампана у *Књижевним новинама и Сведочанствима* 1952, одломци су из већих прозних целина (*Рушка*) које аутор није објавио.

САДРЖАЈ

ПОПРИШТА

Са изложбе фотографија о великом отаџбинском рату и зверствима Немаца	7
Белешке из Нирнберга	13
Нирнбершки кавез	30
Пресуда за осуду	64
Изложба сликарских радова уметника палих у народнослободилачкој борби	67
Народ Трста остаје миран	71
Плебисцитарни карактер сахране шкедањских жртава	77
Чивњенице	83
Обичан инцидент	88
Као 1948 као 1941	94
Белешке на рубу »Актуелности Запада«	98
Док центамени центлеменују	105
Двеста тридесет спрељаних и једна застава	118

РАДИЛИШТА

Смајо неверник	131
На дринској брани	138
Фрагменти о једној фотографији која се не може изгубити	148
Са радилишта	155
Један смисао Октобра	175

ИНФОРМБИРО

Још једна резолуција	183
Писац и истина	191
Југословенска етапа једног путовања на Балкан	197

РОБИЈА

Сећање	207
Литература на робији	212
На вест о смрти друга М. С. Пијаде	217

СА ЕСТРАДА

Левантинство: Рецидив зла	223
Реч у дискусији о Програму СКЈ и књижевности	235
Првомајска сањарења на мотив незадовољства	243
Две врсте предрасуда у естетици и један субјективни фактор	248
Основе институционализма у култури	256
Уметност и васпитање	266
На тему Политика и књижевност	278
Улога југословенских литература у изградњи социјализма	310
Нека питања	318
Маргиналије поводом једног вековног људског сна и данашњих преговора о примирју	336
Предговор	345

БЕЛЕШКЕ

Босна какву памтим	365
Тема без варијација	367
Противречја која нису супротности	370
Дрвени мачеви	374

ИЗ ПРОЗНИХ БЕЛЕЖНИЦА

О кожи коју не носимо	379
Црни врх, субота, облаци, пролеће	394
Црни врх, субота, 4 сата ујутро; пролеће	401
Пред Вјекославом Чубелићем у бронзи	414
Напомена	419

ОСКАР ДАВИЧО
НОВИНЕ НЕВИНО

*

Технички уредник
Боривоје Миладиновић

Коректори
Бранка Сјеран, Олга Зарин

*

Издавач
Издавачко предузеће ПРОСВЕТА
Београд, Добрачина 30

Штампа
Београдски графички завод
Београд, Булевар војводе Мишића 17